

**KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Sahibi

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY

Editör

Yrd. Doç. Dr. Bilal GEREKAN

Editör Yardımcıları

Doç.Dr. Mücahit KAÇAR

Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Arş. Gör. Oğuzhan ASLANTÜRK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Birol KARAKURT

Dergi Sekreteryası

Arş. Gör. Halil Sercan KOŞİK

BAHAR 2014 SAYI 7

ISSN 2146-3727

TRABZON

İletişim Adresi

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kanuni Kampüsü

Trabzon

E-posta: sbedergi@ktu.edu.tr

Tel: 0 (462) 377 2022

Dergimiz, ASOS İndeksi, Türk Eğitim İndeksi, Arastirmax Bilimsel Yayın İndeksi ve İSAM tarafından taranmaktadır.

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi; yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Editör, dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Derginin her hakkı saklıdır. Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilemez ve dağıtılamaz. Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz.

DANIŞMA KURULU

A. Kasım VARLI Zaimoğlu Üniversitesi
Ahmet İNCEKARA İstanbul Üniversitesi
Ahmet ULUSOY Karadeniz Teknik Üniversitesi
Bayram SEVİNÇ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Bayram Zafer ERDOĞAN Bilecik Üniversitesi
Cengiz ALYILMAZ Atatürk Üniversitesi
Cevahir UZKURT Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Ekrem CENGİZ Gümüşhane Üniversitesi
Ersan BOCUTOĞLU Karadeniz Teknik Üniversitesi
Ersan ÖZ Pamukkale Üniversitesi
Ferit KÜÇÜK Harran Üniversitesi
Figen GÜNER DİLEK Gazi Üniversitesi
Halil İbrahim BULUT Karadeniz Teknik Üniversitesi
Harun TERZİ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Hasan ÖZYURT Karadeniz Teknik Üniversitesi
Hasan TÜREDİ İstanbul Ticaret Üniversitesi
Hilmi Erdoğan YAYLA Gümüşhane Üniversitesi
Hilmi ZENGİN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Hüseyin YILMAZ Uşak Üniversitesi
İbrahim TELLİOĞLU Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İsmail GÖRKEM Erciyes Üniversitesi
Mehmet KARA BOZOK Üniversitesi
Mehmet TUNÇER Karadeniz Teknik Üniversitesi
Mehmet YAVUZ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Metin BERBER Karadeniz Teknik Üniversitesi
Murat FERMAN Işık Üniversitesi
Mevhibe COŞAR Karadeniz Teknik Üniversitesi
Musa Yavuz ALPTEKİN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Mustafa AYDIN Selçuk Üniversitesi
Mustafa ÇIKRIKÇI İstanbul Aydın Üniversitesi
Mustafa EMİR Karadeniz Teknik Üniversitesi
Mustafa KÖSEOĞLU Karadeniz Teknik Üniversitesi
Nedim BAYUK Harran Üniversitesi
Nezahat ALTUNTAŞ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Osman PEHLİVAN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Ömer TORLAK Karatay Üniversitesi
Önal KAYA Ankara Üniversitesi
Rahmi YAMAK Karadeniz Teknik Üniversitesi
Seher ÜLKÜ Karadeniz Teknik Üniversitesi

Selçuk PERÇİN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Suat OKTAR Marmara Üniversitesi
Şuayip ÖZDEMİR Afyon Kocatepe Üniversitesi
Tekin AKDEMİR Erciyes Üniversitesi
Temel ÖZTÜRK Karadeniz Teknik Üniversitesi
Tuba YAKICI AYAN Karadeniz Teknik Üniversitesi
Ülkü ELİUZ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yusuf SÜRMEK Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yusuf Şevki HAKYEMEZ Karadeniz Teknik Üniversitesi
Zeki ASLANTÜRK Marmara Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

ANLAMA VE ANLATMA SÜRECİNDE “KİP” VE “KİPLİK” Pelın SEÇKİN	7
TEK PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE TRABZON EKONOMİSİ (1923-1950) Muzaffer BAŞKAYA	17
SİYASAL KATILIM DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME Selçuk AKINCI	33
LACK of PERSPECTIVE in SOLVING WATER ISSUE: WATER ETHICS Emrah FİRİDİN.....	47
JOHN STUART MILL’İN DEMOKRASİ ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Yılmaz BAYRAM	57
ÇEVRESEL GÜVENLİK KAPSAMINDA SU Derya SÜRMEİİOĞLU PARLAR ve Oğuzhan ASLANTÜRK.....	69
KÜRESEL DOĞAL GAZ KRİZLERİNE KARŞI ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASI VE ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ İÇİN KRİZ YÖNETİMİ Anıl Çağlar ERKAN	87
BİRLEŞME ve SATIN ALIMLARIN BAŞARISINDA ETİK DEĞERLERİN ROLÜ Emel İŞTAR	111
SAĞLIK PROFESYONELLERİNİN SAĞLIKLI YAŞAM BİÇİMİ DAVRANIŞLARI İLE İŞ YAŞAM KALİTELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ Haluk TANRIVERDİ ve Sevgül Işık.....	125

BİREYSEL ve TOPLUMSAL MALİYETLER PERSPEKTİFİNDEN OBEZİTE VERGİLEMESİNİN İKTİSADİ ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ Ufuk GERGERLİOĞLU	135
TÜRKİYE’NİN SURİYE ile DIŞ TİCARETİNDEKİ GELİŞMELER Emre BULUT	143
1925- 1950 DÖNEMİNDE TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİ ve İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI KONJONKTÜRÜN TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİNE ETKİLERİ Ersan BOCUTOĞLU ve Mehmet DİNÇASLAN.....	157
KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN EKONOMİK ETKİLERİ Aykut BAŞOĞLU.....	175
DERGİNİN YAZIM KURALLARI	197

ANLAMA ve ANLATMA SÜRECİNDE “KİP” ve “KİPLİK”

Pelin SEÇKİN¹

ÖZET

Anlama ve anlamlandırma konusunda insanın eylemlerini bir kalıba sokarak anlatımı kolaylaştırmak noktasında dilbilgisel biçim gibi anlamlara sahip olan kip temel bir işlev görür. Ancak, konuşur ve dinleyen arasındaki bildirişimin gerçekleşmesinde sadece yapı yetmemekte, anlam da işin içine dâhil olmaktadır. Bu bağlamda kip kadar kiplik denilen ve anlamlandırma sürecinin tarzı için belirleyici olan bir alan daha değerlendirmeye girmektedir. Bu çalışmada kip ve kiplik kavramlarına yer verilmiş, bu kavramlar arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kip, Kiplik, Anlambilim.

“MODAL” and “MODALITY” in THE PROCESS of UNDERSTANDING and INTERPRETATION

ABSTRACT

Modal which is similar to grammatical forms in that it simplifies acts of people putting their actions into certain forms about understanding and interpretation has a basic function. However, for the communication between the speaker and the listener to take place, not only structure but also meaning is important. In this regard, another parameter called modality as well as modal is also taken into consideration for determining the style of process of interpretation. This work has included the concepts of modal and modality, the relations of these concepts are assessed.

Keywords: Modal, Modality, Semantics.

¹ Arş. Gör, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, pelinseckin@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Anlama ve anlamlandırma konusunda insanın eylemlerini bir kalıba sokarak anlatımı kolaylaştırmak noktasında dilbilgisel biçim gibi anlamlara² sahip olan kip temel bir işlev görür. Ancak, konuşur ve dinleyen arasındaki bildirişimin³ gerçekleşmesinde sadece yapı yetmemekte, anlam da işin içine dâhil olmaktadır. Bu bağlamda kip kadar kiplik denilen ve anlamlandırma sürecinin tarzı için belirleyici olan bir alan daha değerlendirmeye girmektedir.

1. KİP

Kip ile ilgili tanımlamalarda birbirleriyle bağlantılı olan kip ve kiplik kavramları iç içe geçmekte ve muğlak bir görünüm sergilemektedir. Söz konusu kavramın adlandırılmasında⁴ kip veya şekil terimleri kullanılarak tutarlılık sağlansa da, yapılan tanımlarda birliktelik mevcut değildir. Tanımlarda kip sadece bir gramer kategorisi olarak değerlendirildiği gibi konuşurun tutumu, konuşur veya dinleyen açısından fiilin ne tarzda veya şekilde ifade edildiği belirtilerek öznelliğin de ön plana çıkarılması söz konusudur.

Korkmaz kipi “*kök ve gövde durumundaki fiilin bildirdiği oluş ve kılışın; konuşan, dinleyen ya da kendisinden söz edilen şahıslar açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimi*” şeklinde tanımlamaktadır (Korkmaz, 2010: 148).

Kipin şekil olarak da adlandırılabilceğini belirten Ergin ise kipi, “*fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi*” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca hareketleri karşılayan dil birlikleri olan fiil kök ve gövdelerinin tek başlarına kullanılmadıkları; bir şahsa, zamana, şekle bağlanarak kullanım sahasına çıktıkları vurgulanmıştır (Ergin, 2004: 133). Başka bir deyişle kip, “*fiilin gösterdiği hareketin, oluş ve kılışın anlatım düzlemine çıkış şeklidir. Konuşan, dinleyen ve adı geçen açısından fiilin ifade edilişidir*” (Özkan vd., 2006: 490).

Tahir Nejat Gencan, eylemlerin zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girmesini kip olarak değerlendirmiştir (Gencan, 1979: 275).

Bilgegil, herhangi bir zamanda gerçekleşmiş ya da gerçekleşecek eylemin belirli bir şekil içinde ifade edildiğini, o şeklin de fiilin kipini oluşturduğunu dile getirmiştir.

² Türkçe sözlükte kip kavramı beş farklı tanımlamayla karşımıza çıkmaktadır (2005: 1184): 1. Değişebilen geçici nitelik, san karşıtı. 2. Uygun tıpatıp gelen. 3. Sağlam, dayanıklı. 4. Fillerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve hakkında konuşulanan, teklik veya çokluk olarak belirtilmiş biçimi, sıya. 5. Örnek kalıp.

³ Buradaki bildirişim kavramı Başkan'ın yaptığı tanımlama doğrultusunda kullanılmıştır: “*Bir gönderici tarafından, öte yandaki bir alıcı üzerinde belli bir etki yaratmak amacı ile adına gösterge denilen anlam yüklü birimlerden yararlanarak, karşı tarafa belirli bir bildiri ulaştırılması eylemi*”dir (Başkan 2003: 15).

⁴ Muharrem Ergin, kipin şekil olarak da adlandırılabilceğini belirtmektedir (2004: 133).

Kiplerin yalnız haberi bildirme işlevi olmadığı, niyet ve dileği ifade eden kiplerde dahi bir zaman kavramının mevcut olduğunu vurgulamıştır (Bilgegil, 1963: 262).

Banguoğlu, kipi zaman eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi eki almış şekli olarak tanımlamaktadır. Çekim kipleri zaman bölümlerine göre tanımlandığından kip yerine zaman teriminin de kullanıldığını ifade etmiştir. (Banguoğlu, 2007: 442).

Özçelik ve Erten kipi anlamdan bağımsız bir yapı olarak tasavvur etmiş; fiillerin kök ve gövdelerinden sonra gelerek belirli zaman ve şekil sınırlaması özelliği kazandıran gramer kategorisi olarak değerlendirmişlerdir (Özçelik; Erten, 2005: 140). Başka bir deyişle kip, fiil kök veya gövdelerinin türlü eklerle oluşturdukları kalıplardır (Ediskun, 1985: 173).

Gülensoy ise kipi fiil şekli olarak adlandırmış ve bu fiil şekillerinin bazılarının zaman ifadesi taşıdığını bazılarının taşımadığını belirtmiştir. Dolayısıyla bildirme kipleri zaman ifadesi taşırken tasarlama kipleri taşımamaktadır⁵ (Gülensoy, 2000: 410).

Yaman, kip tanımını bir formüle dökerek açıklamıştır: “fiil+şekil ekleri= fiil çekimi= kipler.” Buna göre zaman kavramı şekil ekleri üzerindedir. Birbiriyle ilgili fakat temelde ayrı kavramlar olan kip ve zamanın en belirgin noktası aynı eklerle ifade edilmeleridir (1992: 63).

Çoğunlukla fiilin zaman ve şahıs ekleri ile çekimlenip belirli bir şekilde ifade edilişi kip kavramı ile karşılanırsa da kimi zaman konuşurun tutumunu, ruh durumunu yansıtan gramatikal bir ulam olarak da değerlendirilmektedir:

A. Dilâçar ise kip terimini “*fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam*” olarak tanımlamaktadır (Dilâçar 1971: 106). Sebzecioğlu da Dilâçar gibi kipi kişinin psikolojik durumu ve tutumunu yansıtan fiil çekimleri olarak değerlendirmektedir (Sebzecioğlu, 2004: 32). Akerson ise kipi konuşurun kurduğu cümleler karşısındaki değişik bakış açılarına dayanan tutumu olarak değerlendirmektedir. Söz konusu olan istek, niyet, olasılık, zorunluluk vb. bakış açıları dilbilimde kip olarak adlandırılmaktadır (Akerson, 1994: 82, Akt. Hirik).

Topaloğlu konuşurun tutumuna vurgu yaparak kipi şu şekilde ifade etmiştir: “*Bir fiile zaman ve şahıs kavramları dışında konuşan tarafından başka düşünce ve duyguların katılıp katılmadığını anlatan, yani fiilin belirttiği kılış veya oluş karşısında konuşanın sadece bildirmeye mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu gösteren fiil biçimi.*” (Topaloğlu, 1989: 101)

⁵ Üstünova, dilek kipi çekimlerinde yapısal olarak zaman ekinin bulunmamasının bu çekimdeki eylemlerin zaman ifadesi taşımadığı anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir. Bir işin, oluşun, kılışın gerçekleşmesi için zaman ve hareketi yapanın mutlak koşul olduğu vurgulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: ÜSTÜNOVA, Kerime (2004), “Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C.LXXXVIII, S. 635, S.678-686.

2. KIPLİK

Kiplik, konuşurun durum karşısındaki tutumu, bilgisi, beklentisi, şüphesi, zorunluluğu vb. durumları yansıtan ifade biçimleridir. Bu ifade biçimlerinin belirli işaretleyicilerden oluştuğunu söyleyebilmek oldukça güçtür. Çünkü kiplik ifadeler, anlambiliminin yorumla açık, çoğunlukla bağlama dayalı ve kapsama alanı geniş olan parçalarıdır. Kiplik ifadelerin yorumlanmasında bağlamın yanı sıra konuşan kişiyle dinleyici arasındaki sınıf farkı, yakınlık, konuşurun tonlaması gibi pek çok etken söz konusudur. Örneğin “*Kapıyı kapatır mısın?*” cümlesi bir patron tarafından çalışanına söylendiğinde, emir işaretleyicisi olarak değerlendirilirken; aynı cümle iki arkadaş söz konusu olduğunda istek işaretleyicisi olarak değerlendirilebilir.

Kiplik kavramı ilk olarak felsefeciler tarafından ele alınmış ve mantık, kipliğin doğduğu alan olmuştur. Mantığın bir alt dalı olan modal mantık bugünkü kiplik sınıflandırmalarının dayandığı ana öğeleri belirlemiştir (Kerimoğlu 2011: 9). Dilbilimi alanındaki incelemeler ise daha yenidir. Dilbilimsel kiplik incelemelerinde *Mantıksal Yaklaşım*, *Tipolojik Yaklaşım*, *Semantik ve Pragmatik Yaklaşım* gibi yaklaşım biçimleri kullanılmaktadır. *Mantıksal Yaklaşım* ile metin üreticisinin bilgi ve istekleriyle, dünya gerçeklikleri arasındaki mesafe esas alınır. *Tipolojik Yaklaşım* ile tüm dünya dilleri için bir kiplik sınıflandırması yapmak amaçlanmaktadır. Chung ve Timberlake’e göre tipolojik kiplik çalışmalarında anlam alanlarıyla ilgili tanımlamalar esnek bir yapıya sahiptir (Chung; Timberlake, 1985: 243). *Semantik ve Pragmatik Yaklaşım*da ise kiplik ögesini çevreleyen bağlam önem kazanmaktadır; sadece ek, kök ve cümle gibi dil birimleri değil daha üst birimler de sürece dâhil edilmektedir (Kerimoğlu, 2011: 27-30).

Dilbilimsel çalışmalarda kullanılan terimler ve kategoriler farklılık gösterse de temel kategoriler bilgi kipliği (*epistemic modality*) ve yükümlülük kipliğidir (*deontic modality*). Bilgi kipliği temelde, konuşurun önerme karşısındaki bilgisinin derecesini ve önermenin gerçekliğini yansıtan kiplik ifadelerden oluşmaktadır. Örneğin “*Ayşe kitabı okumuş olabilir.*” cümlesini söyleyen bir kişi “*Ayşe’nin*” kitabı okumuş olduğundan emin değildir ve “kitabın okunmuş olmasını” bir ihtimal olarak sunmuştur. “*Ayşe kitabı mutlaka okumuştur.*” cümlesinde ise konuşurun önerme karşısındaki bilgisinin kesin olduğu anlaşılmaktadır.

Yükümlülük kipliği ise konuşurun karşısındaki kişiyi, çeşitli yönlerden yükümlü tuttuğu kiplik ifadelerle dayanmaktadır. Bu ifade alanında söylem ön plana çıkmaktadır. “*Bu işi yarına yetiştirmek zorundasın.*” cümlesinde konuşurun önerme karşısındaki bilgisi ön planda değildir. Konuşurun çeşitli etkenlerden dolayı dinleyiciyi sorumlu tuttuğu bir durum mevcuttur. Yükümlülük kipliğinde bir otorite ve onun çevresinde oluşan bir dünya vardır. Bu otorite, konuşur odaklı (eyleyici odaklı) olduğu gibi, konuşur (eyleyici) dışı normlar (ahlak kuralları, yaslar vb.) da olabilmektedir. Fakat kimi araştırmacılar yükümlülük kipliğini, dış odaklı otoritenin söz konusu olduğu izin, emir, zorunluluk, yasaklama vb. ifade alanlarıyla sınırlandırmaktadır (Kerimoğlu, 2011: 117).

Dilbilimsel kiplik çalışmalarında temel iki kategori olan bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği, bazı çalışmalarda sırasıyla önerme (*propositional modality*) ve eylem kipliği (*event modality*) olarak da adlandırılmaktadır. Palmer ise, farklı bir sınıflamaya giderek önerme kipliğini, bilgi kipliği ve delile dayalı kiplik (*evidentiality modality*) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Palmer'a göre bilgi kipliğinde, konuşur önermenin gerçekliği ile ilgili yargıda bulunur. Delile dayalı kiplikte ise, konuşur delilden hareketle gerçekliğini bildiği önermeleri kanıtlama yoluna gider (Palmer, 2001: 7). Bu açıklamalar ışığında “*Kalemi kaybetmiş olabilirim.*” cümlesi bilgi kipliğine, “*Araba kapıda, babam eve gelmiş olmalı.*” cümlesi arabanın kapıda olması deliliyle ilişkilendirilerek, delile dayalı kiplik kategorisine dâhil edilebilir.

Eylem kipliğini izin-yükümlülük ve devinim kipliği olarak ikiye ayıran Palmer, izin-yükümlülük kipliğindeki söz konusu olayın konuşur dışındaki etkenlere bağlı olduğunu belirterek alt kategori olarak izin, emir ve zorunluluk ifade alanlarını göstermiştir. Devinim kipliğindeki olay ise konuşur odaklıdır, yeterlilik ve istek ifade alanlarını kapsamaktadır (Palmer, 2001: 9). Palmer'a göre yükümlülük kipliği ifadeleri geleceğe; bilgi kipliğini oluşturan ifadeler geleceğe ya da konuşulan zamana aittir (Palmer, 1990: 47).

3. KİP ve KİPLİK İLİŞKİSİ

Birbiriyle ilişkili olan kip ve kiplik adlandırmalarıyla ilgili olarak kip kavramının kiplik ifadelerin çekimsel bir ifadesi olduğu konusunda yaygın bir görüş birliği bulunmaktadır. Aynı birer kategori olarak değerlendirilse de kipler, kiplik işaretleyicisi olduğundan her iki kavram arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kip, sunulan düşüncenin veya önermenin kiplik değerini belirleyen gramatik bir biçimdir. Kiplik ise konuşurun önerme karşısındaki tutumunu, düşüncesini, bilgisini, beklentisini vb. durumları yansıtan anlamsal bir ulamdır. Bu ifade biçimleri kipler ile sınırlı kalmayıp vurgu, bağlam, kiplik birimler, kiplik sözler gibi pek çok unsurla çeşitlenmektedir. Bundan dolayı kip ve kiplik kavramı arasında sadece kapsam bakımından bir fark vardır. Kerimoğlu (2011) bu durumu şöyle açıklamıştır:

“*Kiplik literatüründe aradaki fark üzerinde durulsa da, kip ve kipliğin parça-bütün ilişkisi düzeyinde bir ilişkiye dayandığını belirtmek gerekir. Temelde bir farklılıktan değil, kapsamlılıktan söz etmek daha doğru olur. ‘Ali burada fotoğraf çekmemelisin.’ cümlesindeki -mAll eki fiile gelerek kiplik anlamlarından birini işaretlemektedir. Fiile gelen morfolojik bir araç olduğu için kip ögesidir. Ancak bu anlamı işaret etmek için konuşur yalnızca morfolojik araçları kullanmayabilir veya gereklilik anlamının alt kategorilerini (zorunluluk, yasaklama, rica vb.) bildirmek isteyebilir. Bu durumda yalnızca morfolojik araçları kullanan ve gereklilik olarak adlandırılacak dar bir semantik alanla değil, daha farklı araçlarla da işaretlenen geniş bir anlam alanıyla karşılaşırız.*” (Kerimoğlu, 2011: 71)

Aslan Demir'e göre kiplik anlambilimle, kip ise biçim bilimiyle ilgili kavramlardır. Dünyada var olan anlamlar çeşitli idrak süreçlerinden geçtikten sonra dil birimlerine kodlanmaktadır. Dolayısıyla kiplik, doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümüyle ilgilenmektedir. Kip ise kipliğin ifadesini sağlayan, gramatikleşmiş morfolojik bir kategoridir (Aslan Demir, 2008: 18).

Bybee, Perkins ve Pagluca kipi, konuşmacının kendi davranış ve fikirlerinin dilbilgiselleşmesi olan kipliğin gramatik bir biçimi olarak tanımlamıştır (Bybee vd., 1994: 181). Lyons, kip kavramının kipliğin dil bilgiselleşmesi sonucunda ortaya çıktığını belirterek bildirme kiplerinde konuşurun ifadenin gerçekliği konusunda bilgi verdiğini vurgulamıştır (Lyons, 2005: 179; 253).

Benzer'e göre kip, birincil görevi emir, istek, gereklilik dilek-şart anlamlarını aktarmak olan biçimlere verilen isimdir. Kiplik ise konuşucunun ruh durumunu, duygularını, niyetini, isteğini bildiren ve dilde biçim olarak bu göreve atfedilmiş olmayan biçimlere verilen addır. Kip sadece fiilleri içeren bir sınıflama iken kiplik *dilin değişik birimlerinin kullanım düzleminde kazandıkları iletişim değerleridir* (Benzer, 2008: 271).

Kiplik ifade alanları, Türkoloji için yeni çalışma alanlarından biridir. Nitekim Türkiye Türkçesi için yazılan gramer kitaplarında kiplik başlığı yer almamakta ve çalışmalarda kiplik ifadeler, kip başlığı altında eklerin işlevi olarak değerlendirilmektedir.

Korkmaz; çekimli fiilleri, bildirme ve tasarlama kipi olarak ikiye ayırmıştır. Ele alınan kiplerin açıklaması yapıldıktan sonra, söz konusu kiplin işlevleri ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Örneğin “-AcAk” ekinin gelecek zaman kipi olmanın yanı sıra, bazı durumlarda gereklilik işlevini taşıdığı ve bu durumda işlev kaymasının söz konusu olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda gelecek zaman kiplinin tahmin ve olasılık işleviyle de kullanıldığı dile getirilmiştir (Korkmaz, 2009: 626). “*Bu iş yarına bitmiş olacak.*” cümlesinde ise “-AcAk” eki ile emir semantiği oluşturulmuştur. Cümlenin, konum olarak üst seviyede olan biri tarafından daha alt seviyedeki bir kimseye söylendiği anlaşılmaktadır. Yani, bir buyuran ve işi gerçekleştirecek olan bir eyleyici bulunmaktadır. Görüldüğü üzere “-AcAk” eki gelecek zaman kip eki olmasının yanında olasılık, emir vb. gibi kiplik ifade alanlarının işaretleyicisi olabilmektedir. Bu durum aslında kiplik ifadelerin gelişim yönleri hakkında bilgi vermektedir. Yani, dil bilimsel bir birim olan “-AcAk” eki dönüşümler geçirerek çeşitli ifade alanları oluşturmuştur. Nitekim kipliğin doğuşunda kiplik bildirmeyen ifadelerin ön planda olduğu bilinmektedir (Traugott, 2006:107).

Bilgegil, miş’li geçmiş zamanın küçümseme; gelecek zamanın tahmin, emir, gereklilik, şart; geniş zamanın rica, dilek-istek, alışkanlık vb. anlamını taşıyabildiğini belirtmiştir (Bilgegil, 1963: 266-268).

Dilaçar’ın yukarıda zikredilen tanımı da kiplin anlamsal ve işlevsel boyutunu vurgulayarak bir anlamda kiplik kavramını işaret etmektedir. Dolayısıyla Dilâçar bu doğrultuda bildirme kipi, dilek-koşul, gereklilik gibi kip ayrımlarının sadece eylem öbeği

çerçevesinde değerlendirilmesi ve algılanmasını yeterli bulmaz. Bunu örneklerle değerlendirmeye çalışır:

- “1. Ahmet belki gider.
2. Ayşe herhalde sınıfını geçmiştir.
3. Arkadaşının başarısızlığı kaçınılmaz mı?
4. Çocuk zorunlu olduğu için erken kalkıyor.
5. Yasa kesinlikle bugünlerde çıkacak.

Bu tümcelerde geçen belki, herhalde sözcükleri olasılık anlatırken (elbette eylemin durumu da bu olasılığı etkilemektedir), kaçınılmaz, zorunlu, kesinlikle sözcükleri ise gereklilik kipinin değişik ayrımlarını dile getirmektedir. Bunlar gibi acaba, sakın, kuşkusuz, usulca, eğer, ister, olası, olanaklı vb. sözcükler kişinin eylemin anlattığı iş, oluş ya da devinimine ilişkin tavrını yansıttıkları için kip ulamının kapsamı içinde olmaları gerekir (Dilaçar, 1971: 81).”

Gencan, eylemlerin zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girmesini kip olarak değerlendirmiştir. Eserinde *Gelecek Zaman Kipi* başlığı altında ekin çekimini ve tarihî gelişim süreçlerini anlattıktan sonra, tarihî dönemlerde kullanılan “-AsI” gelecek zaman eki ile türemiş sözcüklerin “*gelmek*” yardımcı eylemiyle birleşerek isteklenme eylemi oluşturduğunu dile getirilmiştir (Gencan, 1979: 281).

Fiil kiplerini bildirme ve dilek kipleri olmak üzere ikiye ayıran Ediskun, zamanlar bahsinde *Özel Kullanışlar* başlığı altında eklerin işlevlerine de yer vermektedir. *-mİş’li Geçmiş Zaman* bahsinde özel kullanış olarak *-mİş* geçmiş zaman ekine *-dİR* ekinin eklenmesiyle kesinlik ya da olasılık anlatılabileceğini söyler (Ediskun, 1985: 177).

Örneğin “*Ahmet, bu saate kadar hazırlıklarını tamamlamıştır.*” cümlesinde konuşurun, hazırlıkların bitmiş olduğuna dair kesin bir bilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Burada konuşur, sadece saatin ilerlemiş olmasından istifade ederek bir çıkarımda bulunmuştur. Elbette, bu çıkarım bir ihtimali yansıtmaktadır ve hazırlıkların tamamlanmamış olması da söz konusu olabilecek bir durumdur. Aynı cümle olasılık kipliği işaretleyicisi olan *herhalde* zarfı eklenerek “*Ahmet, herhalde bu saate kadar hazırlıklarını tamamlamıştır.*” şeklinde söylendiğinde anlamsal bir fark ortaya çıkmamakta ve “*-mİşIr*” ile “*herhalde*” işaretleyicilerinin birbirini destekleyen iki ayrı olasılık kipliği işaretleyicisi olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* isimli çalışmasının fiil çekimi bölümünde, eklerin işlevlerinin belirlenmesinin önemine vurgu yapmıştır. Özellikle vurgu ve tonlamanın bazı ekler işlev yüklemede son derece etkili olduğunu dile getirmiştir (Gülsevin, 2007: 79). Ayrıca EAT döneminde bazen aynı ekin hem emir hem istek hem de gereklilik bildirebileceği belirtilmiştir. Bu durumda cümledeki diğer kelimelere,

isteğin derecesine, kişiler arasındaki hiyerarşik ilişki gibi pek çok duruma bakılması gerektiği söylenmiştir (Gülsevin, 2007: 106).

Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* isimli kitabında *Bildirme İsnâdı* bölümünü *İbtidâi Bildirme, İstemeli Bildirme, İnkâr Bildirmesi, Isrâr Bildirmesi; Dilek İsnâdı* bölümünü *İstek Bildirenler ve İstek Bildirmeyenler* olarak ikiye ayırmıştır. *İstek Bildirenler Temenni, Emir* (Emir kendi içinde *Duâ ve tazarrû, Recâ, İstimâs, Teşvik, İnkıyâd, İbâhe, Tenbih, Tehdîd, Tahyîr, Sakındırma, Yer târifî, İmtinân, Ye's, Tesviye, Kınama, Temenni, İstiğnâ, Kin Bildirme*), *Nehiy, Nidâ* olarak tasnif edilmiştir. *İstek Bildirmeyenler* ise *Ummak, Şaşmak, Haberin Dilek Yerinde Kullanılması* bölümlerinden oluşmuştur (Bilgegil, 1989: 44-55). Bu sınıflandırma, özellikle Türkiye’de son yıllarda sıkça çalışılan kiplik konusunun belagatteki yerini göstermektedir. Öyle ki söz konusu sınıflandırmada emir alt başlığı, aynı seviyedeki insanlardan birinin diğerinden bir şey istemesi *istimâs*, rıza ve itaate delalet eden emir *inkıyâd*, başa kakmaya delalet eden emir *imtinân* olarak adlandırılarak konuşur ve dinleyen arasındaki konum, bağlam, istemenin yönü ve şiddeti gibi pek çok unsur göz önünde tutulmuştur. Belagatte doğru ya da yanlış diye hüküm verilen sözler *haber*, diğerleri *inşâdır* (Saraç, 2007: 55). Bu ifade dilbilimsel kiplik çalışmalarında temel iki kategori olan bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği terimlerini çağrıştırmaktadır. Bilgi kipliği temelde, konuşurun önerme karşısındaki bilgisinin derecesini ve önermenin gerçekliğini yansıtan kiplik ifadelerden oluşmaktadır. Örneğin “*Ayşe kitabı okumuş olabilir.*” cümlesini söyleyen bir kişi “*Ayşe’nin*” kitabı okumuş olduğundan emin değildir ve “*kitabın okunmuş olması*”nı bir ihtimal olarak sunmuştur. “*Ayşe kitabı mutlaka okumuştur.*” cümlesinde ise konuşurun önerme karşısındaki bilgisinin kesin olduğu anlaşılmaktadır. Yükümlülük kipliği ise konuşurun karşısındaki kişiyi, çeşitli yönlerden yükümlü tuttuğu kiplik ifadelerle dayanmaktadır. Bu ifade alanında söylem ön plana çıkmaktadır. “*Bu işi yarına yetiştirmek zorundasın.*” cümlesinde konuşurun önerme karşısındaki bilgisi ön planda değildir.

Belagat ilminin bir alt dalı olan meânînin günümüz anlambilim çalışmalarıyla ilişkili olduğu aşikârdır. Günümüz çalışmalarında yapının mı yoksa anlamın mı ön planda olması gerektiği tartışmaları sürerken meânî ilminde anlam temel alınarak şekil inşâ edilmiştir. Nitekim *meânî, mananın görevi karşısında ifadenin şekillenmesidir* (Bilgegil, 1989: 44).

Yaman, anlamsal bir ulam olan kipliğin sadece kip ekleri ile morfolojik olarak işaretlenmesini fonksiyon değişmesi adıyla ele almıştır. Fonksiyon değişmesinin genişleyen duygu ve düşünceleri anlatacak kadar yeterli kelime olmadığı için ortaya çıktığı ve üslûbu zenginleştirmek amacıyla oluşturulduğu ifade edilmiştir. Çalışmada “*Görürüm ki, seni vezir-i azamlığa getirmekle hata etmişiz paşa!*” cümlesi örnek verilerek burada öğrenilen geçmiş zaman ekinin fonksiyon değiştirerek pişmanlık ifade ettiği anlatılmıştır (Yaman, 1994: 48-50). Günümüz çalışmalarında söz konusu cümle, isteme kipliği işaretleyicisi olarak değerlendirilmektedir. Geçmişte yapılan bir eylemin ardından duyulan pişmanlık dile getirilerek art anlamda “*keşke olmasaydı*” vurgusu yapılmıştır. Dolayısıyla böyle bir cümleyi telaffuz eden konuşur, geçmişe yönelik bir

temenni ile şu anda eylemin gerçekleşmesini istemediğini ifade ederek isteme kipliğini işaretlemektedir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Günümüze gelinceye kadar kip kapsamında fonksiyon genişlemesi, anlam kayması, işlev kayması gibi adlandırma ve değerlendirmelerle işaret edilen ve dil ve edebiyat çalışmaları içinde yapı ve anlam sorunu olarak ele alınan çalışmalar, artık kiplik alanına girmektedir. Bu durumda “kip” ve “kiplik” birbirinden tam bağımsız iki alan değil, biri diğerini işaretleyen iki dil durumudur. “Kip” ve “kiplik”, temelde ayrı fakat birbiriyle ilişkili olan iki kavramdır. Kip gramatikal bir yapı, kiplik anlamsal bir olgudur. Örneğin “Alışveriş yapmak için ben de sizinle gelirim.” cümlesinde gramatikal yapı geniş zamanı işaretlemekte, anlamsal yapı ise bir isteğin, niyetin olduğunu ön plana çıkarmaktadır. Konuşurun tutumunu temel alan kip tanımlamalarına göre bu cümle, isteme kipini teşkil etmektedir. Ancak kip, fiil kök ve gövdelerinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi olarak değerlendirildiğinde söz konusu cümle geniş zaman kipi ile oluşturulmuş olacaktır. Dolayısıyla kip ile kiplik arasındaki ilişki derin ve yüzey yapı bağlantısına dayanmakta, terimlerin adlandırmasında hangi yapıya öncelik verilmesi gerektiği problemi ortaya çıkmaktadır. Bu noktada kip, zaman eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi eki almış şekli olarak tanımlanıp eklerin taşıdığı ikincil görevler ile sözlüksel unsurların, söz diziminin, bağlamın ve hatta tonlamanın cümleye kazandırdığı anlamsal ulamlar, kiplik olarak nitelendirildiği takdirde belirsizlik ortadan kalkacaktır.

KAYNAKÇA

- AKERSON, Fatma (1994), “Türkçede Yüklem, Görünüş, Zaman ve Kip”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi VIII. Dilbilim Kurultayı Bildiriler Kitabı*.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik – Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞKAN, Özcan (2003), *Bildirişim (İnsan Dili ve Ötesi)*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- BENZER, Ahmet (2008), *Filde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmış Doktora Tezi.
- BİLGEGİL, Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğât)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- BİLGEGİL, Kaya (1963), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- BYBEE, Joan.; PERKINS, Revere.; PAGLIUCA, William (1994), *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago: University of Chicago Press.
- CHUNG, S.; TIMBERLAKE, A. (1985), “Tense, Aspect and Mood” *Typology and Syntactic Description (T. Shopen (ed.)), Vol III*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 202-258.
- DİLAÇAR, Agop (1971), “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.83-145.

- EDİSKUN, Haydar (1985), *Türk Dilbilgisi (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi)*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2009), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2004), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayın.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncay (2000), *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HİRİK, Seçil (2010), *Eski Uygur Türkçesinde Kiplik*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KERİMOĞLU, Caner (2011), *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMAZ, Zeynep (2010), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LYONS, John (2005), *Linguistic Semantics, An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ÖZÇELİK, Sadettin; ERTEN, Münir (2005), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.
- ÖZKAN, Mustafa; TÖREN, Hatice; ESİN, Osman (2006), *Türk Dili (Yazılı ve Sözlü Anlatım)*, İstanbul: Filiz Kitabevi, İstanbul.
- PALMER, Frank Rober (2001), *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SARAÇ, Yekta (2007), *Klasik Edebiyat Bilgisi- Belâğât*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2004), “Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri”, *Dil Dergisi*, S. 124, s. 18-33, Ankara.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- TRAUGOTT, E.C. (2006), “Historical Aspects of Modality”, *The Expression of Modality* (W. Frawley (ed.)). Berlin- Newyork: Mouton de Gruyter, p.107-140.
- YAMAN, Ertuğrul (1992), “Türkçede Kip ve Zaman Kavramları”, *Dil Dergisi*, S:6, s. 55-63, Ankara.
- YAMAN, Ertuğrul (1994), “Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları ve Fonksiyon Değişmeleri”, *Dil Dergisi*, S. 18, s. 43-51, Ankara.

TEK PARTİ İKTİDARI DÖNEMİNDE TRABZON EKONOMİSİ (1923-1950)

Muzaffer BAŞKAYA¹

ÖZET

Bu çalışmada 1923-1950 yılları arasında Trabzon'daki ekonomik faaliyetler incelenmiş, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yükselişe geçen Trabzon ekonomisinin Cumhuriyet dönemindeki durumu izah edilmeye çalışılmıştır. Araştırma konusu olarak Trabzon'un seçilmesi onun bulunduğu konum ve öneminden ileri gelmektedir. Zira Trabzon, en erken dönemlerden itibaren ticaret ile var olmuş ve tarihinin en parlak zamanlarını ticaretin yoğun olduğu dönemlerde yaşamıştır. Bu itibarla her daim canlı bir ticari merkez görüntüsü veren Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından transit ticaretteki stratejik konumunu yitirmiş, bu duruma tarım arazisinin yetersizliği ve sanayi sektörünün bulunmaması gibi faktörler de eklenince şehir, ekonomik anlamda büyük bir irtifa kaybı yaşamıştır.

Cumhuriyet Hükümetleri bu kötü gidişin önüne geçmek için bazı projeler geliştirse de bunlar çoğu zaman teori safhasında kalmış, pratiğe geçenlerden de istenilen verim elde edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Transit Ticaret, Liman, Demiryolu, Fındık, Şirket, Kooperatif

TRABZON ECONOMY DURING THE SINGLE PARTY ERA (1923-1950)

ABSTRACT

In this study, economic activities in Trabzon between the years 1923-1950 were examined and the economic situation of Trabzon in republic period, which started to rise since the middle of 19th century, was tried to explained. Trabzon has been chosen as a research subject due to its location and importance.

Trabzon has existed with trade from the earliest periods of history and has began to benefit greatly from the busy trading periods of its history. Though this ever commercial center image, Trabzon has lost its strategic position in transit trade after the First World War. Agricultural land shortage and lack of a industry sector have also led to city a total economic collapse.

Although Republic Governments searched for a solution to avoid this bad situation, these solutions often stuck at the stage of theory.

Keywords: Transit Trade, Port, Railway, Hazelnut, Cooperative

¹ Dr. KTÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, mbaskaya@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Trabzon, Anadolu'nun kuzey doğusunda, Doğu Karadeniz'in doğal bir limanının kıyısında, Asya ve Ortadoğu transit yolunun başında kurulmuş bir şehirdir. Bu itibarla Trabzon eski çağlardan beri batı dünyasının, ihtiyaç duyduğu doğu mallarını elde etmek için kullandığı liman kentlerinden biriydi (Tezcan, 2002: 72-74). Trabzon'un transit ticaret noktasında en önemli özelliği ise ünlü İpek Yolu'nun üzerinde bulunmasıydı. Tüm bu özelliklerinin yanında şehrin transit ticaret sahasında sahip olduğu stratejik konumunu güçlendirmek ve limana gelen gemilerin emniyetini sağlamak amacıyla (Kütükoğlu, 1988: 97) Roma İmparatoru Hadrianus döneminde bir mendirek inşa edilmiş (Tekindağ, 1974: 456-469) ve böylece Trabzon, başta İran ve Azerbaycan olmak üzere, Kafkasya, Türkistan (Orta Asya) ve kısmen de Hindistan'ın batıya açılan en mühim kapısı hâline gelmiştir (Tozlu, 2002: 482).

Ticari önemini daha sonraki yüzyıllarda da muhafaza eden ve zamanla cazibe merkezi hâline gelen Trabzon'un Türklerin eline geçmesinin ardından, Osmanlı Devleti, özellikle Trabzon-İran transit hattının sağlıklı bir şekilde çalışması için büyük gayret sarf etmiştir. Bunun en büyük sebebi Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun oldukça mühim ve iki taraf için de kazançlı olmasıydı. Zira İranlı tüccarların uğradığı ilk büyük kara gümrüğü olan Erzurum'da ödedikleri vergilerle Osmanlı hazinesi oldukça büyük bir gelir elde ediyordu (Tozlu, 2002: 482).

İmparatorluğun en önemli gelir kapılarından biri olan Karadeniz ticareti ve Trabzon-Tebriz transit yolu için en kritik gelişme 1774 yılında yaşanmış ve Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Rus ticaret gemileri ilk defa Karadeniz'de dolaşma hakkını elde etmiş, onları 1784'de Avusturya, 19'ncü yüzyılın başında İngiltere ve Fransa (1802), daha sonra Danimarka ve İspanya takip etmiştir (Yılmaz, 2009: 369). Ne gariptir ki Osmanlı Devleti, Karadeniz üzerindeki siyasi ve ticari hâkimiyetini kaybederken bu değişim, Trabzon'un ticari yapısını olumlu etkilemiştir. Yani XIX. yüzyılın başından itibaren Karadeniz'in statüsünde yaşanan gelişmeler neticesinde, Doğu Karadeniz sahasından İran'a ulaşan Trabzon-İran Yolu ve Trabzon Limanı, uluslararası ticaret ve siyaset bakımından stratejik değerini artırmıştı (Kaleli, 2003: 22).

Trabzon-İran transit hattı ile ilgili olarak 1850'lerden sonra bazı olumsuz gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlardan ilki, Rusya'nın, Kafkaslarda demiryolu ağları kurarak İran transitini ele geçirme çabasıdır (Kaleli, 2003: 32). Diğeri de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır (Bayraktar, 2011: 287).

1900'lü yılların başına gelindiğinde Trabzon-İran ticareti 30-40 yıl önceki seviyelerde olmasa da (Issawi, 2004: 192) canlılığını koruyordu. Zira 1901 yılına ait bir raporda verilen bilgilere göre İran'dan ihraç edilen transit eşyanın değeri 1900 yılında 151.640 sterlin iken ertesi yıl 224.500 sterline çıkmıştı. İran'a yapılan ihracat ise 1899'da 501.510 sterlin değerinde olup 1900'de 405.300 sterline düşmüştü (FO, 1901: 6).

XX. yüzyıla girilirken ticari hareketliliğini bir şekilde muhafaza eden Trabzon'a en büyük darbeyi Birinci Dünya Savaşı vurmuş, savaş yıllarında Rusların hedef alanı olması dolayısıyla Trabzon Limanı tahrip olmuş,(Öksüz, 2006: 396) gerek bombardımanlar nedeniyle yaşanan yıkım gerekse halkın işgal edilmeyen yerlere doğru göçünün meydana getirmiş olduğu sosyal problemler Trabzon'u oldukça derinden etkilemiştir. Öte yandan savaşın bir diğer ağır sonucu ise İran transitinde yaşanmış Trabzon-İran yolu yerine Bakü-Batum yolu ön plana çıkmıştır. Savaş dolayısıyla açılan bu güzergâh, İran-Erzurum- Trabzon yolunu köreltmiş ve böylece Trabzon, transit ticaretinde merkez olma konumunu geri dönülemeyecek bir biçimde yitirmiştir.

1. LİBERAL EKONOMİ MODELİ UYGULAMALARINDA TRABZON (1923-1932)

Cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılı, Trabzon ekonomisinin kan kaybettiği bir döneme denk geliyordu. Çünkü Savaş, transit ticareti neredeyse bitirmiş, üstüne üstük 1924 yılında yapılan nüfus mübadelesiyle beraber Türkiye'de bulunan Rum azınlık, Lozan Antlaşması çerçevesinde Yunanistan'a gönderilmiş, dolayısıyla sermaye kaçıışı ve yetişmiş insan kaybı meydana gelmiştir. Ayrıca bu tarihten sonra ekonominin ağırlık merkezi Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmış bu da doğal olarak Trabzon ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu durumun sonucu olarak Trabzon'un zengin ve Müslüman eşrafi İstanbul'a yerleşmeye başlamıştır.

Günden güne geriye giden Trabzon ekonomisini canlandırmak amacıyla harekete geçen Cumhuriyet Hükümeti, temelleri meşrutiyet dönemine dayanan bir projeyi raftan indirmiş ve Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu inşa edilmesi için çalışmalarına başlamıştır (İstikbal Gazetesi, 1 Nisan 1340/1924). Bu kapsamda ilk olarak işin yasal zemini oluşturulmuş ve 10 Nisan 1924 tarihinde TBMM'de Trabzon-Erzurum Demiryolları ile Trabzon Limanı Keşfiyat ve İhrazatının 1340 Senesi Zarfında İcrası hakkında 476 sayılı kanun çıkarılmıştır(İstikbal Gazetesi, 21 Nisan 1340/1924). Kanuna göre Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu hattı kurulacak ve Trabzon'da yeni bir liman yapılacaktır. Fakat bu kanun, projenin maliyetinin yüksekliği nedeniyle bir türlü hayata geçirilememiştir (Öncü-Küçükuşurlu, 2008: 146).

Bu durum üzerine Trabzon'da yaşanan hayal kırıklığını bir nebze olsun telafi etmek ve demiryolu inşa edilene kadar transit ticareti canlı tutmak amacıyla harekete geçen Hükümet, 1926 yılında Trabzon Ticaret ve Zahire Borsası (Başkaya, 2014: 94) ile 1930 yılında İskele mevkiinde transit antreposunu faaliyete sokmuş (Komisyon, 1933: 30) ayrıca transit yolunda kapsamlı bir inşa hareketine girişmiştir (Başkaya, 2014: 246). Söz konusu inşa faaliyeti özellikle 1931 sonrasında iyice artmış ve transit yolu, kamyonlarla sefer yapılabilecek hale getirilmiştir. Fakat tüm bu çabalara rağmen transit ticarete yaşanan düşüşün önüne geçilememiştir. Aşağıdaki tablo bu durumu çok daha iyi ortaya koymaktadır.

Tablo 1: 1925-1930 Yılları Arasında Transit Ticaret

Sene	Kilo	Kıymet (Lira)
1925	6.120.783	16.685.055
1926	5.554.327	14.282.485
1927	4.179.042	9.885.775
1928	3.535.750	13.012.050
1929	2.607.400	9.450.800
1930	1.385.305	3.777.617

Kaynak: BCA, 030.01./39.233.11.9

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'a gelen İran menşeli malların ihracında yaşanan bu düşüş, bölgenin genel vaziyetini bildiren çeşitli raporlara da konu olmuştur. Bu raporlardan birinde verilen bilgilere göre İran'dan Trabzon'a gelip dışarıya giden transit eşyası: 1931'de 244.950 lira değerinde 232.604 kilo, 1932'te 148.616 lira değerinde 183.654 kilo, 1933'te 869.611 lira değerinde 542.746 kilo, 1934'te 141.989 lira değerinde 115.815 kiloydu ve bu eşyalar, pamuk, badem içi, üzüm, tatlı çekirdek ve halıdan ibaretti. Dışarıdan Trabzon'a gelip İran'a giden transit eşyası 1931'te 1.147.637 lira değerinde 751.440 kilo, 1932'de 1.192.723 lira değerinde 699.293 kilo, 1933'te 831.781 lira değerinde 542.777 kilo, 1934'te 539.849 lira değerinde 393.407 kiloydu ve bu eşyaların %50'si yünlü dokuma, %25'i pamuklu dokuma ve kadife, %10'u ipekli dokuma, %15'i de demir, pirinç ve türlü hırdavattan oluşuyordu. (BCA, 030.10/65.433.4).

Modern bir liman ve onu iç bölgelere bağlayacak demiryolu bağlantısı olmadığı için sadece sınırlı bir ihraç merkezi olarak kalan, uluslararası ticaretteki kilit nokta olma özelliğini böylece yitiren Trabzon Limanı artık sadece fındık, tütün, yumurta, fasulye, sadeyağ gibi yerel ürünler veya Doğu Anadolu Bölgesi'nden şehre gelen canlı hayvanların ihraç edildiği bir iskele görünümü kazanmıştır. Burada belirtilen ürünler arasında Trabzon ekonomisini ayakta tutan ve şehrin en önemli gelir kaynağını oluşturan ürün hiç şüphesiz fındıktı. Trabzon'un ihraç ettiği en temel ürün olan fındık, kabuklu ve iç olarak her çuvalda 80 kilo olmak üzere başta Amerika, Triyeste, Londra, Marsilya ve Hamburg'a satılıyordu (TTS, 1926: 545). İlk yükleme genelde Ağustos ayı başında çeşitli törenler eşliğinde yapılır, (İstikbal 10 Ağustos 1339/1923) böylece o senenin fındık piyasası da böylece açılmış olurdu. Fındık piyasasının açılmasıyla birlikte şehirde büyük bir hareketlilik yaşanır, köylü topladığı fındıkları pazara indirmeye başlardı. Bu dönemde Trabzon köylüsünden fındık satın alan ve bunları dış pazarlara satan belli başlı fındık tüccarları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında fındık ve yukarıda ifade edilen diğer ürünlerden sağlanacak gelire mahkûm kalan Trabzonlular bu durumdan bir nebze olsun kurtulmak için kendi aralarında bir araya gelerek elektrik fabrikası (şirketi), liman şirketi gibi şehir ekonomisini canlandıracak bazı hamlelere girişmişlerdir. Zira genlerinde var olan ticari zekâ sayesinde, harekete geçen Trabzonlu sermayedarlar çözümü devletten bekleme geleneğini de böylece ortadan kaldırmışlardır. Dönemin liberal ekonomi rüzgârını da arkasına alan bu milli şirketlerden ilki 8 Ocak 1925 tarihinde 160.000 Lira sermaye ile

kurulan Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketidir (BCA, 030.18.1.1./13.26.10). Şirket, Akçaabat'ın Visera Köyü'nde kurduğu ve günümüz hidroelektrik santrallerine oranla çevreye zarar vermeden elde ettiği elektrik enerjisi sayesinde 1929 yılında Trabzon kenti elektrikle aydınlanmaya başlamıştır (Komisyon, 1933: 53). Trabzon Elektrik Türk Anonim Şirketi, adı altında kurulan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon ekonomisinin yüz akı olarak nitelendirilebilecek bu şirket, kurulduğu günden bu yana mâli konularda büyük sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle ilk yıllarında büyük bir borç yükü altına giren şirket zamanla yüklü borçlarını ödemekte zorlanmış ve 1944 yılında Trabzon Belediyesi'ne devredilmiştir (TBMZ, 1944).

Tablo 2: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'daki Fındık Tüccarları

Hacı İbrahimzade Biraderler	Barutçuzade Hacı Ahmed ve Eczacı Mehmed
Cezmi İhsan Murat ve Şürekâsı	Hacı Dervişzade Hüseyin Ruhi ve Nazım
Kıralızade Hasan Tahsin ve mahdumu	Çilingirzade Halim
Hacı İzzetzade Hüseyin ve şeriki Temel,	Hacı Hamdizade Biraderler
Hacı Mahmud Ağazade Hacı Seyyid	Yunuszade Şefik
Kırzade Şevki ve Şürekâsı	Sadıkzade Biraderler
Serdarzade Hacı Salih	Hacı Ali Hafizzade Mehmed
Nemlizade Selahaddin ve Ahmed Remzi	Subaşızade Mahdumları
Kâtipzade Feyzi Kaptan	Kasımzade Biraderler
Çulhazade Hacı Kadri	Hacı Haşımzade Hacı Abdullah
Hasan Yazıcızade Abdullah ve mahdumları	İskenderzade Osman
Hamzazade Ali	Hacı Ali Hafizzade Ömer ve Hakkı
Nemlizade Fuad	Hacı Mollazade Biraderler
Müftüzade Hacı Mehmed	Hatipzade Hacı Mustafa
Nemlizade Biraderler	Nemlizade Mahdumları
Hacı Salih Kaptanzade Ali Nazmi	J.J. Hochstrasser ve Şürekâsı

Kaynak: Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene, 1340-1341, İstanbul, 1341, s. 478.

Liberal ekonomi modelinin uygulandığı ve henüz 1929 krizinin yaşanmadığı günlerde kurulan şirketlerden biri de Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi'dir. Trabzon Limanı'nda tahmil ve tahliye işlerini düzene koyma gayesiyle bir araya gelen Trabzonlu sermayedarlar, bu işle meşgul olmak üzere Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi, Sanayi ve Maden Bankası ve Trabzon Limanı Mavnacıları tarafından teşkil ettikleri şirketin nizamnamesini 1925 yılının Ağustos ayı başında Ticaret Vekâletine göndermişlerdir (Yeniyol Gazetesi, 4 Ağustos 1341/1925). Bakanlar Kurulunun 30 Eylül 1925 tarihli ve 2615 sayılı kararı ile onaylanan şirketin kurucuları Pirinçizade Zekeriya, Müderriszade Süleyman Şahabeddin, Levendzade Faik, Aliyazıcızade Arslan, Arapoğlu Hacı Ahmet, Murathanzade Bahri, Ali Çavuş oğlu Nuri ve Hacı Kamiloğlu Hasan Efendilerdir (BCA, 030.18.01/ 016.64.10.01). Bakanlar Kurulunca tasdik edilen şirket nizamnamesi 1925 yılı Teşrin-i Evvelinde (Ekim) Cumhurbaşkanlığına sunulmuştur. Nizamnamenin burada onaylanmasının ardından şirketin 20 gün sonra faaliyete başlayacağı ilan edilmiştir (Yeniyol Gazetesi, 29 Teşrin-i Evvel 1341/1925). 50 bin lira

sermaye ile teşkil olunan şirketin, kuruluş amacı, idari kadrosu ve açık adresi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi

Şirketin İsmi	Trabzon Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi
Tesis Tarihi	1925
Sermayesi	50.000 TL
Gayesi	Trabzon limanında gemilere tatlı su vermek, yolcu ve yolcu beraberindeki eşyanın dışında gelen tüccarı ve ağır eşyaların yükleme, boşaltmaları, dalgıçlık tahliyesi
Müddeti	30 yıl
Merkezi	Trabzon'da İskele Caddesi
Telgraf Adresi	Liman Trabzon
Meclis-i İdare Reisi	Hacı Kadızade Arif Efendi
Reisi	Hacı Rüştüzade Zekeriya Bey
Reis Vekili	Sofuzade Kamil Bey
Azalar	Müderrişzade Süleyman Bey
	Murathanzade Bahri Bey
	Hacı Bilalzade Bilal Bey
Şirketin Genel Müdürü	Faik Bey
Muhasebecisi	Hasan Bey
Kâtabi	Hakkı Bey
Veznedar	Mahmut Bey

Kaynak: Cumhuriyet Odabaşoğlu, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, s.116-117

1925 yılında kurulan Liman Şirketi, ilk yıllarında gayet başarılı bir şekilde idare edilmekle birlikte 1929 ekonomik krizi sonrası mâli sorunlar yaşamaya başlamış, 1937 yılında Denizbank'a devredilmiştir (Halk Gazetesi, 17 Ağustos 1937).

Devletçi ekonomi modeline geçildiği sırada özel teşebbüs tarafından Trabzon'da ortaya konulan eserlerden biri de balık yağı fabrikasıydı. Adı geçen fabrikada hammadde olarak kullanılan yunus balığı ve yunus balığı avcılığı, Trabzon'un eski sanatları arasında mühim bir mevki işgal ediyordu. Karadeniz sahilinde en ziyade Sürmene, Rize, Yozgat ve Giresun'un bir kısım mıntıklarında yaşayan bu sanat, Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel 2000 kişilik bir balıkçı kitlesinin geçim kaynağını teşkil ediyordu. Zira balıkçılar avladıkları balıkların yağını çıkararak satar ve bu şekilde kazanç elde ederlerdi. Fakat Yunus balığından geleneksel yöntemlerle elde edilen yağlar hem randıman hem de kalite olarak düşük seviyedeydi (Mahir, 1932: 9). Neticede Trabzonlu bazı girişimciler, balık yağı üretimini geliştirmek amacıyla 1931 yılında 10 bin lira sermaye ile Delfin Limitet Şirketi adı altında bir şirket kurup Değirmendere mevkiinde bir fabrika tesis etme yoluna gitmişlerdir (Komisyon, 1933: 62-67).

Trabzon'un Değirmendere mevkiinde kurulan fabrika sayesinde balık yağının üretimi ve kalitesi artırılmış, Avrupa piyasalarında dahi söz sahibi olacak derecede piyasası genişletilmiştir. Bunun sonucu olarak fabrika, 1929 buhranına rağmen üretimi ve

sermayesini artırmaya devam etmiştir. Bu itibarla balık yağı üretimi 1932 yılına gelindiğinde kendisine pazar bulmakta zorluk çekmeyen, kârlı bir sanayi kolu haline gelmiştir. (Komisyon, 1933: 62-67)

1931 yılında kurulan ve ilk yıllarında Trabzon'un en mühim sanayi kurumlarından biri olan balıkyağı fabrikasında senede (özellikle yunus balığının çok çıktığı zamanlarda) bir milyon kilo kadar balık yağı üretilmekteydi (Doğu Gazetesi, 18 Şubat 1938). Fakat II Dünya Savaşı yıllarında ülkede yaşanan ekonomik kriz, bu fabrikaya da fazla yaşama şansı vermemiştir. Fabrikanın kapatılmasından birkaç yıl sonra Trabzon yerel basınında çıkan bir haber, bu görüşümüzü doğrular niteliktedir (Halk Gazetesi, 8 Aralık 1948).

“Bir zamanlar Hopa'dan Samsun'a kadar balık avcılarının yegâne satış müessesesi ve balıkyağının istihsal edildiği fabrika bu idi. İşlediği müddetçe de yüzlerce aileyi geçindiriyordu. II Cihan Harbinden sonra faaliyetine devam edememiş Turyağ Müessesesine devredilmiştir. Bugün, fabrikanın işlemediğini bilmeyen kimseyi tasavvur edemiyorum. Bacasından senelerdir yükselmeyen dumanını gözlerimiz arıyor, Limana doğru indikçe burnumuza yağ kokusu gelmiyor, balık avcılarının tüfek seslerini duymuyoruz. Balık av mevsimini de unuttuk artık”.

1923 sonrasında Trabzon'da faaliyet gösteren diğer şirketler aşağıdaki tablo 4'te gösterilmiştir. Tabloda belirtilen fabrika ve şirketler dışında Trabzon'da “*milli iktisat*” düşüncesinin birer ürünü olan ve tamamen yerli sermayeye dayalı bankalar da kurulmuştur. Esasen 1923 yılında Trabzon'da Osmanlı ve Ziraat Bankaları faaliyet gösteriyordu. Bunlardan Osmanlı Bankası, bilhassa tütün ve fındık gibi ürünlerin ihraç dönemlerinde izlediği politikalar sebebiyle özellikle yerli firmaların tepkisini topluyordu. Aslında banka, her yıl bu ürünlerin ihraç mevsiminde bu işle meşgul olan tüccarlara özel krediler açıyordu. Fakat açılan kredilerin gerek faiz ve geri ödeme koşulları gerekse de kredilerin verilmesi sırasındaki bürokratik işlemlerin oldukça uzun ve yorucu oluşu tüccarları canından bezdiriyordu (İstikbal Gazetesi 3 Temmuz 1337/1922).

Osmanlı ve Ziraat Bankalarının şehrin ticari yükünü çekmekte zorlandığını gören Hükümet, Trabzon'dan gelen talepler karşısında İş Bankası'nın Trabzon'da şube açmasını sağlamıştır. Bu kapsamda 1928 yılında İş Bankası,(Sayıl, 2004: 21-22) Trabzon'da faaliyete geçmiş fakat bu konuda yaşanan boşluk giderilememiştir. Bunun üzerine bir araya gelen Trabzonlular 1927 yılında Trabzon ve Karadeniz Bankaları adı altında iki yerli banka vücuda getirmişlerdir. Trabzon'daki banka ihtiyacını karşılamak, piyasada görülen kredi darlığını gidermek ve böylece yavaştan başlayarak yerleşmek ve yükselmek üzere müteşebbis birkaç Trabzonlu iş adamının bir araya gelerek kurduğu bu bankalar, şu şekilde ortaya çıkmıştır: sayıları 40-50'yi bulan ortaklar, ilk olarak kendi aralarında hususi mahiyette bir anlaşma yaparak her ortağın muayyen vadelerde ve gittikçe artmak üzere vereceği taksitlerle ilk sermayelerini oluşturdu ve ondan sonra resmen teşekkül etmeyi kararlaştırdılar. Bu girişime zamanla diğer tüccar grupları da dâhil olmuş Karadeniz ve Trabzon Bankaları bu suretle ortaya çıkmıştır (Komisyon, 1933: 57-58). İlk yıllarında gittikçe büyüyerek sermayelerini artıran bu bankalar, (BCA,

490.01/1453.21.1) 1929 krizinden olumsuz etkilenmiş ve bu iki banka belli bir müddet şirket adı altında faaliyet gösterse de 1930'ların ortalarından itibaren tamamen ortadan kalkmıştır.

Tablo 4: 1925 Yılı İtibarıyla Trabzon'da Faaliyet Gösteren Şirketler

Şirket İsmi	Trabzon Sorumlusu/Acentesi
Şark Sigorta Türk Anonim Şirketi	J.J. Hoştraser Şürekâsı Ticarethanesi
Osmanlı Sigorta Türk Anonim Şirketi	Osmanlı Bankası Direktörü Mösyö Ruboli
Şark Duhan Türk Anonim Şirketi	Müdürü İhsan Bey
Milli Mensucat Fabrikası Kolektif Şirketi	Müdürü Kitapçızade Affan Efendi
Haloçya Sigorta Ecnebi Anonim Şirketi	Hans Hoştraser ve Şeriki Pertoni Efendiler
Standart Oil Gaz Ecnebi Anonim Şirketi	Satış Memuru Yunuszade Şefik Efendi
Singer Dikiş Kumpanyası Anonim Şirketi	Basri Efendi
Levant Marin İsorans Nakliye Sigorta	J.J.Hoştraş ve Şürekâsı
Lloyd Enternasyonal Nakliye ve Sigorta	Kızzade Şevki ve Şürekâsı
Sukumbel Belçika Gaz Anonim Şirketi	Kızzade Dilber Mehmed ve Şeriki Ahmed
Nordoyçe Nakliyat ve Sigorta Anonim Şirketi	J.J.Hoştraş ve Şürekâsı
Anadolu Ticaret Ecnebi Anonim Şirketi	Meslanzade Cemaleddin Bey
Union Harik ve Hayat Sigorta Şirketi	J.J.Hoştraş ve Şürekâsı
Kontvar Maritime ve Sigorta Şirketi	J.J.Hoştraş ve Şürekâsı
Fidelini Marikos Amerikan Sigorta Şirketi	Nemlizade Mahdumları

Kaynak: Trabzon Vilayeti'ne Ait Malumat-ı İktisadiye., s.175.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da, Osmanlı, Ziraat, İş, Trabzon ve Karadeniz Bankaları'nın dışında bir de bankerlik vazifesi gören bir kuruluş bulunuyordu. Nemlizade Kaptan (Akif) Bey'e ait olan bu kurumun kuruluş tarihini tespit edemsek de 50-60 bin lira civarında bir sermayeye sahip olduğunu söyleyebiliriz. (Koraltan, 1939: 50) Nemlizade Kaptan Bey Müessesesi olarak kayıtlara geçen ve 2 yıl gibi kısa bir süre aktif halde bulunan (Bal, İlkhber Gazetesi 4 Kasım 2012), bu bankanın ne zaman kurulup nasıl kapandığı ile ilgili bir belge ve bilgiye rastlanmamıştır.

2. 1929 KRİZİ ve DEVLETÇİ MODELİN TRABZON'A YANSIMASI

Tarihe 1929 buhranı olarak tarihe geçen ve Amerikan Borsasının çöküşüyle başlayan kriz sonrası uluslararası ticarete büyük bir gerileme yaşanmıştır. Adeta bir domino taşı gibi bütün büyük piyasa ve ekonomileri etkileyen kriz, o güne kadar yaşanmış en büyük ekonomik yıkımdı. Aşağıda verilen tablo, krizin dünya piyasalarındaki yarattığı tahribatı daha açık bir surette göstermektedir:

Tablo 5: 1929-1933 Yılları Arasında Uluslararası Ticaret

Yıl	Değer (milyar lira)
1929	142.5
1930	114.5
1931	81.9
1932	54.9
1933	49.5

Kaynak: BCA, 030.10/166.155.5.2

Önce Amerika'da başlayan ve daha sonra Avrupa piyasalarını alt üst eden 1929 buhranının Türkiye dâhilinde en fazla etkisini gösterdiği vilayetlerden birisi de Trabzon'du. Bunda Trabzon'un bir liman kenti oluşu ve uluslararası piyasalarla direkt bağlantılı olmasının etkisi büyüktür. 1929 sonrasında Trabzon'un en fazla ihraç yaptığı kıta Avrupa'sında yaşanan ekonomik kriz ve bu ülkelerin krize karşı önlem maksadıyla oluşturdukları gümrük duvarları, en büyük geliri fındık ve tütün gibi mamulleri buralara ihraç etmek olan Trabzon'u oldukça etkilemiştir. Bu sıkıntılı duruma hükümetin, ithalatı kısıtlayan tedbirleri de eklenince, en temel ihtiyaçlarını Avrupa piyasalarından temin eden Trabzon piyasası, güçlükle mal alınıp mal satılan bir görünüm arz etmeye başlamıştı.

Ekonomik buhranın Trabzon'daki etkilerini gösteren en temel veri ihracat rakamlarında yaşanan düşüştür. Bu düşüş, Trabzon ekonomisinin bir numaralı gelir kapısı olan fındık ihracında açıkça görülmektedir. Zira 1925 yılında kabuklu ve iç olarak toplam 3,7 milyon ton fındıktan 4 milyon 268 bin lira gelir elde eden Trabzon piyasası, 1931 yılında yine 3,7 milyon ton fındıktan bu sefer 3,1 milyon lira kazanmıştı. 1932 yılında ise 7,5 milyon ton fındıktan sadece 2,6 milyon lira gelir elde edilmesi, fındığın yaşadığı değer kaybının en açık göstergesiydi (Peker, 1945: 31). 1929 buhranı ile oluşan ekonomik ortam, Trabzon'un birinci derecede gelir kapısı olan mamullerin ihracatını güçleştirdiği gibi, değerlerini de düşürmüştür. Aşağıdaki tabloda verilen rakamlar bu tespitemiz doğrulamaktadır.

Tablo 6: 1930 Yılında Trabzon İhracatı

Ürün	Kilo	Gelir (lira)
Fındık	6.660.469	3.334.206
Yumurta	12.994 sandık	444.112
Elma-Armut	52.934 kilo	3.958
Tütün	68.449 kilo	109.000
Fasulye	68.427 kilo	8.362
Balık yağı	159.942 kilo	13.909
Ceviz ve ceviz içi	25.544 kilo	6.111

Kaynak: Reklam Gazetesi, 3 Eylül 1931

1929 buhranının temel karakterini oluşturan bu durum sonucunda Avrupa piyasalarında oluşan mal fazlalığı, dışarıdan ihraç edilen ürünlerin değerini bir anda düşürmüştü. Bu düşüş, hemen her hafta Avrupa'nın büyük limanlarına mal gönderen Trabzon'u da olumsuz etkilemişti. (Komisyon, 1933: 8)

1929 krizi sonrasında devletçi modele geçiş yaparak zihniyet değiştiren Türk ekonomisi, krizin en fazla etkilediği kesim olan çiftçi ve köylüyü korumak amacıyla bazı refleksler geliştirmiştir. Bu reflekslerden en dikkat çeken kişisel kazançtan daha çok toplumun menfaatlerini ön planda tutan kooperatifçi anlayışın kabul görmesidir. Bu dönemde Trabzon'da da yaygınlaşan kooperatifler Ziraat Bankası'nın gözetimi altında olmakla bir nevi devlet denetiminde faaliyet gösteriyordu. Bu kapsamda 1931 yılının Ekim ayında Trabzon'da 15 Zirai Kredi Kooperatifi bulunuyordu. 44 köyde kurulan

kooperatiflerin ortak sayısı ise 1.802'ydi. Bu rakamlarla Trabzon, İzmir, Giresun, Aydın ve Balıkesir'den sonra en fazla Zirai Kredi Kooperatifine sahip olan şehirdi (Kooperatifçilik, 1931: 63). 1932 yılı ele alındığında kooperatif sayısında her hangi bir artış olmamakla birlikte bu 15 kooperatiften 11 tanesinin merkezde 2'sinin Akçaabat, 1'nin de Maçka'da oluşunu görüyoruz (Cudi, 1932: 5-7). 1932 yılı itibarıyla Trabzon'da bulunan Zirai Kredi Kooperatifleri ve bunların kuruldukları tarih, sermaye ve ortak sayıları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: 1932 Yılı İtibarıyla Trabzon'da Zirai Kredi Kooperatifleri

No	İsmi	Kuruluş Tarihi	Ortak Adedi	Taahhüt Edilen Sermaye	Tahsil Edilen Sermaye
49	Çoşera	18.1.1930	88	9540	2385
50	Samaruksa	18.1.1930	138	30440	7610
107	İstili	8.3.1930	338	92456	23114
137	Arsenizir	20.5.1930	203	56815	142203.75 kr
138	Kalafka	25.2.1930	248	78510	19627.50 kr
146	Masunaizir	26.6.1930	282	99460	24865
155	Meserya	23.6.1930	118	39718	9929.50 kr
185	Uzmesahor	15.11.1930	146	28638	7169.50kr
194	Ziganoy	28.1.1931	164	36106	9026.50kr
207	Argalya	4.3.1931	107	316.70	7917.50kr
245	Hos	7.6.1931	141	44040	11010
272	Gozari	3.8.1931	50	10575	1643.75kr
344	Kireçhane	20.1.1932	64	22003	5500.75kr

Kaynak: Osman Cudi, "Trabzon'da Kredi Kooperatifleri", *Akın Mecmuası*, Sayı: 9, 1 Ağustos 1932, (s.5-6-7)

Tablo 7'de verilenler dışında Trabzon'da teşkil edilen en kapsamlı kooperatif 1938 yılında kurulan Fındık Tarım Satış Kooperatifidir (Halk Gazetesi, 2 Temmuz 1938). Özellikle ilk birkaç yılda fındık üreticisine sahip çıkarak onu araçların elinden kurtaran kooperatif, İkinci Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı yanlış politikalar sonucunda adeta kendi kendini bitirmiş ve piyasalardan silinmiştir.

Türkiye'de devletçilik prensibinin uygulandığı 1930'lu yıllar boyunca bu prensibin taşradaki en önemli uzantısı Umum Müfettişliklerdi. Bulunduğu bölgenin idari, adli, içtimai her türlü sorunuyla ilgilenen bu müfettişliklerin bir görevi de, kurulduğu mntıkların iktisaden yükselmesini sağlamaktı. Bu müfettişliklerden biri olan ve 1935 yılında teşkil edilen Üçüncü Umum Müfettişliğin içinde yer alan vilayetlerden biri de Trabzon'du (T.C. Resmi Gazete, 11 Eylül 1935). Bu kapsamda Trabzon'un gündend güne geriye giden ekonomisini masaya yatıran Umum Müfettiş Tahsin Uzer, ilk olarak Trabzon-İran yolunun tamiri, Trabzon Limanı'nın yapımı, gibi meseleleri gündemine almıştır. Transit yolunun inşasına büyük önem veren Uzer, enerjik kişiliğiyle Ankara nezdinde yolun tamir masraflarının temini için büyük bir çaba harcamıştır. Neticede 1937

yılı Haziran ayında Devlet Demir Yolları'nın denetiminde transit yolunda kamyon ve otobüslerle nakliyata başlanmıştır (Yeniyol Gazetesi, 22 Haziran 1937).

Umum Müfettiş Tahsin Uzer'in gayretiyle 1937'de Devlet Demiryolları tarafından yürütülmeye başlanan transit faaliyetinden istenen verim elde edilememiştir. Zira 1938 yılı başında Dâhiliye Vekâleti tarafından Başvekâlete gönderilen bir tezkerede, İran'la imzalanan anlaşmadan sonra Trabzon-Tebriz transit yolu faaliyetinin azaldığı, bunun sebebinin tetkik edilmesi için Hariciye, Dâhiliye, Nafia, İktisat, Gümrük ve İnhisarlar Vekâletleri bünyesinde bir komisyonun kurulması gerektiği ifade edilmiştir (BCA, 030.18.01.02./82.3.6). Görüldüğü üzere oldukça büyük paralar sarf edilerek tamir edilen ve ekonomik manada bölgenin çehresini değiştireceği düşünülen bu projeden beklenen verim elde edilememiştir. Aynı durum Trabzon Limanı'nın tamiri hususunda da yaşanmış ve liman inşaatı İkinci Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle ertelenmiştir.

3.İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDAN ÇOK PARTİLİ DÖNEME TRABZON EKONOMİSİ

1929 buhranının etkilerini yeni yeni üzerinden atmaya başlayan Türk ekonomisi, 1939 yılında patlak veren II. Dünya Savaşı sebebiyle bir kez daha olağanüstü bir sürece girmiştir. Gerçi Türkiye savaşa fiilen girmemişti fakat savaş yılları boyunca ülke, esas olarak savaş ekonomisi şartlarında yaşamıştır. Bu dönemde savaşa katılmayan diğer ülkeler gibi Türkiye de her an savaşa katılacakmış gibi asker sayısını arttırmış, yatırımları askıya alarak harcamalarını savunma sanayisine yönlendirmişti(Sönmez, 2011: 604).

Türk Ekonomisinde yaşanan bu olumsuz gelişmeler doğal olarak Trabzon'u da derinden etkilemiştir. Üstüne üstlük 1939 yılında Sivas-Erzurum demiryolu hattının açılmasının ardından (Erzurum Gazetesi, 20 Birinci Teşrin 1939) Doğu Anadolu'nun iskelesi olma özelliğini de kaydeden Trabzon Limanı, iyice atıl hale düşmüştü. Ayrıca modern bir limana ve iç bölgelerle bağlantı kurabilecek demiryolu ağına sahip olmayışı nedeniyle savaş yıllarında büyük sıkıntılar çekilen Trabzon kentinde halk, günlük ihtiyaçlarını temin etmekte hayli zorlanmıştır. Bu sebeple Trabzon, hayat pahalılığı ve karaborsacılığın yoğun olarak yaşandığı bir vilayet haline gelmiştir. Savaş öncesinde bile mısırı dışarıdan ithal etmek zorunda kalan Trabzonlular, savaş yılları boyunca limana gelecek vapurları dört gözle beklemişlerdi. Trabzon şehrinde savaş yılları boyunca ekmek karneyle dağıtılmaya başlanmış, manifatura ve bez bulamayan Trabzonlular cenazelerini dahi kefenleyememiştir. Şehirde karaborsa, vurgun, dilencilik, hayat pahalılığı, açlık ve sefalet gündelik hayatın parçası haline gelmiştir (Başkaya, 2014: 352-380).

Yine savaş nedeniyle daha önce Üçüncü Umum Müfettişlik döneminde ortaya atılan ve Trabzon'u düşüğü durumdan kurtaracak liman, demiryolu, gübre fabrikası, Trabzon Fuarı, soğuk hava deposu ve et kombinasyonu gibi projeler de rafa kaldırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı şehrin yegâne gelir kapısı olan ürünlerin ihracatını da sekteye uğratmıştı. Zira Trabzon ekonomisini ayakta tutan en büyük unsur olan fındık, fasulye,

sadeyağ, yumurta gibi maddelerin dış piyasalara satışı, savaş yıllarının getirdiği şartlar dolayısıyla oldukça zorlaşmıştır. Ortalama olarak yılda 4-5 milyon gelir sağlanan bu ürünlerin savaş nedeniyle ihraç edilememesi ya da değerinden düşük bir şekilde satılması, Trabzon ekonomisini ciddi bir duruma sokmuştur. Savaş yılları boyunca Trabzon'un ihracatı ile ilgili verilen rakamlara bakıldığında yaşanan ekonomik buhranın boyutları daha iyi anlaşılabilir. Zira Trabzon gümrüğünden 1938-1943 yılları arasında 36 milyon 39 bin 139 kilo ağırlığında ürün ihraç edilmiştir ki bunun kıymeti 15 milyon 294 bin 632 liraydı. Bu müddet içinde Trabzon gümrüklerinden 12 milyon 55 bin 451 kilo ağırlığında ve 807 bin 797 lira kıymetinde muhtelif eşya girmiştir. Yine beş yıl içinde gümrük idaresinin bu faaliyetlerden elde ettiği girdi 542.675 liraydı (Halk Gazetesi, 29 Ekim 1943). Burada verilen rakamları önceki yıllarla kıyasladığımızda, ihracatta yaşanan keskin düşüşün boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Zira adı geçen 5 yıllık süreçte ihracattan 15 milyon liralık gelir elde edildiğine göre, bu rakam 5'e bölündüğünde senede 3 milyon liralık kazanç sağlandığı ortaya çıkmaktadır. Oysa 1933 yılında Trabzon Limanı'ndan 5 milyon liralık ihracat faaliyeti gerçekleştirilmişti (Komisyon, 1933: 6-9). Yani 1933 yılında 5 milyon olan ihracat rakamı, savaş nedeniyle 3 milyona inmişti.

1945 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte ülke genelinde başlanan kalkınma seferberliğinin bir benzeri de Trabzon'da yaşanmış, bu kapsamda liman, soğuk hava deposu, havaalanı, Tekel, Karayolları Bölge Müdürlüğü gibi yatırımlar hayata geçirilmiş, (Başkaya, 2014: 413-440) çimento fabrikası ve Halk Bankası gibi yatırımlar da tartışılmaya başlanmıştır. Bu yatırımları 1950 seçimlerine yetiştirmek isteyen CHP Hükümeti Trabzon'u adeta şantiyeye çevirmiştir. Bu yatırımlar arasında en dikkat çeken 8 Temmuz 1946 günü temeli atılan yeni Trabzon Limanı inşaatıydı. (Trabzon Gazetesi, 8 Temmuz 1946) Zira İmparatorluk yıllarından bu tarafa birçok kez gündeme gelen hatta 1924 yılında hakkında kanun dahi çıkarılan modern Trabzon Limanı projesi nihayet gerçekleşmiş ve yapılan törenin ardından liman inşaatına başlanmıştır (Yeni Yol Gazetesi, 10 Temmuz 1946). İnşaatın ilk birkaç yıl oldukça yavaş bir şekilde ilerlemesi tepki toplasa da 1949 yılı sonrası çalışmalar hızlanmış ve 1954 yılında Trabzon, modern bir limana kavuşmuştur.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Trabzon ekonomisi, cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılında XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sahip olduğu canlılığı yitirmiş, yeni plan ve projelere muhtaç durumdaydı. Trabzon'un bu durumuna kayıtsız kalmayan merkezi hükümet, 1924 yılında liman ve demiryolunun yapımı konusunda kanun çıkarmış fakat o günün bütçe imkânları böylesi bir projenin hayata geçmesini engellemiştir. İlerleyen yıllarda elektrik şirketi ve liman şirketi, Trabzon ve Karadeniz Bankaları gibi liberal anlayışla ortaya konulan bazı eserlere rağmen Trabzon ekonomisindeki kötüye gidişin önüne geçilememiştir.

1929 krizinden en fazla etkilenen vilayetlerden biri olan Trabzon'da krizin etkilerini hafifletmek amacıyla devlet desteğiyle kooperatifler kurulmuştur. Bu kooperatiflerin birçoğu kötü yönetimleri ve mali sorunları nedeniyle uzun süre hayatta kalamamıştır.

1935 yılında Üçüncü Umum Müfettişliğin kurulması ve Tahsin Uzer'in müfettişliği dönemindeki kısa süreli canlanma, 1939 yılında patlak veren II Dünya Savaşı nedeniyle ortadan kalkmış ve Trabzon, acı ve sıkıntılarla dolu 5 yıllık bir döneme geçirmiştir. Bunlara ek olarak 1939 yılında Sivas-Erzurum tren hattının faaliyete geçişi, Trabzon'un iç bölgelerle arasındaki ticari bağı koparmıştır. Böylece Trabzon piyasası, fındık, tütün, yumurta, fasulye, tereyağı gibi yerelde üretilen ürünlerden gelecek gelire mahkûm kalmıştır. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki yukarıda sayılan ürünler en iyi şartlarda satılsa bile elde edilen gelir miktarı ancak 5 milyon lira civarındaydı. Bunun 3 milyonunu fındık, geriye kalan miktarını ise diğer ürünler sağlıyordu. Oysa Trabzon piyasası manifatura, mısır, gaz, tuz, şeker, kahve, suni gübre, çivi, demir, çimento ve bunun gibi gündelik yaşamın vazgeçilmez birçok ürününü dışarıdan ithal etmek zorunda kalıyordu ve bunlara ortalama bir hesapla yılda 9 milyon lira para ödeniyordu. Geliri 5 milyon, gideri 9 milyon lira olan Trabzon ekonomisi, hemen her yıl açık veriyordu. Trabzon'la ilgili elimizde bulunan ithalat rakamlarını değerlendirdiğimizde fındık ihracından sağlanan gelirin fazla olduğu birkaç yıl müstesna bırakılırsa Trabzon piyasasının, genel olarak dışa bağımlı yapısı devam etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Türkiye'de çok partili hayata geçilmiş, iktidara alternatif bir partinin ortaya çıkışı, CHP Hükûmeti'nin daha önce yapmayı planladığı yatırımları da gündemine almasına neden olmuştur. Bu kapsamda 1946 sonrasında, havaalanı, TEKEL, liman inşaatı, Karayolları Bölge Müdürlüğü, kiremit fabrikası gibi yatırımlar hayata geçirilmiştir. Yukarıda zikredilen yatırımlar içerisinde kuşkusuz en dikkat çeken modern bir liman yapımı fikriydi. II Meşrutiyet yıllarından bu tarafa birçok kez gündeme gelen ve her defasında demiryoluyla birlikte düşünüldüğü için vazgeçilen liman inşasına nihayet 8 Temmuz 1946'da başlanmıştır. Fakat limanın temelini atıldığı 1946 yılında İran transit ticaretini tamamen yitiren, Sivas-Erzurum hattının açılmasının ardından Doğu Anadolu'nun iskelesi olmaktan çıkan Trabzon'da modern bir limanın varlığı artık eskisi gibi çok da büyük bir mana ifade etmiyordu. Zira Trabzon ekonomisi küçüleceği kadar küçülmüş, transit ticaret çoktan başka mecralara kaymıştı.

Neticede 30-40 yıl öncesine kadar Avrupalı devletlerin konsolosluklarının bulunduğu, limanına hemen her gün yabancı gemilerin demir attığı, İran'dan gelen kervanların mallarını boşalttığı, oluşan sermaye birikimi neticesinde entelektüel bir kitlenin var olduğu ve bu sayede sanattan spora, eğitimden sağlığa hemen her alanda Anadolu'nun en canlı şehirlerinden biri olan Trabzon, Cumhuriyetin ilk yıllarında bu hareketliliği kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri, Zabıt ve Süreli Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

030.01./39.233.11.9

030.18.1.1./13.26.10

030.18.01.02./82.3.6

030.10/65.433.4

490.01/1453.21.1

030.18.01/ 016.64.10.01

030.10/166.155.5.2

TBMZ: Trabzon Belediye Meclisi Tutanakları, 1944.

FO: "Foreign Office, Diplomatic and Consular Reports", Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas for the Year 1900, London, 1901.

TTS: Türk Ticaret Salnamesi, Birinci Sene, 1340-1341, İstanbul, 1341.

Doğu Gazetesi

Erzurum Gazetesi

Halk Gazetesi

İstikbal Gazetesi

Reklam Gazetesi

Trabzon Gazetesi

T.C. Resmi Gazete

Yeniyol Gazetesi

Kitap ve Makaleler

Bal, Mehmet Akif (2012), "Trabzon'dan Dünyaya Açılan Bir Uluslararası Aile: Nemlizadeler", *İlkhaber Gazetesi*, 4 Kasım 2012.

Başkaya, Muzaffer (2014), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Bayraktar, Kaya (2011), "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1), 281-302.

Cudi, Osman (1932), "Trabzon'da Kredi Kooperatifleri", *Akın Mecmuası*, (9), Trabzon: İstikbal Matbaası, 1 Ağustos 1932, 5-7.

Daei, Masoumeh (2011), *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı.

Issawi, Charles (1988), "Tebriiz-Trabzon Ticareti 1830-1900 Bir Yolun Yükselişi ve Gerileyişi", *Trabzon 1988*, Çev: Kudret Emiroğlu, (2), Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 80-84.

_____ (2004), "Middle East Economic Development 1815-1914 The General And The Specific", *The Modern Middle East*, Edited by: Albert Hourani, Philip Khoury, Mary C. Wilson, London, 177-193.

Kaleli, Hüseyin (2003), "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 1-19.

Komisyon, (1926), Trabzon Vilayeti'ne Ait Malumat-ı İktisadiye ve İhsaiye, Trabzon Mıntkası Ticaret Müdiriyeti'nin Ticaret Raporu, *Ticaret Vekâleti Mecmuası*, (9), İstanbul: Ögüt Matbaası

_____ (1931), *Kooperatifçilik*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi Yayınları.

_____, (1933), *Cumhuriyetin Onuncu Yılında İktisat Meyanında Trabzon*, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Şark Matbaası.

_____ (1934), Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, *Trabzon'un 1933 Yılı Umumi İktisadi Faaliyetini Gösterir İstatistikler*, Trabzon: İstikbal Matbaası.

Koraltan, Refik (1939), "Refik Koraltan Tarafından 1939 Yılında Dâhiliye Vekâleti'ne Yazılan Rapor", *Yayınlanmamış Rapor*, Trabzon 1939.

Kütükoğlu, Mübühâ S.(1988), "XIX Yüzyılda Trabzon Ticareti", Ondokuz Mayıs Eğitim Fakültesi, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Tarihi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, 97-131.

Mahir, Hakkı (1932), "Balıkyağcılığımız ve İnkişafı Çareleri", *Akın Mecmuası*, (10), 9-11.

Odabaşoğlu, Cumhur (tarihsiz), Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı, İlk-San Matbaası, Ankara.

Öksüz, Hikmet (2006), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Karadeniz Limanlarını Bombalaması", *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006*, 1, Trabzon: Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yayınları, 396.

Öncü, Ali Servet ve Küçükkuşurlu, Murat, (2008), "Trabzon-Erzurum Demiryoluna Dair Unutulan Bir Kanun", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 4(7), 146.

Peker, Kemal (1945), *İşte İktisadi Trabzon ve Fındık*, Giresun: Yeşil Giresun Matbaası.

Quataert, Donald (2004), "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, 2, Edit: Halil İnalçık, Donald Quataert, içinde (885-1051), İstanbul: Eren Yayıncılık.

Sayıl, Mustafa Kemal (2004), *Bir İş Bankası'nın Öyküsü*, İstanbul: Kardeşler Matbaası

Sönmez, Şinasi(2011), "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Hükümetlerinin Temel Gıda Maddelerinin Temini Konusunda Aldığı Tedbirler" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (47), 604.

Tekindağ, M.C. Şehabettin (1974), "Trabzon", *İA*, XII (1), İstanbul: MEB Yayınevi, 456-469.

Tezcan, Mehmet (2002), "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 72-74.

Tozlu, Selahattin (2002), "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler*, 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 482.

_____ (2002), "19. Yüzyılda Sosyo- Ekonomik Bakımından Trabzon Limanı" *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, 1, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 381-385.

Yılmaz, Özgür (2009), "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(7), İlkbahar, 369.

SİYASAL KATILIM DÜZEYLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Seçuk AKINCI¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, sivil toplum kuruluşlarının katılım aracı olup olmadıklarını ortaya koymaktır. Siyasal sistemlerde ve toplumsal yapılarda meydana gelen gelişmelerle birlikte sivil toplum kuruluşları, gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde, demokratik siyasal yaşam için giderek daha da önemli hale gelmişlerdir. Bu sonucu ortaya çıkaran nedenlerin neler olduğu hakkında, katılım düzeyleriyle ilgili farklı görüşler vardır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları, Siyasal Katılım.

A REVIEW on POLITICAL PARTICIPATION LEVEL

ABSTRACT

The purpose of this study, the participation of civil society organizations is to determine whether the vehicle. In the political system and social structure with the developments occurring in the non-governmental organizations, both national and international levels, for democratic political life have become increasingly important. This result reveals the reasons about what is happening, there are differing opinions regarding the level of participation.

Keywords: Civil Society, Nongovernmental Organizations, Political Participation.

¹ Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, selcuk.akinci@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Ülkemiz gibi demokratik geleneğin sorunlu olduğu ülkelerde; demokrasinin gelişmesi, devlet uygulamalarının denetlenmesi ve siyasal katılımın gelişmesi için büyük anlam yüklenen sivil toplum kuruluşlarının, bu anlamı yitirmemeleri için oldukça dikkatli ve duyarlı davranmaları kaçınılmaz bir gerekliliktir. Topluma karşı sorumlu olan sivil toplum kuruluşlarının tüm süreçlerde olabildiğince şeffaf olma, katılıma açık tutumlarını, demokratik işleyici önceleyici yaklaşımlarını ve fon kaynakları peşinde koşan değil, “devlet” uygulamalarını denetleyen pozisyonlarını muhafaza etmeleri var olmalarının gereğidir. Nitekim sivil toplum kuruluşu tanımlarından biri de şöyledir: bir ülkede yurttaşların ortak ilgi, ortak çıkar, ortak özlemleri için devlet dışında yan yana gelerek kendi entelektüel maddi potansiyellerini birleştirdikleri, çaba gösterdikleri katılım biçimlerine sivil toplum kuruluşu diyebiliriz. Bununla birlikte diyebiliriz ki tüm sivil toplum kuruluşlarının ortak özelliği: aktif yurttaşların katılım aracı olmalarıdır.

1.SİYASAL KATILIM

1.1.Siyasal Sistem

Siyasal sistem kavramını açıklamak için en temel basamak olan sistem kavramına kısaca değinmek yerine olacaktır. Sistem kavramı, Sosyal Bilimler sözlüğünde, “birbirine bağımlı unsurlardan oluşan bütün; sınır ve amaçları önceden planlanmış eylemler, işlevler öğeler ve ilişkiler bütünü; belirli bir işi ya da amacı gerçekleştirmek için gerekli unsurları bir araya getirip bir bütün olarak birbirine bağlı ve uyumluluk içinde çalışmalarını sağlayan düzenek”² şeklinde üç farklı tanımla ifade edilmektedir. Öztekin ise, genel bir sistem tanımlaması yaparak, sistem kavramını “birbirlerine karşılıklı bağımlılıkları bulunan ve karşılıklı ilişkiler içinde olan nesnel dizisi”³ olarak ifade etmektedir. Öztekin’in söz konusu tanımı, sistem içindeki öğelerin bağımlı ve karşılıklı ilişkilerinde belirli bir bütünlüğün bulunmasına dikkati çekmekte ve sistem kavramının temel yapısını ortaya koymaktadır. Benzer bir tanımlama yapan Arı’ya göre ise sistem “aralarında düzenli ilişkiler bulunan, ortak özelliklere sahip ve birinde meydana gelen bir değişikliğin diğerlerini de etkilediği bağımlı değişkenler dizisi” dir.⁴ Bu iki tanımlama ışığında sistem kavramının iki temel özelliğinin bulunduğu söylenebilir. Bu temel özelliklerden ilki bağımlılık, ikincisi ise düzen temelli ilişkiler bütünü olmasıdır. Burada bir sistemin işleyişi, söz konusu ilişkilerdeki bağımlılık nedeniyle herhangi bir öğede ortaya çıkan bir aksaklık yahut bozulma sonucu, düzeninde meydana gelecek bozulma nedeniyle aksayabilir. Sistemin işleyişi için öğelerin hem kendilerinin hem de karşılıklı ilişkilerinin bir düzen içinde gerçekleşmesi önemli bir unsurdur.

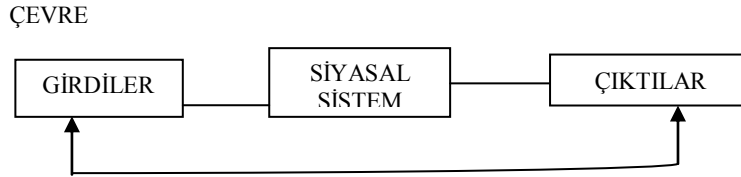
² Demir-Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.201

³ Ali Öztekin, Siyaset Bilimine Giriş, Siyasal Kitabevi, Ankara 2000, s.201

⁴ Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Alfa Yayınları 3. Baskı Ekim 1999, s.81

Siyasal Sistem kavramı ise, söz konusu sistem kavramı analizlerine bağlı olarak “toplumların kollektif amaçlarını belirlemek ve gerçekleştirmek üzere geliştirdikleri bir örgütler dizisi olarak tanımlanabilmektedir.”⁵ Tekeli ise, siyasi sistemi aralarında karşılıklı ilişkisi bulunan çok sayıda unsurlardan meydana gelmiş karmaşık bir bütün olarak ifade etmekte ve siyasi sistem olarak adlandırılan bütünü ise toplum üyelerinden gelen girdiler (inputs) ve siyasi otoritelerden gelen çıktılarla (outputs) varlığını devam ettirdiğine dikkatleri çekmektedir.⁶ Tekeli belirttiği siyasi sistem yapısı, Easton’ un basitleştirilmiş sistem modelidir. Öztekin’in de belirttiği gibi “siyasi sistem kavramını siyasi sistemi analiz (ayrıştırma) bağlamında ele alan siyaset bilimcilerinin basında David Easton gelmektedir. Yazar “The Political System”, “A. Fromework Political Analysis”, “Systems Analysis of Political Life” gibi eserleriyle oldukça büyük ilgi uyandırmıştır.”⁷ Easton’un söz konusu çalışmalarıyla ortaya koyduğu siyasi sistem modelinde, “girdiler çıktılar ve geri tepme kavramlarının sistem analizi yönünden taşıdığı önem çok büyük olup analizin temelini oluşturmaktadır.”⁸ Easton’un söz konusu sistem modeli aşağıdaki şekilde özetlenmiştir:

Şekil 1. Easton’un Siyasi Sistem Modeli

Kaynak: David Easton The Political System (1953), A Framework for Political Analysis (Englewood – Cliff, 1965), A System Analysis of Political Life (Newyork 1965)’den aktaran: Maurice Duverger, Siyaset Sosyolojisi, Çev: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul s.237

Şekilden de da anlaşılacağı gibi bireylerin talepleri sonucu oluşan girdiler ve alınan kararlarla oluşan çıktılar arasında gelişen ilişkiler bütünü siyasi sistem olarak değerlendirilmektedir. Duverger’in de ifade ettiği gibi “incelenen siyasi sistem ile çevresinin ilişkilerini iki tür öge sağlar. Bunlar çevreden gelen ve sisteme itici bir güç veren “girdiler” ile sistemin girdilere cevap şeklinde çevreye gösterdiği tepkiyi dile getiren “çıktılar” dır. Çıktılar çevrede bir tepkime (retroaction) yaratır ve yeni girdilerin doğmasına yol açar. Sistem bunlara yeni çıktılarla cevap verir ve bu sibernetik devre ilkesine uygun olarak sürer gider.”⁹ Söz konusu modeli bir girdi – çıktı süresi olarak değerlendiren Taşdelen de bu durumda siyasi sistemin varlık nedeni ise, “bir siyasi sistemin varlık sebebi yani siyasi faaliyetlerin ortaya çıkması fert ve grupların toplum

⁵ Gabriel Almond, Comparative Politics Today: A World View, Boston Little, Brown and Co., 1974,p.4’den aktaran: Turan İler, Siyasi Sistem ve Siyasi Davranış, Der Yayınları, 3.Basım, İstanbul 1986, s.16.

⁶ Şirin Tekeli, David Easton ve Genel Sistem Teorisi, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1976, s. 141 –142

⁷ Öztekin, a.g.e., s.204-205.

⁸ Esat Çam, Siyaset Bilimine Giriş, Der Yay., İstanbul, 1995, s.340.

⁹ Duverger, Maurice, Siyaset Sosyolojisi, Çev: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul s.234

tarafından bütünü ile karşılanamayan taleplerinin olması.”¹⁰ şeklinde belirlemektedir. Tüm bu anlatılanlar ışığında siyasal sistemi, bireylerin talepleri ile yani girdilerle bunun sonucunda siyasal otorite kaynaklarının aldığı kararların oluşturduğu çıktılar arasında gelişen bağımlı ve düzenli ilişkiler bütünü olarak algılamak yanlış olmayacaktır. Sistemin düzen varsayımı nedeniyle, taleplerle alınan kararların birbirini tam olarak karşılamaması ise onu siyasal sistemin devamlılığını sağlayan bir mekanizma olarak karşımıza çıkarmaktadır.

1.2. Siyasal Katılım

Siyasal Sistem söz konusu biçimde açıklandıktan sonra siyasal sistem içerisinde temel ilişkilerden birini oluşturan ve çalışmamızın bu bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız siyasal katılım kavramını açıklamaya çalışacağız.

Siyasal katılımı, pek çok sosyal bilim kavramı gibi üzerinde uzlaşmış tek ve ortak bir tanım bulunmayan bir kavramdır. Ortak ve evrensel bir tanımlamanın yapılamayışını Uysal, üç temel nedene bağlayarak açıklanmaktadır. Uysal’a göre “bu durumun nedenlerinden bir kısmı katılmanın hem gelişmekte olan hem de gelişmiş sanayi toplumlarında demokrasinin islerlik kazanmasına ilişkin çeşitli çabaları içeren bir süreç olarak kabul edilmesinden doğmaktadır. Diğer bir kısım sorun, katılma ile demokrasinin özdeşleştirilmesinden, katılmanın yalnızca demokrasiye özgü bir olgu olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ortak tanım ve kuram bulunmayışının diğer bir nedeni ise günümüzde katılmanın daha çok uygulamaya yönelik oluşudur. Ulusal yerel yönetimler ya da çalışma yasamı gibi farklı alan ve düzeylerde, her birinin kendi amacına, yapısına ve ilişkilerinin doğasına uygun işlevsel tanımların yapılmasıdır. Böylece katılma uygulamalarının normatif, süreçsel ve davranışsal yönü, içinde yer aldığı alanla sınırlı kalarak, hem evrensel bir tanıma ulaşılmasını hem de ortak bir kuramın geliştirilmesini engellemektedir. Uygulamaya yönelik oluş bir yandan da katılmanın ele alındığı kuramsal çerçevenin kendi değişkenleri içinde incelenmesine neden olarak ortak bir kavrama ulaşılmasını daha da zorlaşmaktadır.”¹¹

Siyasal katılma kavramı konusunda, Uysal’ın da işaret ettiği tanımsal ve kurumsal çeşitlilik nedeniyle, söz konusu kavramı tanımlama çabalarını temel özellikleri bakımından üç ana grupta toplayarak inceleyebiliriz. Zira literatüre bakıldığında, siyasal katılım kavramının, bazı tanımlamalarda siyasal karar mercilerini etkilemeye yönelik davranış türü, bazı siyasal tutumları ve yönelimleri de davranılsa birlikte içine alan bir kavram olarak ele alındığı görülmektedir. Bu çerçevede bir diğer siyasal katılma ise tutum ve davranış temelinden ziyade kavramı otorite ilişkisi ve karar verme süreci çerçevesinde ele alan görüştür. Biz çalışmamızın bu kısmında, söz konusu bu üçlü

¹⁰ Taşdelen Musa, *Siyaset Sosyolojisi*, Kocav Yayınları, İstanbul, Mart 1997. s.85.

¹¹ Birkan Uysal, “Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailelerin Etkisi” *Amme İdaresi, Dergisi*, Cilt 17, Sayı 4, s.109-110; Ayrıca Bkz: Birkan Uysal, *Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailenin Etkisi*, TODA_E Yayınları, Ankara 1984, s. 83

gruplandırmayı, çeşitli tanımlarla örneklendirerek, şüphesiz mevcut tanımların tamamı olmamakla birlikte, belli başlı birkaç tanımlama ile siyasal katılma kavramının kavramsal analizi ortaya koymaya çalışılacaktır.

Siyasal katılım kavramını bir davranış türü olarak ele alan tanım grubuna ilişkin, ilk olarak Ersin Kalaycıoğlu'nun siyasal katılım tanımını ele alacağız. Kalaycıoğlu ile ilgili eserinde siyasal katılma kavramını, "kişinin otonom olarak yaptığı tercihler ve verdiği kararlar sonucunda siyasal karar mevkilerine gelecek olanları veya bu mevkileri ellerinde bulunduranları etkilemek üzere yaptıkları eylem ve faaliyetler"¹² olarak tanımlamaktadır. Söz konusu tanımda, amacı siyasal karar mevkilerine gelecek ya da bu mercileri ellerinde bulunduran kişileri etkilemek olan her türlü davranışı siyasal katılım olarak değerlendiren bir görüş dikkatleri çekmektedir. Ona göre davranışın bu açıdan legal ya da illegal olması da önemli değildir. Birey illegalde olsa, söz konusu amaca yönelik tüm faaliyetleri ile siyasal katılımı gerçekleştirmiş olarak kabul edilmektedir. Kalaycıoğlu bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: "bir siyasal partiye oy temini için çevredekileri ikna etmeye çabalayan bir kişinin, belli siyasal partiye oy veren kişinin, belli bir siyasal partiye para bağışlayan, o siyasal partinin kampanya ve mitinglerinde yer alan, bir siyasal göreve adaylığını koyan, bir siyasal cinayet isleyen bireyin de siyasal katılma faaliyetinde veya eyleminde bulunmakta olduğu iddia edilebilir... Suikasta, hükümet darbesine, isyan ve ihtilale katılan kişi, başkalarının etkisiyle de olsa buna kendi gönüllü tercihiyle katıldığı takdirde siyasal yasama katılmış olarak kabul edilebilir."¹³ O halde Kalaycıoğlu'nun söz konusu görüşüne göre, yasal ya da yasadışı, bir eylemin siyasal katılım olarak kabul edilmesinin iki temel şartı söz konusudur. Bunlardan ilki amacının siyasal karar mercilerini etkilemek olması, ikincisi ise bireyin başkalarının tesiri söz konusu olsa bile kendi iradi kararıyla giriştiği bir faaliyet ya da davranış olmasıdır.

Benzer bir siyasal katılım yaklaşımı ise Verba, Nie ve Converse de dikkatlerini çekmektedir. Verba, Nie ve Converse Siyasal Katılma kavramını, "vatandaşların hükümet yetkilerinin seçimini ve onların yaptıkları işleri doğrudan ve dolaylı olarak etkilemek amacıyla giriştikleri yasal eylemler"¹⁴ olarak tanımlamaktadır. Burada Ersin Kalaycıoğlu'nun siyasal katılım görüşünde yasadışı eylemleri de katılma kavramı içine dâhil eden anlayışının tersine Verba, Nie ve Converse siyasal katılmayı bir davranış olarak tanımlamakla birlikte, yalnız yasal faaliyetleri bu davranışların kapsamına dâhil ederek Kalaycıoğlu'na nazaran daha sınırlı bir çerçevede siyasal katılımı ele almaktadır.

Siyasal katılım kavramını siyasal karar mercilerini etkilemeye yönelik davranışlar olarak değerlendiren bir diğer tanımlama ise Özbudun'un siyasal katılım tanımıdır.

¹² Kalaycıoğlu, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Siyasal Eylemlerin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1998 s. 10.

¹³ Kalaycıoğlu, a.g.e., s. 10-11

¹⁴ Norman H. Nie, Sidney Verba, Philip Converse vd., Siyasal Katılma Kamuoyu ve Oy verme Davranışı, Çev. İlder Turan – Tuncay Karamustafaoğlu, S Yayınları, Ankara 1989, s. 1'den aktaran: Görmez, a.g.e., s. 35.

Özbudun atılmayı, “merkezi ve yöresel devlet organlarının personelini yahut kararlarını etkilemek üzere kendilerince ya da başkalarınca tasarlanmış, hukuki veya hukuk dışı başarılı veya başarısız eylemlere girişmeleri”¹⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Özbudun’un söz konusu siyasal katılım tanımlamasında Ersin Kalaycıoğlu’na benzer bir biçimde legal ve illegal ayrımı yapmadan tüm davranışlar a siyasal katılıma dâhil ettiği görülmektedir.

İkinci grup siyasal katılım ise, bireylerin davranışları yanında onların tutum ve yönelimlerini de siyasal katılım dâhilinde değerlendiren tanımlardır. Bu gruba dâhil edebileceğimiz ilk görüş Münci Kapani’ye aittir. Kapani’ye göre, ”siyasal katıma, toplum üyesi kişilerin (vatandaşların) siyasal sistem karşısında durumlarını tutumlarını ve davranışlarını belirleyen bir kavramdır. Bunu sadece seçimlerle oy kullanmaktan ibaret sanmak eksik ve yanlış bir anlayış olur. Katılma, basit bir meraktan yoğun bir eyleme kadar uzanan geniş bir tutum ve faaliyet alanını kapsar”¹⁶ Kapani söz konusu tanımda bireylerin siyasal tutumlarının da siyasal sayılabileceği dikkatleri çekerek pek çok siyasal katılım seviyesinin bu açıdan belirleneceğini ortaya koymaktadır. Benzeri bir yaklaşımla Turan ise siyasal katılımı davranış temelli açıklayan görüşleri eleştirerek iki temel yönden eksiklik taşıdıklarını vurgulamaktadır. Ona göre bu tür algılanış biçimi birincisi kişinin siyasetle ilgi derecesi, kendini siyasal bakımdan etkin hissetmesi, çevresindeki insanlara güvenmesi gibi katılma ile ilgili çok yakın ilişkisi olan olgulara içermemesi ve ikincisi ise belirli bir amaca yönelik olmayan sembolik katılma türlerini ihmal etmesi bakımından yetersizlik taşımaktadır. Turan, söz konusu eksikliklerin giderilmesi için “siyasal katılım tanımına kişilerin siyasal ilgi, bilgi ve tutumlarını ekleyerek”¹⁷ temelde siyaset olgusunun da anlaşılmasının sağlamış olacağını altını çizmektedir. Yine siyasal katılımı davranışlar yanında tutum ve yönelimleri de göz önüne alarak açıklamaya çalışan bir değer siyaset bilimci ise Bülent Daver’dir. Daver siyasal katılmayı “bireyin siyasal sistem karşısındaki durumunu tutumunu ve davranışlarını gösteren bir kavram”¹⁸ olarak tanımlamakta ve söz konusu tutum ve davranışların farklı düzeylerde gerçekleşebileceğine ancak her ne şekilde olursa olsun bireylerin az ya da çok, siyasal hayata katıldıklarına dikkatleri çekmektedir.

Uysal, siyasal katılmayı yukarıda aktarmaya çalıştığımız iki tanım grubundan biraz daha farklı biçimde ele almaktadır. Uysal siyasal katılma kavramını, karar verme süreci ve otorite ilişkisi açısından incelenmektedir. Ona göre “ sistemin karar ve kontrol süreçleriyle ilgili oluşu nedeniyle katılma, sistem yönünden sürekliliğin sağlanmasına birey açısından karara verme ile ilgili bir süreç; siyasal sistemde bireyin elitleri kontrol ve etkilemesi anlamında katılma tarafları arasında eşitsizlik ve hiyerarşik farklılaşma bulunan bir otorite ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir. Böylece katılma, üst konumda

¹⁵ Ergun Özbudun, Türkiye’ de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975,s.1-4.

¹⁶ Münci Kapani, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, 13. Baskı, Ankara, s. 130 –131.

¹⁷ Turan, a.g.e., s. 69.

¹⁸ Bülent Daver, Siyaset Bilimine Giriş, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 1993, s. 203

bulunan bir tarafın kararlarının etkilenmesi süreci olacaktır.”¹⁹ Dolayısıyla Uysal bir karar süreci ile ilişkilendirdiği siyasal katılma kavramını diğer yandan da otorite ilişkisi olarak açıklamaya çalışmaktadır. Uysal, bir başka çalışmasında siyasal katılma otorite ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır., “siyasal katılma emretme gücü olan koyduğu kurallarla diğer sistemleri, bunun yanında toplumu bağlayan siyasal sistemle bu kurallarla icraat etmek zorunda olan halk arasındaki ilişkiyi ifade etmekte, dolayısıyla siyasal katılmada siyasal otoritenin sahip olduğu emretme gücünün paylaşımı söz konusu olmaktadır.”²⁰

Söz konusu tanımlar ışığında siyasal katılma kavramının sadece davranış ile sınırlandırılmayacağı ve Turan’ın da ifade ettiği gibi siyasal ilgi, siyasal etkinlik gibi çeşitli tutumlar ile yakın ilişkili bir kavram olarak görülebilir. “Bir obje, kavram, sembol veya duruma karşı, geçmişten gelen öğrenilmiş bazı bilgiler ve tecrübelerle dayanan zihinsel karakteristik sonucu bireyin gösterebileceği fiziksel tepkinin zihindeki hazırlık yani plan aşaması”²¹ olarak da tanımlayabileceğimiz tutumlar, çalışmamızın ilgili bölümünde de işaret edildiği ve söz konusu tanımda da vurgulandığı gibi davranışlar la yakın ilişkili yapılardır. (Daha öncede belirtildiği gibi) tutumların bilinçsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç temel ögesi bulunmaktadır. Bir örnekle ilerleyecek olursak “mesela bir insanın sağ partiler iktidar olduğunda ülkeye fayda sağlayacağını aksine zarar getireceğine düşünmesi, o insanın siyasal tutumunun bilişsel ögesini meydana getirmektedir. Bu doğrultuda aynı insanın sağ partilerden hoşlanmaması ve sol partilere sempati duyması siyasal tutumlarının duygusal ögesini oluşturmaktadır. Arkadaşının bir sağ partiye oy vermesini veya sağ partiler lehine herhangi bir çalışmaya girişmesini istememesi ise siyasal tutumunun davranışsal ögesiyle ilgili olmaktadır.”²² Dolayısıyla siyasal tutumlar ve davranışlar arasındaki yakın bağlantı göz önüne alındığında, siyasal katılım kavramı; bireylerin siyasal sistem içerisinde, sisteme ilişkin olarak sahip oldukları tutumsal duruşlarını, yönelimlerini ve yine sistemin işleyişine ilişkin otorite mercilerine etkilemek, alınan kararları yönlendirmek amaçlı girişilen tüm faaliyet ve davranışlarını, bir arada ifade eden bir kavram olarak tanımlanabilir. Bu biçimi ile daha sonra ele alacağımız siyasal etkinlik, güven, siyasal güdü gibi katılımla son derece ilişkili bir takım faktörleri de kapsayan bir siyasal katılım tanımı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. SİYASAL KATILIM DÜZEYLERİ

Bir sistem üzerinde, birey daha öncede belirttiğimiz gibi az ya da çok katılımı bulunur. Bireylerin toplumsal yaşama doğal olarak bir eğilimi bulunduğu görüşünden hareket eden Aristo’ ya göre “insan zoon polizikon”dur. Yani toplumsal – siyasal bir

¹⁹ Uysal, a.g.m., s. 112-113.

²⁰ Birkan Uysal, “Siyasal Otorite, Laiklik Katılma, Amme İdaresi Dergisi, C.14, s. 62- 63

²¹ M. Küçük Kurt, Uluslararası Turizm ve Türkiye’ yi Tanıtma Stratejisi, Akevler Akdeniz Bilimsel Araştırma Merkezi Yayını, İzmir 1988, s.75’ den Akt: Ahmet Kalender, Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, Şubat 2000, s.29

²² Kalender, a.g.e., s.30.

hayvandır.”²³ Ağoğulları ilgili eserinde insanın toplumsal yaşama doğal eğilimi bulunmasının nedenini onun akla sahip bir yaratık olarak adaleti, hukuk üzerine kurulu bir toplumu, kısaca siyasal yaşamı arzulama”²⁴ kullanmaktadır. O halde bireyler siyasal sisteme söz konusu doğal eğilimleriyle dâhil olarak, sistem içerisinde yerlerini almaktadır. Ancak şüphesiz ki siyasal toplumun bir üyesi olarak bireylerin, her birinin eşit düzeyde siyasal katılımı gerçekleştirilmeleri olanaksızdır. Zira bireylerin, siyasal toplulaştırma sürecini nasıl geçirdikleri, toplumun Siyasal Kültür yapısı, sosyal ekonomik yapısı vb. pek çok neden siyasal katılım düzeylerini farklılaştıran faktörler arasında değerlendirilmelidir. Kapani’ nin de belirttiği gibi, “katılma basit bir meraktan yoğun bir eyleme kadar uzanan geniş bir tutum ve faaliyet alanını kapsar. Toplum üyelerinin hepsi şüphesiz ki siyasete karşı aynı ilgiyi göstermezler.”²⁵ Bu nedenle siyaset bilimcilerinin çeşitli ölçütler temelinde bireylerin siyasal katılım düzeylerini inceleyerek, gruplandırdıkları görölmektedir. Dolayısıyla bu yönde yapılan belli başlı birkaç çalışmaya kısaca değinmenin, bireylerin siyasal katılım düzeylerinin çalışmamızın çerçevesi açısından ortaya konması hususunda geniş bir bakış açısını yansıtmayı açısından yararlı olacağı konusundayız.

2.1.Lester W. Milbrath’ a Göre Siyasal Katılım Düzeyleri

Milbrath, siyasal faaliyetlerin gerçekleştirilmesinin zorluk derecesi kriterine göre bir siyasal katılım düzeyi sınıflandırması ortaya koymaktadır. Milbrath, zor alandan kolaya olmak üzere üç tür siyasal katılım düzeyi belirlemektedir. Milbrath’ a göre bunlar yapılması en zor eylemler (gladiatorial Activities) geçiş eylemleri (transitional activities) ve yapılması en kolay eylemlerin oluşturduğu izleyici faaliyetler (spectatar activities) gruplarıdır: Aşağıdaki şekilde Milbrath söz konusu gruplandırmasında oynadığı faaliyetleri sıralamaktadır.²⁶

Tablo 1. Milbrath’ın Siyasal Katılım Düzeyi Hiyerarşisi

• Kamusal bir görev ya da bir siyasal parti içinde görev sahibi olmak.
• Bir görev için aday olmak.
• Siyasal amaçlı para temin etmek.
• Önemli bir parti toplantısına katılma.
• Aday belirleme toplantısı.
• Strateji toplantısı.
• Siyasal bir partide aktif bir üye olmak.

²³ Aristoteles, Politika, Çev. Mete Tuncay, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, s. 9’ dan aktaran: Mehmet Ali Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitapevi, Ekim 1994, Ankara, s.316.

²⁴ Ağaoğulları, a.g.e., s.318.

²⁵ Kapani, a.g.e., s.131.

²⁶ Lester W. Milbrath, M. L. Goel, Political Participation ; How and Why Do People, Get Involved in Politics ?, Rand Mc Nally College Publishing Company, Chicogo 1977, p.p. 18-21

• Zamanı siyasal bir kampanya da sarf etmek.
• Bir mitinge ya da toplantıya katılma.
• Bir parti ya da odaya para yardımında bulunmak.
• Kamu görevlileri veya siyasal parti lideriyle temasta bulunmak.
• Bir parti ya da aday rozeti taşımak, arabasına bunu yapıştırmak.
• Bir kişiyi belirli bir yönde oy vermesini sağlamak için iknaya çalıştırmak.
• Bir siyasal tartışma başlatmak.
• Oymaya katılmak.
• Kendini siyasal dürtülere (uyarılara) karşı açık tutmak.
• Hareketsiz – Kayıtsızlar (Apechetics)

Milbrath'ın söz konusu siyasal katılım düşüncelerine bakıldığında, siyasal dürtülere açık olmaktan, siyasallar partide aktif bir görevde bulunmaya kadar pek çok faaliyet ve tutum, bireyin siyasal katılımına dâhil edilmektedir. Milbrath söz konusu faaliyetlerinin sıralamasının da seçimden seçime, zamandan zamana veya ülkeden ülkeye değişebileceğinin de altını çizmektedir.²⁷ Zira Milbrath söz konusu gruplandırılmasını eylemlerin zorluk derecesine göre yapmaktadır. Dolayısıyla bireylerin söz konusu davranışları gerçekleştirmeleri, bu açıdan seçim dönemlerine, zamana ve ülkeden ülkeye farklılaşarak kolay, zor ya da geçiş grubuna dâhil edilebilecektir. Kalaycıoğlu Milbrath'ın söz konusu sınıflandırmasında, eylemlerin zorluk derecelerini (enerji sarfiyat bakımından) temel ölçüm aracı olarak ele alınmasını eleştirmekte ve zorluk ve kolaylığın sistemden sisteme hatta sistem içinde topluluktan topluluğa fark göstermesi nedeniyle özellikle karşılaştırmalı araştırmalarda kullanılmasının güvenilir sonuçlara ulaşılmasını engelleyebileceğini belirtmektedir.²⁸

2.2. Verba ve Nie'nin Siyasal Katılım Düzeyleri

Bir başka sınıflandırma biçimini ise Verba ve Nie, Amerikan vatandaşları üzerinde yaptıkları bir araştırmada ileri sürmüşlerdir. Bu sınıflandırma biçiminde Verba ve Nie altı tür siyasal katılım düzeyi belirlemektedir. Bunlar sırasıyla şu şekilde özetlenmektedir:²⁹

a.Siyasal Sürece Hiç Katılmayanlar: Bu kişiler siyasette hemen hemen hiç ilgilenmemekte, seçimlerde oylarını dahi kullanmaktan kaçınırlar.

²⁷ L. W. Milbrath, a.g.e., p.21

²⁸ Ersin Kalaycıoğlu, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Siyasal Eylemlerin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1998 s.11, 12

²⁹ Sidney Verba, Norman H. Nie, Participation in America, Political Democracy and Social Equality, Herper and Raw, New York 1972'den aktaran; Turan, a.g.e., s.74

b.Salt Oy Kullananlar: Oldukça geniş bir vatandaş kitlesi için siyasal katılma seçimden seçime oyunu kullanmaktan ibaret kalmaktadır.

c.Kişisel Sınırlı Katılmalar: Bazı kimseler oylarını kullanmaya ek olarak, daha çok kişisel sorunlarını çözmek üzere özellikle devlet memurları bulunmaktadır.

d.Topluluk Düzeyinde Katılmalar: Bazı vatandaşlar çevresel ya da belirli toplumsal sorunların çözümü için kısmen bireysel olarak fakat genellikle öğretmenler, gruplar aracılığıyla siyasal süreci etkilemeğe çalışmaktadırlar.

“Son grup vatandaş ise sıraladığımız faaliyetlere ek olarak, siyasal partilerde görev almakta, her türlü siyasal faaliyette yer almaktadırlar.”

Ana yapısına bakıldığında Milbrath'ın gruplandırmasına benzer bir durum dikkati çekmektedir. Zira Milbrath'ın sınıflandırmasında olduğu gibi siyasal faaliyetlerin en kolaydan, en zor ve kapsam bakımından geniş olana doğru sıralandığı görülmektedir. Ancak söz konusu sınıflandırmanın evrenselliği konusunda, İter Turan bu sınıflandırmanın ABD için anlamlı olmakla birlikte evrensel geçerliliğinin olmayabileceğinin de altını çizmektedir.³⁰

2.3 Robert Dahl'ın Siyasal Katılım Düzeyi Sınıflaması

Siyasal Katılma Düzeylerini farklı bir sınıflandırmaya tabi tutan Dahl, dört tür siyasal katılım düzeyi belirlemektedir.³¹ Bunlar:

“ **İlgi** :Siyasal olayları izleme derecesini içermektedir.

Önemseme:Siyasal olaylara verilen önem derecesini ifade etmektedir.

Bilgi :Siyasal olaylarla ilgili olarak sahip olunan veriler olmaktadır.

Eylem :Siyasal karları etkilemek için gösterilen çabaları içermektedir.”

Dahl, siyasal katılım açısından toplumu da; “a) Siyasal olmayan tabaka, b) Siyasal Tabaka, c) İktidar Peşinde Koşanlar, d) iktidar Sahipleri” olmak üzere dört gruba ayırmaktadır.³² Katılma problemi açısından söz konusu gruplandırmada siyasal tabaka ile siyasal olmayan tabaka ayırımının önemli olduğunu belirten Kapani'ye göre “siyasal olmayan tabaka (apolitical strate) politik olaylar hakkında merak, ilgi ve bilgi sahibi olmayan ve eylemde bulunmayan kişiler, başka deyişle ilgisizler kategorisidir. Ancak hemen söylemek gerekir ki, bunlarla siyasal tabakalar arasında kesin bir sınır çizmeye imkân yoktur. Zira politikaya karşı genellikle kayıtsız olan bir kimsenin de zaman zaman,

³⁰ Turan, a.g.e., s.74

³¹ Robert A, Dahl, Modern Political Analysis, Englewood Cliffs, Prentice Hall, Inc. 1963, p.56, 57'den aktaran; Deniz Baykal, Siyasal Katılma, Bir Davranış İncelemesi, AÜSBF Yayını, No:302, Ankara 1970, ss.31-32; Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Sistemler, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 1991, s.156

³² Dahl, a.g.e., p.56'dan aktaran; Münci Kapani, a.g.e., s.134.

geçici ve sınırlı da olsa bazı konularda bir siyasal ilgi gösterdiği, seçimlerde oy kullanıldığı görülebilir.”³³

2.4. Samuel Barnes ve Max Kease’in Sınıflandırması

Bireylerin siyasal yaşama katılımlarının farklı bir sınıflandırmasını ise Barnes ve Kease’in yapmış oldukları ikili ayırimda görmekteyiz.³⁴ “Onlar söz konusu faaliyetleri şu şekilde sınıflandırmaktadır:

a.Olağan Siyasal Katılma: Bunlar seçim süreciyle siyasal rejim tarafından konulmuş kural ve normlara uygun eylemlerden olur.

b.Olağandışı Siyasal Katılma: Bireyin siyasal amaçlara, özellikle de siyasal rejimin kural ve normlarına karşı çıkmak suretiyle giriştiği faaliyetlerden olan, toplu dilekçe, boykot, işgal, grev vb. gibi. Bunlar protesto ve baskı davranışı olarak ikiye ayrılır.

2.5. Deniz Baykal’ın Siyasal Katılım Düzeyi Sınıflandırması

Belirli bir düzeydeki siyasal katılmanın belirli bir yoğunlukta ilgi, önem, bilgi ve eylem gerektireceğini belirterek Dahl’in dördümlü ayırımını eleştiren Baykal’a göre siyasal katılım düzeylerinin arasındaki ayırimda belirleyici nokta “seçimlere katılıp katılmama, yurttaşın belirli bir siyasal programla ilgili oy verip vermemesidir.”³⁵ Ancak bununda ayrıntılı bir siyasal katılım düzeyi belirlemede yeterli olmayacağını belirten Baykal siyasal faaliyetlerin yoğunluklarına göre bir sınıflandırma yapmanın daha doğru bir seçim olacağını savunmaktadır. Baykal’ın söz konusu görüşü onu Milbrath’nın sınıflandırmasına benzer bir siyasal katılım düzeyi sınıflandırmasını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Baykal üç tür siyasal katılım düzeyi belirlemiştir.³⁶

a.“Siyasal Olayları İzleme: Dergi, gazete, radyo, ağıktoturum yolu ile siyasal olayları takip etmeyi, dinleyici sıfatı ile parti kongrelerine ve mitinglere katılmayı, özel temaslarda siyasal konularla ilgilenmeyi içine alır. Bu faaliyetlerin ortak niteliği ağırlığın siyasal hayattan haberdar olmaya yönelmiş olmasıdır.

b.Siyasal Olaylar Hakkında Tavır Takınma: Siyasal olayları izlemeden daha yoğun bir siyasal faaliyetleri ifade eder. Burada belli siyasal alternatiflerin yanında ya da karşısında tutum almak söz konusudur. Bu kitle haberleşme vasıtaları yolu ile yapılabileceği gibi özel temaslarda çerçevesinde de yapılabilir. Bu kategoride yer alan kişilerin özelliği, siyasal olayları izlemekle yetinmeyip, onlar hakkında tavır takınarak bunu açıklamak ihtiyacı hissetmelerinde, fakat siyasal olaylar yaratmağa kalkışmalarındadır.

³³ Kapani, a.g.e., s.134.

³⁴ Samuel Barnes, Max Kease (Der), Political Action, Mass Participation in Five Western Democratiez, Safe Publications, California, 1979, pp. 42-49’dan aktaran; Ersin Kalaycıoğlu, Çağdaş Siyasal Bilim, a.g.e., ss.204-205.

³⁵ Baykal, a.g.e., s.31-32.

³⁶ A.g.e. s.33-34

c.Siyasal Olayların İçine Karışma: Siyasal katılmanın en ileri şekli, olayların içine bulunmak ya da bunlarda aday olmak, yürüyüş gösteri ve mitinglerde aktif bir şekilde olmak gibi faaliyetler bu kategori içinde sayılabilir. Burada artık siyasal olayları dışardan izlemek ya da kendi kontrolü dışında cereyan eden olaylar karşısında tavır takınmak değil bizzat siyasal olaylar içinde yer almak söz konusudur.”

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Siyasal katılımın biçimlerinden biri olan sivil toplum kuruluşları kısaca STK'lar, Batıdan başlayarak temsili demokrasilerde yönetim krizin baş göstermesi ve halkın yönetime doğrudan katılma isteminin artmasıyla toplumsal yaşamda önemli bir güç konumuna gelmişlerdir.

Batı Avrupa'nın tarihinde kavramsal olarak Antik Yunan'a kadar uzanan ve yurttaşlar toplumu anlamında kullanılan sivil toplumun kurumsallaşması modernleşme süreciyle mümkün olabilmıştır. Modernitenin getirdiği çatışmacı toplumsal yapı, toplumdaki farklı çıkar gruplarının siyasal karar mekanizmaları üzerinde baskı gücü kurma ihtiyacını ve dolayısıyla da STK'ların hızla kurumsallaşmasını olanaklı kılmıştır. STK'lar, liberal demokrasinin bütün kurum ve kurallarıyla toplumda işleyiş kazanması sonucu modern ve örgütlü yaşamın vazgeçilmezlerinden olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Ahmet Kalender, Siyasal İletişim: Seçmenler ve İkna Stratejileri, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, Şubat 2000.

Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Sistemler, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 1991.

Ali Öztekin, Siyaset Bilimine Giriş, Siyasal Kitabevi, Ankara 2000.

Birkan Uysal, “Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailelerin Etkisi” Amme İdaresi, Dergisi, Cilt 17, Sayı 4, s.109-110.

Birkan Uysal, “Siyasal Otorite, Laiklik Katılma, Amme İdaresi Dergisi, C.14, s. 62-63.

Birkan Uysal, Siyasal Katılma ve Katılma Davranışı Üzerinde Ailenin Etkisi, TODA_E Yayınları, Ankara 1984.

Bülent Daver, Siyaset Bilimine Giriş, Siyasal Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 1993

Demir-Acar, Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Deniz Baykal, Siyasal Katılma, Bir Davranış İncelemesi, AÜSBF Yayını, No:302, Ankara 1970.

Duverger, Maurice, Siyaset Sosyolojisi, Çev: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul.

Ergun Özbudun, Türkiye’ de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1975.

Ersin Kalaycıoğlu, Çağdaş Siyasal Bilim Teori Olgu ve Süreçler, Beta Basım Yayım, İstanbul 1984.

Ersin Kalaycıoğlu, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Karşılaştırmalı Siyasal Katılma, Siyasal Eylemlerin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1998.

Esat Çam, Siyaset Bilimine Giriş, Der Yay., İstanbul, 1995.

Lester W. Milbrath, M. L. Goel, Political Participation ; How and Why Do People, Get Involved in Politics ?, Rand Mc Nally College Publishing Company, Chicogo 1977, p.p. 18-21

Mehmet Ali Ağaoğulları, Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitapevi, Ekim 1994, Ankara.

Münci Kapani, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, 13. Baskı, Ankara.

Norman H. Nie, Sidney Verba, Philip Converse vd., Siyasal Katılma Kamuoyu ve Oy verme Davranışı, Çev. İter Turan – Tuncay Karamustafaoğlu, S Yayınları, Ankara 1989

Şirin Tekeli, David Easton ve Genel Sistem Teorisi, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1976.

Taşdelen Musa, Siyaset Sosyolojisi, Kocav Yayınları, İstanbul, Mart 1997.

Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Alfa Yayınları 3. Baskı Ekim 1999.

İter Turan, Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış, Der Yayınları, 3.Basım, İstanbul 1986.

LACK of PERSPECTIVE in SOLVING WATER ISSUE: WATER ETHICS

Emrah FİRİDİN¹

ABSTRACT

For people, water is a vital substance that can not be substituted. Nowadays, negative qualitative and quantitative developments have made water an important element of debates on environmental problems. In particular, the privatization movement, which is formed of current political conjuncture, included the water and it has become a significant issue whether the water might be privatized. Right to water is the focal point of these discussions.

Right to water means that people has the right to access to healthy and economically viable water. In this respect, right to water has two dimensions; being healthy and economical. In general, the debates of privatization are shaped by the economical dimension of the right to water Besides, the right to access to healthy water is neglected in the privatization movement. As for accessing to healthy water, when a public value is attributed to the water we are confronting with serious problems such as excessive use and financially unsustainability. Regarding to right to water, an ethical perspective should be embraced rather than an ideological perspective. Water ethics recovers people from subjective perspective. The purpose of this study is to present that the water ethics is necessary in order to solve the water issue.

Keywords: Water, Water Management, Right To Water, Privatization, Water Ethics.

SU SORUNUN ÇÖZÜMÜNDE PERSPEKTİF EKSİKLİĞİ: SU ETİĞİ

ÖZET

Su insanlar için ikamesi mümkün olmayan, hayati öneme sahip bir maddedir. Günümüzde su kaynaklarında meydana gelen niteliksel ve niceliksel olumsuzluklar onu günümüz çevre sorunları tartışmalarının önemli bir ögesi durumuna getirmiştir. Özellikle, son yıllarda siyasi konjonktürün etkisiyle oluşan özelleştirme hareketi, suyu da içine almış ve suyun özelleştirilip özelleştirilemeyeceği konusu önemli bir mesele haline gelmiştir. Bu tartışmaların odak noktasını ise su hakkı oluşturmaktadır.

Su hakkı, insanların sağlıklı ve ekonomik olarak uygun olan suya ulaşabilme hakkıdır. Bu bakımdan su hakkının sağlıklı olmak ve ekonomik olmak üzere iki ayağının bulunduğu söylenebilir. Özelleştirme tartışmaları genel olarak, su hakkının ekonomik boyutu içerisinde şekillenmektedir. Diğer taraftan, bu hakkın sağlıklı suya erişim ayağı, özelleştirme tartışmaları içerisinde daha geri planda yer almaktadır. Sağlıklı suya erişimde ise, suya kamusal bir değer atfedildiğinde, aşırı kullanım ve kendini finanse edememek gibi sorunları karşımıza çıkarmaktadır. Su hakkı konusuna ideolojik bir perspektiften ziyade etik bir bakış açısından bakmak daha yararlı olabilmektedir. Bu çalışmanın amacı, su sorununun çözümü için su etiği kavramının genel bir değer çatısı niteliği taşıması gerektiğini göstermektir.

Anahtar Kelimeler: Su, Su Yönetimi, Su Hakkı, Özelleştirme, Su Etiği

¹Res. Asisst. Karadeniz Technical University, Faculty of Economy, emrahfiridin@gmail.com.tr

INTRODUCTION

Privatization policies have been gotten reaction and argued negatively and positively all world in last thirty years. One of those discussions has been about environment. In our day, we can say that water is one of the most important issue among other environmental issue because it is vital for human and life. Gotten clean and available water that replacement isn't possible has been difficult day by day. Water has been effected quantitatively and quality. So people has been sensitized to all practice and policies about water. That sensibility has been focus on right to water which one of the most important problems. Right to water is right to access that human are able to get healthy water and at affordable price. Discussions about right to water are seek an answer to "Does water has economic value or not". This situation is canalizing us to privatization debate. Thesis has been advocated about that issue is if water is privatization, people won't use this right they have so water should remain common. Otherwise, we can assert that water issue became a problem because it is common. Beside, water has controlled completely by states until recently. Water issue doesn't show up in soon. Water that accepted as a common value and controlled by state can cause to overconsumption. If water is cheap, water can't self financing. So that creates water resource which unhealthy and fewness thus right to water will be damaged. Privatizations that in states and market system don't have proper conditions damages to right to water. Thus, in our opinion, should be away from ideological perspective for water which drinkable and transferred to next generations. We can say that notion which can change may perspective and affect our behaviors is water ethics. Water ethics is find out importance of water for life and all things must be done.

1. WATER CONDITION

All of water resources in the our world aren't utilizable for people. Water supply that benefits living beings less than all of the water supply planet have. World's three out of four is water. Its mean that water area in the world greater than soil area. However, ninety seven of the water is brine. Also, seventy percent of two and a half percent of remaining portion is iceberg on the Greenland and Antarctica (Güler and others, 1999: 1), and some of part is mixed into sea by melt. There are water resources in the world are air, soil, rivers, lakes and oceans. The water in the air moves between atmosphere and earth through hydrological cycle's instrumentality. Water resources on the earth are in the form groundwater (Çepel and others, 2003: 4). Distribution of the water resources in the world aren't regular. Each continent has different water resources and population. At the same time, water resources are the most important natural resources for countries. If a person can expend 8.000-10.000 m³ water in a year in any country, this country is rich in the water. There are six country that rich in the water. These countries are China, Canada, Brazil, Russia, Columbia and, Indonesia (WWF-Türkiye, 2011: 6). We can say that a large part of the world isn't rich in water .

2. IMPORTANCE OF THE WATER

Where there is water there is life, and where water is scarce, life has to struggle (UNESCO, 2011: 2). Water is an indispensable resource for people. There is no substitution. It means that access to healthy water is an important issue. According to many people, water has a greater value than its economic value. Water has a vital value that man needs for sustaining human life (Güler and others 1999: 6). Water is an essential material for human metabolism. Besides, it provides circulation, reproduction and excretion. That is so necessary a function (Akin and others, 2007: 105). Eighty-nine percent of human blood is water. Seventy-five percent of our muscles consist of water (Çepel, 2003: 1). So ever since the creation of the world, water has been an important resource for humankind. A congress was held in Johannesburg called the 2. World Environment Summit in 2002. The sentence of *No Water No Future* was the emphasis of the congress. This sentence summarized the congress (Tamer, 2006: 447).

Water resources are important for human life, the survival of states, its safety and economy too (USIAD, 2009: 5). Because of technological development, people have benefited from water. For example, we have irrigated farmland and have used it in hydroelectric power plants (Akkaya and others, 2006: 95). Finally, water is useful and vital to humans.

3. LIMITED WATER

800 million people in the world have no safe drinking water. Besides, 2.5 billion people do not have enough sanitation. Unfortunately, they must live like that. Negative effects on water resources have increased and continued (USIAD, 2009: 6). The world population is increasing constantly. Because of industrialization, unplanned urbanization, drought and global climate changes, while water supply has decreased rapidly, demand for water has increased (DSİ 2007 Faaliyet Raporu, 2008: 7). According to World Bank and IMF's forecast, 2.5 billion people in the world will face water shortages in 2025 (Dünya Su Forumları Bülteni, 2009: 11). They are not going to find enough water. Negative effects on the water resource are a threat to all of the world.

According to studies done in recent years, water shortages in the entire world have been demonstrated (Dünya Su Forumları Bülteni, 2009: 11):

- a) 1.6 billion people have no access to water, because of their economic condition.
- b) According to the United Nations Development Program's last study, people who live in slum areas spend more money than others to access to healthy water.
- c) Three thousand children are dying in each year because of dirty water.

On the basis of these data, in the world, we can say that there are water shortages seriously.

4. THE CAUSES of WATER SHORTAGE

We should emphasized especially that, people that live in deceloped country have enough healty drinkable water. There are any problems about water. Water resources are limited. So water pollution in the world, water resources should be protected more (Karadağ, 2006: 210). Water shourtage we encountered has alot of reason. We can put in order these reasons TMMOB (Planlama, 2007: 24):

a) *Natural Factors*: Water resources aren't same rate at all over the world. Water resources are shortage. Some part of the world is droughty.

b) *Demographic Fators*: World population are increasein rapidly, so water quality and amount is decrease

c) *Social and economic Factors*: Poor people aren't access to healthy water easily. Social and cultural charecteristic can cause that.

We have problems about save the water resourcess and use effective it. A lot of the problems are containing environmental problems. Actually, environmental problems can effect and cause the water problem. We can exemine these problems under three headings (Çolakoğlu, 2008: 52):

a) *Water shortages resulting from population growht*: World population is increasing fastly. Each year world population are increasin average 80-100 million. If we say that water resources and amount unchanging, growing population will not find enough water to drink. Thus, next generations may have water shortage.

b) *Water pollution resulting from industry, agrycultural and, urbanization*: Water pollution is polluted ground and underground water resources. Because drugs in agriculture have mixing with water, industrial wastes have mixing with water and, urban wastes have mixing with water like that.

c) *Global warming effects water resource negatively* : Global warming effects the all of the world negatively. Extreme leat and extreme cold can effects water quality and water cycle badly. Drought and water flooding caused by global warming damage water resourse and its quality.

Apart from environmental issues, there are a lot of reasons about water pollution not only environmental but also human impact. These reasons can cause pressure on the water resources. We can summarize that reason: people have interested in environmental issues, at he same time people have no information about causes and solutions about these problems, there are no financial resources for solving environmental or water issues and, finally there is confusion authority and information (Günce Dergisi, 2010: 2). We can say that:

a) Water resources are shortage

- b) We have harmed to environment so water resources have effected it negatively.
- c) Social insensitivity
- d) There are deficiencies in water management
- e) There is financial inability

5. FROM COMMON VALUE to ECONOMIC GOODS

Water issue is so important subject of debate, because water is different from other goods which tradables. For example, fruit, vegetables, gold. The reason for this, water is vital than other things. Before globalization, customization and, world economic conjuncture goes in parallel that fact have occurred, water was a natural resource such as sun and air. It wasn't an economic value. There have many pressures on water resources. One of the most important is excessive consumption of water. We can solve this problem. Water can be priced to provide excessive consumption. We can use liberal economic policies (Kibaroglu, 2006: 47).

Water customization has begun in first half of 1990. We could have seen policies about water customization since second half of 1990. Besides, water has regarded as economic goods (Tamer, 2007: 447). Common value attributed to water has changed at the congress held in Dublin in 1992. That explanation has made in Dublin congress: "water should be considered as economic goods, water should be priced like other economic goods and, participation of stakeholders should be provided in water management process (TMMOB, 2007: 31). Also, in that study has alleged that water pricing may have hindered excessive consumption.

6. WATER as an ECONOMIC GOODS

Water resources are limited. Demand to water has been increasing year after year. Infrastructure investment and financing investment are needed for meeting demand to water. Private sector investment may make this. According to Atilgan (Atilgan, 2008: 9); there are two reasons to solve for water customization: *First*: more investment and infrastructure services are needed for healthy and usable water. *Second* water management activity could be achieved due to functioning of the state. Technology and knowledge custom sector has should be used for activity and efficiency in water resource management.

World Bank and IMF known as twin organizations. World Bank and IMF lending policies have been encouraged the customizations. These practices and encouragement have covered water resources too (Ulugbay, 2007, www.ulugbay.com/blog_hikmet/?p=50). According to these organizations, focus on demand should be based to make water services. Private sector, people and civil society should participate to water management. Shortly, water should be evaluated as a commercial goods (Ayar, 2007: 25). World Bank emphasizes that following good and

comprehensive planning methods are enough to good water management (TMMOB Su Raporu, 2008: 17). According to World Bank, measurability problem in environmental externalities, water is accepted as a public good and, water has priced below its value are accepted as failure in water management (Güler, 1999: 20-23). Finally, according to World Bank, water pricing and water should be trading in market mechanism in order to clean water resources and availability in the time to come.

Congree was organized called The International Conference on Environment and Water (ICWE) in Dublin on 26-31 January 1992. At the conference was mentioned water has economic value and should be considered as economic value (Küçük, 2006, www.meteoroloji.org.). At the same time, according to ICWE, water should be seen as economic asset because it has been consumed recklessly and damaged to environment. If only we described it as an economic good, we can talk about effective and fair use. Water pricing in market conditions will be automatically (Evcimen, 2009, www.politeknik.org.tr).

Some principles have been adopted for effective and efficient use of water in Dublin. These principles (Ayar, 2007: 22-23):

- a) Fresh water resources are extremely important for environment and life. It is valuable and limited.
- b) Water management should contain participation of users, planner and politician.
- c) Protection and use of water is a duty for women.
- d) Water has an economic value. That feature should be taken into account. It is an economic good.

7. RIGHT to WATER

The right to water has an issue that has brought up on many platforms. Right to water issue has emerged last in 25-30 years because water has been accepted as a commodity. Some people oppose to commercialization of water issue who have different reasons for. Some claim that commercialization is an exploitation tool for international companies. Some claim that it is a new move capitalism. Common opinion is "water is a human right". In the period after 1980, commercialization policies which World Bank and IMF keep on the agenda in developing countries have been caused to resources of countries which undeveloped and developing countries to be sold cheaply and injustice in society (Tokatlıoğlu, 2005: 108).

Purpose of private sector is to make profit. According to Evcimen (Evcimen, 2009: 7), commercialization isn't a story of success. It is a tool to inflate price. On the basis of these explanations, it may be said that water is a commercial commodity to be wrong. Reasons can be put in order like that (Atılğan, 2008: 6):

a) Water demand has unique feature. That demand can not be postponed. Its substitution isn't possible. From all reasons, water expenses of poor families have important proportion in their all expenses. So water subsidies are necessary.

b) Opportunities that people have are limited to stock water. Water services whoever do it, as a result monopolization will be happened. Private sector monopol will be occurred because of privatization of water services. Finally, water prices will be raised.

Water as a commodity literally may be wrong to characterize. For example, countries that have water resources must give water other countries that have a portion of river bend owing to international agreements. If it was a literally a commodity, it must have sold. Moreover, if the water has a common property, for humankind it may have negative consequences.

8. ETHICS PERSPECTIVE

The concept of ethics is derivated "ethos" from Greek. Ethics is identified moral value and character that expressing the behavior (Ertan, 1998: 126). In other words, behavior that we have done it means good which as should be. Today, we can see the claims put forward about environmental problems in general, water issue in particular, have shaped around current ideologies. On the other hand, question of "is an environmentalism ideology" is a topic to discussion.

The application of ethical concepts has a direct practical relevance in water resource management (UNESCO, 2011: 16). According to anthropocentric view, all beings live and nonlive have created for serving to people. If plants and animals are benefit to people, they can be valuable (Ertan, 1998: 135). On the other hand, some of scientists say that human is part of environment at all times. Beside they emphasize that environment must be considered by human (Kayaer, 2013: 65). Presence of water can be analyzed by both anthropocentric and ecocentric perspective. We may have different results. First, when we had considered from anthropocentric perspective, we can say water has valuable because it has provided benefit which necessary for living to people. Also, if we suppose that water has an economic benefit, we can say water is an economic value and it benefits provide us. On the other hand, when we had considered ecocentric perspective, environment has right same as us. Humans are part of the world just like the environment. Ecocentric perspective object to ideology which has included people are centre of world and everything in environment devoted to them (Ertan, 1998: 137).

We may will be protected water resources and cleaned them, but it means even minimum damage that we have to take a risk for technologic progress, development and other variations, we can't run the risk of that. Beside, environment can't save with hard rules, using force and, disciplinarian methods too (Kayaer, 2013: 66). Hence using force and establish rules for everything aren't good opinion. Before everything else, protection of environment and its elements should be taken advantage of rules and ethics. That ethics norm must touch to human's conscience. For providing efficient water services, first

of all can be made optimum price and taught ethics to society. Sustainable water resources must be provided.

9. ETIC PROBLEM in COMMON VALUE

Hardin (Hardin, 2003: 14) said that " *if we don't assume that world is finite, we can improve human disaster clearly* ". Even if water resources have limited, water has a environmental problem by human. We look at problem from broad perspective, we can't say root of problems encountered that result of problems on water resources happen in one night. One hundred and fifty years ago, Americans can kill bison, they can eat or use part of it whatever they want, rest of it can't be used. Because bison are limited now, make people's blood run cold (Hardin, 2003: 20). Obviously, beginning of the water problem before water has seen as commodity. Pollution of water resources and it hasn't used efficient and active result of it has evaluated as common. Use of common freely can cause everyone may ride far a fall (Hardin, 2003: 18). Same problems can be seen same sea and ocean too. Countries use oceans and seas for their own interest. They don't refrain from act will bring end of the resources (Hardin, 2003: 18). Overconsumption and pollution continues until all resource run out. As Hardin said that in "Tragedy of Commons", that tragedy can be put away by use method that shelter private ownership and similars. However, like as air, water can't be enclosed with rail fence (Hardin, 2003: 19). Therefore, it should be developed legal arrangement as well as ethics values. Ethics values can be discreditable as right act and life that occur among human, environment and society in the sense of environmental philosophy (Ertan, 1998: 127). When viewed this aspect, for water ethics, we should make a decisions which will not debar from right to healthy water current and next generations.

CONCLUSION

Water is the most important for life. Water is life. So every action to be taken and decisions about water issues is vital. In our opinion, Human are in centre of the environment. Beside human may have ethics and moral values. When view this aspect human make a right decisions ethical. In addition, Human are rational. We can know that what important for us. If we take cognizance of water is scarce and limited, water doesn't evaluated as properly common may cause an desirably results. If human make optimal pricing of water, ethical for water and, legal protections, they may benefit from water pretty much and transpose to next generations.

REFERENCES

- Akın, Mutluhan and Akın, Falip (2007), "Suyun Önemi, Türkiye'de Su Potansiyeli, Su Havzaları ve Su Kirliliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih -Coğrafya Dergisi*, 49(2), 105-118.
- Akkaya, Cansen and others (2006), " Avrupa Birliği Su Çerçeve Direktifinin Türkiye'de Uygulama Olanakları", *TMMOB Su Politikaları Kongresi*, Cilt.1 içinde (195-204), Ankara: TMMOB Yayınları.
- Ayar, Zeynep (2007), *Su Kaynaklarının Ekonomi Politikası: Türkiye Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Atılğan, Ahmet (2008), "Su ve Şehir", **Hizmet İş Dergisi**, Sayı 128'in Eki 1-13.
- Çepel, Necmettin and Ergün, Celal (2003), **Suyun Önemi ve Ekolojik Sorunları**, www.tema.org.tr/Sayfalar/.../Pdf/.../SuyunOnemiEkolojikSorunlar.pdf(31.01.2010).
- Çolakoğlu, Elif (2008), **Suya Erişim Bağlamında**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DSİ Genel Müdürlüğü (2008), **2007 Faaliyet Raporu**, Ankara, DSI Yayınları.
- Dünya Su Forumları Bülteni (2009), **5. Dünya Su Forumu Günlük Raporu**, No. 16 İstanbul: İİSD Yayınları.
- Ertan, Kıvılcım Akkoyunlu (1998), **Çevre Etiği**, Amme İdaresi Dergisi, Cilt. 31 Sayı 1. Mart 1998.
- Evcimen, Taylan Ulaş (2009), **Sürdürülebilir Kalkınmadan Dünya Su Forumuna**, www.politeknik.org.tr/.../1282-surdurulebilir-kalkinmadan-dunya-su-forumuna-taylan-ulas-evcimen-html, (20.10.2010).
- Güler, Birgül A. and other. (1999), **Su Hizmetleri Yönetimi**, 1. Baskı, İstanbul: TODAİE.
- Hardin, Garrett (2003), **Orta Malların Trajedisi** (Çev. Yusuf Şahin), Cilt. 2, Sayı. 1, Liberte Yayınları, Ankara.
- Günce Dergisi (2010), **Su Kaynakları Yönetimi**, Sayı 20.
- Karadağ, Aybike Ayfer (2006), "Avrupa Birliği Su politikaları Çerçevesinde Türkiye'deki Su Kaynakları Yönetiminin Değerlendirilmesi", **TMMOB Su Politikaları Kongresi**, Cilt.1 içinde (210-218) Ankara: TMMOB Yayınları.
- Kayaer, Mesut (2013), **Çevre ve Etik Yaklaşımlar**, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2013, yıl. 1, Cilt. 1, Sayı: 2
- Kıbaroğlu, Ayşegül (2006), "Küresel Su Politikaları ve Havza Yönetimi", **Haber Bülteni**, Sayı. 3, 46-49.
- Küçük, İsmail (2006), **TMMOB Meteoroloji Mühendisleri Bülteni**, www.meteoroloji.org.tr/duyurular/panel_ikucuk.doc.
- Tamer, Nilgün Görer (2006), "Dünya'da ve Türkiye'de S Hizmetleri Yönetim Politikalarının Değerlendirilmesi", **TMMOB Su Politikaları Kongresi**, Cilt. 2 içinde (447-450), Ankara: TMMOB Yayınları.
- TMMOB (2007), **Planlama**, Sayı. 41, Ankara: TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayınları.
- TMMOB (2008), **2007 Su Raporu**, http://www.yapi.com.tr/HaberDosyaları/Detay_suyun-metalasmasi-suya-erisim-hakki-ve-sosyaladalet_828.html? HaberID=63424, (21.09.2010).
- Tokatlıoğlu, Mircan Y. (2005), **Küreselleşme ve Kamu Hizmetleri**, 1. Baskı, Bursa: Aktüel yayınları.
- Uluğbay, Hikmet (2007), **Nehirleri Özelleştirmenin Bedelini Kim Öder?**, http://ulugbay.com/blog_hikmet?p=50 (20.10.2010).
- UNESCO (2011), **Water Ethics and Water resorces Management**, Ethics and Climate Changes in Asia and The Pacific Project, Bangkok.
- USİAD (2009), **5. Dünya Su Forumunda, Mevcut Eğilimler Su Sorununu Artıracaktır**, No:37, USİAD Yayınları.
- WWF-Türkiye (2011), **Suyun Akılcı Kullanımına Yönelik Eğitim Kitapçığı**, İstanbul.

JOHN STUART MILL'İN DEMOKRASİ ANLAYIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yılmaz BAYRAM¹

ÖZET

Mill'e göre herhangi bir yönetim biçimi kendi özel şartlarının ürünü olduğundan, evrensel bir yönetim biçiminden bahsetmek mümkün değildir. Modern toplumda toplumsal ve siyasal güç artık orta sınıflara doğru kaymakta olduğundan, bu yeni dönemin yönetim sistemi de halkın katılımın dayanan çoğulcu bir yönetim olacaktır. Bu nedenle de demokrasi uygar bir toplumun kaçınılmaz olan yönetim sistemidir. Ancak demokrasiyi özgürlüğü korumaya yönelik işeyarlığı çerçevesinde araçsal rolüyle ele almaktadır.

Mill, demokrasinin nihai olarak halkın üstünlüğüne ve çoğunluğun yönetimine dayalı olduğunu kabul etmekte ancak bunun siyasetin temel ölçütü olmasına karşı çıkmaktadır. İktidar kitlelere doğru kaymakla beraber çoğunluğun kamuoyu gücü bireyler üzerinde tahakküme yol açmaktadır. Çoğunlukçu demokrasi anlayışını yanlış demokrasi olarak nitelendiren Mill için doğru demokrasi çoğunluğa karşı azınlıkların korunup güçlendirildiği çoğulcu demokrasi anlayışıdır.

Anahtar Kelimeler: John Stuart Mill, Demokrasi, Çoğunluğun Tahakkümü.

AN OVERVIEW on JOHN STUART MILL'S DEMOCRACY UNDERSTANDING

ABSTRACT

According to Mill, as any regime is product of its own specific circumstances, it is not possible to mention about a universal regime. Since social and political power now shifts towards mid-class in modern society, regime of this new age should be a pluralist regime based on public participation. Thereby, democracy is an inevitable regime for a modern society. However, he considers democracy in terms of its instrumental role within the scope of its functionality to protect freedoms.

Mill agrees that democracy is eventually based on the supremacy of public and majority rule, but objects its status of being fundamental criteria of politics. Public power of majority results in tyranny on individuals with the shifting of government through masses. To Mill who characterizes majoritarian democracy understanding as an incorrect type of democracy, the correct democracy understanding is the pluralist democracy understanding in which minorities are protected and strengthened against majority.

Keywords: John Stuart Mill, Democracy, Tyranny of Majority

¹ Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, galomoram@hotmail.com.

GİRİŞ

Özgürlük, özellikle de ifade özgürlüğü denince akla gelen en önemli düşünürlerden biri de John Stuart Mill'dir (1806-1873). Birbirinden farklı felsefi kaynaklardan beslenmiş olan Mill, buna rağmen kendine özgür tutarlı ve bütüncül bir sentez ortaya koymaya çalışmıştır. Esas itibarıyla faydacı felsefe geleneği içinde yetişen Mill, kendisi gibi döneminin en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilen babası James Mill'in otoriter gözetiminde ve faydacı geleneğinin en önemli ismi hatta kurucusu kabul edilen Jeremy Bentham'ın felsefesi çerçevesinde yetiştirilmiştir. Ancak 1826 yılında yaşadığı entelektüel bunalımın üstesinden gelebilmek adına farklı felsefi geleneklere yelken açan Mill, başta romantik ve muhafazakâr felsefe olmak üzere çok çeşitli kaynaklardan beslenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Auguste Comte, Saint-Simon ve ütopyacı sosyalistlerle Alexis de Tocqueville'in etkisinde kalmıştır.

Geçirdiği entelektüel buhran sonrası ilk eğitiminin ağırlığını üzerinden atmaya çalışan Mill, romantik ve muhafazakâr felsefeyle olan yakın temaslarının neticesinde Aydınlanma Projesi'ne eleştirel bakmaya başlamıştır. Bu bağlamda insanlığın tarihten ve kültürden soyutlanarak anlaşılamayacağını düşünen Mill, toplumsal kurumların da bundan ayrı düşünülmemeyeceği, dolayısıyla da onların da geniş tarihsel perspektifte ele alınması gerektiği sonucuna varmıştır. Ona göre tarih evrimsel bir süreçtir ve ilerlemeci bir perspektifte ele alınması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında insanlık farklı medeniyet aşamalarında farklı kurumlar oluşturmaktadır. Ancak önemli olan oluşturulan toplumsal kurumlar veya yönetim biçimleri değil insan bilincindeki değişimdir.

Esas itibarıyla liberal geleneğin bir temsilcisi olarak görülmekle birlikte yaşanan sosyo-ekonomik sorunların çözümü adına gelir ve refahın yeniden dağıtımını üzerinde oldukça kafa yoran Mill sosyalist düşünürlerin eleştirel yaklaşımlarının etkisinde kalmıştır. Her şeye rağmen bir sosyalist olarak nitelendirilemeyecek olan Mill'in düşüncelerinin temelinde özgürlüğe yaptığı güçlü vurgular yatmaktadır. Ancak klasik liberal felsefeyi aşacak şekilde devlete, topluma ve bireye ahlaki sorumluluklar yüklemiş, bireysel özgürlükle toplumsal sorumluluk arasında bir denge kurmaya ve böylece aldığı liberal felsefi mirasa toplumsalcı bir bakış açısı eklemeye çalışmıştır. Böyle olmakla beraber siyasal özgürlüğe büyük değer atfeden Mill, insanlığın kaçınılmaz olarak demokratik yönetime doğru evrildiğini düşünmektedir. Bu noktada Tocqueville'in Amerika'da Demokrasi eserinin etkisinde kalan Mill'e göre demokratik siyasal kültürün eşitlikçi doğası bireyselliği reddetmekte ve toplumda tektipleştirici bir etki yaratmaktadır.

Mill yaşadığı dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerinden oldukça etkilenen ve eserlerini yaşanan sorunlara bağlı olarak ortaya koyan bir düşünürdür. Diğer yandan düşünceleri dönemin reform çabalarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda çalışmamızda on dokuzuncu yüzyılın en önemli filozoflarından biri olarak kabul edilen Mill'in demokrasi ve siyasal özgürlüğe ilişkin düşünceleri ele alınmaya çalışılmıştır.

1. MILL'İN DEMOKRASİ SAVUNUSUNDAKİ TEMEL GEREKÇELERİ

Mill faydacı felsefe geleneği içinde İngiliz toplumunda yaşanan sorunlara yönelik reform taleplerini dile getiren Felsefi Radikaller içinde yetişmiştir. Bu bağlamda düşünceleri İngiliz feodal toplumunda çoğunluğun aleyhine işleyen seçkin yapıya ilişkin eleştiriler çerçevesinde şekillenmiştir (Lipson, 1984:54). Faydacı gelenek açısından bakıldığında başlı başına bir kötülük olarak görülen devlet, bireylerin mutluluğunu gözeten bir aygıt olarak görülmektedir. “En büyük mutluluk” ilkesi açısından herhangi bir yönetimin nihai amacı toplumdaki en büyük sayının mutluluğunu sağlamak olmalıdır. Faydacı düşünce açısından demokrasi bireylerin mutluluğunu sağlamadaki araçsal rolüyle değerli olan bir siyasal süreç olarak görülmektedir. Monarşi ve feodal yapıya büyük bir nefretle bakan Radikaller, yönetenlerle yönetilenlerin çıkarlarında bir özdeşlik olduğu düşüncesinden hareketle demokratik sistemi savunmuşlardır.

Genel olarak faydacı felsefeyi benimsemeye devam etmekle birlikte muhafazakâr ve romantik düşüncelerden önemli ölçüde beslenen Mill için evrensel kabul edilebilecek ideal bir yönetim biçiminden bahsetmek mümkün değildir. Felsefesine tarihselci bakış açısını ekleyen Mill için toplumsal kurumlar da fiziksel dünyanın bir parçasıdır ve belli bir ilerleme ve gelişme düzeninin ürünleridir (Gerson, 2002:317-9). İdeal bir yönetim biçimi zamanın ve mekânın koşullarına bağlıdır. Dolayısıyla herhangi bir yönetim biçimi kendi özel zamanının ve toplumunun bir ürünü olarak ele alınmak durumundadır.

Mill açısından devlet her durumda toplumun en güçlü sınıfının kontrolündedir. Tarihselci gelişme ve ilerleme ideası açısından insanlığın belirli bir ilerleme düzeninin olduğunu düşünmektedir. Siyasi sorunlar görecelidir ve insanlık söz konusu göreceli sorunlara çözüm arayışında tarihin değişik evrelerinde değişik kurumlar üretecektir. Toplumsal gelişmenin özgürlükle kaçınılmaz bir ilişkisi olduğundan özgürlüğün mümkün olacağı siyasal yönetimlerin de kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir (Çaha, 2012:14-26). Mill açısından devlet veya yönetimi elinde tutan iktidar klasik faydacı anlayışta olduğu gibi toplumdaki en büyük sayının mutluluğunu sağlamakla görevli olan bir araç olmaktan ziyade bireylerin uzun dönemli ve kalıcı çıkarlarını gözeterek onların ahlaki erdemlerini geliştiren bir kurum olarak görülmektedir. Aristokratik bir yönetim ve feodal bir yapı yıkılması gereken büyük bir kötülüktür. Bu anlamda siyasal değişim ve dönüşüm talep eden reform çağrılarında kayıtsız kalmak bir yana, onları desteklemiş ve önemli oranda da etkilemiştir. Ona göre feodal bir düzende aristokrasi topluma önderlik etmiştir ancak yaşanan endüstri çağında bu rolünü yerine getirmekten aciz olduğu gibi, bu yeni çağın gerektirdiği erdemlere sahip olmadığından ilerleme ve gelişme hâlinde bulunan toplumda enerji ve canlılığın azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle de aristokrasi anakronik bir görünüm arz etmektedir. Ona göre modern endüstri çağında topluma önderlik edecek olan sınıf çalışan sınıfın da dahil olduğu orta sınıftır. Bu anlamda hak edilmemiş bir ayrıcalık olarak gördüğü aristokratik yönetimin yerine orta sınıfa dayanan bir yönetim biçiminin

gerekliliği üzerinde durmaktadır. Zaten modern endüstri çağında orta sınıfların yönetim biçimi olan demokratik çoğulcu yönetime doğru bir eğilimin varlığına dikkat çekmektedir.

Mill'in *Considerations on Representative Government* eserinde en iyi yönetimin ne olduğuna ilişkin ortaya koyduğu savı dört maddede özetlemek mümkündür: (1) İnsan ilişkileriyle ilgili olarak ortaya konulabilecek, evrensel olarak doğru olduğu kadar uygulanabilir de olan herhangi bir genel önerme, herkesin kendi hak ve çıkarlarına sahip çıkmasını göz ardı etmeyen bir ilkedir. İnsanlar, kendilerini koruma gücüne sahip olmaları ile orantılı olarak başkalarından gelecek kötülöklere karşı güvence altında olurlar; (2) İnsanlar, kendi hak ve çıkarlarını, devletten ve devleti etkileyen veya denetimlerinde tutanlardan gelebilecek suiistimallere karşı ancak devlet işlerinin belirlenmesine bütünüyle katılabildikleri takdirde koruyabilirler (Örneğin, işçi sınıfının yönetime doğrudan katılmaktan bütünüyle dışlanması, onların kendi çıkarlarını korumak için gereken bir araçtan yoksun bırakılması anlamına gelir); (3) Dolayısıyla, devletin egemen iktidarında herkesin bir pay sahibi olmasını kabul etmekten, yani demokratik bir yönetimden başka hiçbir şey nihai olarak arzu edilen bir şey olamaz; (4) Fakat tek bir küçük kent dışına taşan bir toplulukta herkes, kamusal işlerin sadece çok küçük bölümleri dışında herhangi bir katılımı bulamayacağı için, buradan mükemmel yönetimin ideal tipinin temsili olması gerektiği sonucu çıkar (Dahl, 1993:117).

Mill felsefesinin temelinde bireysel özgürlük, özerklik ve çeşitlilik düşünceleri vardır. Demokrasi veya genel olarak yönetim biçimlerine ilişkin değerlendirmelerini de bu bağlamda ele almak gerekmektedir. Temel kaygısı bireysel özgürlük olduğundan en iyi yönetim biçiminin ne olduğuna yönelik düşüncelerinin temelinde hangi yönetim biçiminin bireysel özgürlüğü korumaya en elverişli olduğuna yönelik soru yatmaktadır. Onun bireysel özerklik ve çeşitlilik anlayışına göre her birey kendi hayatını kendi seçtiği hayat planına göre sürdürme özgürlüğüne sahip olmalıdır. Demokrasi farklılıkları ve çeşitliliği koruyarak özgürlöklere en müsait siyasal ortamı sağlayan ve aynı zamanda da bireysel ve toplumsal çıkarlara ve mutluluğa en elverişli olan sistemdir. Bu bağlamda kendini de radikal bir demokrat olarak tanımlamakta ve demokratik sistemi savunmaktadır. Mill, her ne kadar demokratik yönetim biçimini var olan yönetim biçimleri içinde en ideal veya tercih edilebilir olarak kabul etse de, onu bireysel ve toplumsal mutluluğun artırılması ideali çerçevesinde işeyararlılık açısından değerlendirmekte ve demokratik bir yönetim biçiminin fayda ilkesi açısından işgörmemesi durumunda ondan vazgeçilebileceğini kabul etmektedir.

2. MILL'İN DEMOKRATİK YÖNETİME İLİŞKİN TEMEL ÇEKİNCELERİ

Mill kendi zamanında yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan reform taleplerine bağlı olarak kendi zamanını bir değişim çağı olarak nitelendirmektedir. Ancak bu değişimin ve ilerlemenin kaynağını devlette değil bireylerde görmektedir. Ona göre her türlü gelişme ve ilerlemenin kaynağı bireydedir.

Demokraside siyasal iktidarın halkın çıkarını temsil ettiği kabul edilse bile, iktidar gücünü her durumda halkın çıkarı doğrultusunda kullanacağından endişe etmek gerekir. Mill'e göre demokrasi ve özgürlük tek ve aynı değil, oldukça ayrışik ideallerdir ve bunlar birbirini güçlendirebileceği gibi tersi de mümkündür (Gray, 2001:207). Demokrasi bir özgürlük ve çeşitlilik rejimi olabileceği gibi bir baskı rejimine de dönüşebileceğinden potansiyel olarak ikili bir nitelik arzeder. Bu nedenle demokraside bile toplumda var olan farklılıkların ve çoğulcu yapının bastırılmasından endişe etmek gerekir.

Mill'in demokrasiye yönelik en büyük eleştirisi kolektif iktidarın bilgi ve ahlak düzeyleri yükseltilmeden halk kitlelerine teslim edilmesidir. Ona göre modern endüstri toplumunda halk kitleleri iktidarın kullanılabilmesi açısından gerekli olan zihinsel ve ahlaki seviyeye henüz ulaşmamıştır. Özellikle üzerinde durduğu nokta ise demokratik siyasal sistemin işleyişinde kamuoyunun sahip olduğu güçtür. Demokratik bir yönetimde kamusal çıkarların belirlenmesi açısından iktidar kamuoyu baskısı altında kalacaktır. Önceki yönetim biçimlerinde var olan baskıcı yapının yerine "demokratik tiranlık" veya "çoğunluğun tahakkümü" olarak ifade edilebilecek demokratik kamuoyunun ahlaki zabıta rolünün ikame edilmesinden büyük kaygı duymaktadır. Ona göre siyasal iktidarın yanında toplumsal tahakküm de bireyselliği ezmekte ve demokrasi potansiyel olarak böyle bir tehlikeyi barındırmaktadır.

Mill'in demokrasiye ilişkin düşüncelerinde Tocqueville'in etkisi büyüktür. Demokrasi, Tocqueville'de olduğu gibi Mill'in çalışmalarında da kurumsal boyutundan ziyade toplumsal koşulların eşitliği anlamında sosyolojik boyutuyla ele alınmaktadır (Boyd, 2007:161). Uygarlığın ilerlemesiyle iktidar gücünün bireylerden kitlelere geçişi kaçınılmaz ve arzu edilir bir durum olmasına rağmen modern toplumda bireylerin önemi kitlelere göre azalmaktadır. Siyasal ve toplumsal anlamda koşulların eşitliği neticesinde oluşan yığın toplumunda bireysellik ve özgürlük tehdit altındadır. Bunun doğal sonucu ise toplumda sıradanlığın hakim olması ve bireyin kalabalıklar içinde kaybolmasıdır. Böyle bir yapıda toplumsal çoğunluğun nüfuzuna karşı çıkacak bir kuvvetin kalmayacak ve bireysellik ezilecektir. Halbuki ilerlemenin ve gelişmenin kaynağı bireydedir ve bir devletin veya toplumun sahip olduğu değer onu oluşturan bireylerin değerinden fazla değildir. Mill, bireyleri küceleştirilen ve uysal bir alet hâline getirilen herhangi bir toplumda hiçbir büyük gelişmenin yaşanamayacağını söyler.

Mill, toplum tarafından bireyler üzerinde meşru olarak hüküm sürebilen iktidarın doğasını sorguladığı *Hürriyet Üstüne* eserinde toplum tarafından birey üzerinde meşru bir biçimde kullanılabilen iktidarın niteliğini ve sınırlarını irdeler. Ona göre eski ve derin bir sorun olan toplumun birey üzerindeki iktidarı sorunu insanlığın yaşadığı medeni aşamanın gelişmesine paralel olarak kendini yeni koşullar altında ortaya koyduğu gibi geleceğin de hayati bir sorunu olarak kalmaya devam edecektir (Mill, 2012:39). Toplum farklılığı ve çeşitliliği bir suç gibi değerlendirmekte ve buna dayanarak bireyselliğe müdahale etmektedir. Bireyleri benzer olmaya zorlayan doğal bir eğilime sahip olan toplum ya da toplumsal çoğunluk farklı düşünmek ve davranmak isteyen birey üzerinde

çoğunluğa uyma türünden bir toplumsal baskı ortaya koymaktadır. Ona göre bütün dünyada eşyanın genel eğilimi insanlar arasındaki sıradanlığı üstün kılma yolundadır (Mill, 2012:120). Toplumsal çoğunluğun genel kabulleri aynı zamanda pratik hayatta uyulması gereken genel ilkeleri belirlemektedir. Bunun yanında toplumda bireyselliğe karşı hoşgörüsüz olmak gibi garip bir eğilimin varlığına işaret eden Mill, geleneklere bağlı baskıcı yapının gelişme ve ilerlemeye karşı en büyük engel olduğunu ifade etmektedir. Toplumun bireye karşı büyük bir üstünlük kurduğunu ve asıl korkulması gereken şeyin bireysel tercihlerdeki aşırılığın değil yetersizliğin olduğunu söylemektedir. Toplumsal zorbalık kalabalıklar içinde kaybolan bireysel ruhu esaret altına almaktadır. Yerleşik düşünceleri huzura kavuşturmak için ödenen bedel insan beyninin bütün manevi cesaretini feda etmektir. Böyle bir toplum esasında hiçbir karaktere sahip olmayan edilgen ve pasif bireyler ortaya çıkaracaktır.

Mill, demokrasiye karşı olmadığını, demokrasi karşıtı argümanlarda haklılaştırılabilecek noktalara önem vermekle beraber ondan yana tavır aldığını ancak demokrasinin kendi ilkeleriyle uyumlu olan ve güçsüzlüklerini giderecek kurumlarla desteklenmesi gerektiğini ifade eder (Mill, 1981:288). Bu anlamda bireysel özgürlüğün karşı karşıya kaldığı demokratik kamuoyunun tiranlığına veya çoğunluğun sınırsız gücüne karşı siyasal gücün dengeli dağılımı üzerinde durmaktadır. Esasında kendi ideal sistemini herhangi bir siyasi ya da ekonomik sistemle tanımlamayan Mill'in temel kaygısı baskı düzeninin bireyselliğe, özerkliğe, yaratıcılığa ve tercih özgürlüğüne yönelik tahakkümüdür (Williams, 1985:50). Ona göre toplumsal çoğunluk kendi değerlerini benimsemeye zorlamak suretiyle bireyselliği, farklılığı, çeşitliliği ve eksantrikliği ezerek türdeşlik, tekbiçimlilik ve konformizm yaratmaktadır.

Mill'e göre herhangi bir yönetimin üç büyük sorunu vardır: Kendi iyilikleri adına bireyler hangi güce itaat etmelidirler, bu güce itaat etmeleri için nasıl ikna edilirler ve bu gücün kötüye kullanımı hangi araçlarla sınırlandırılabilir? Çoğunluğun gücünün sağlıklı olduğu vurgulansa da, bu durumun hep böyle gideceğinin garanti edilemeyeceğini düşünen Mill'e göre (Mill, 1969:106-8) demokratik çoğunluğun tahakkümü demokrasi anlayışının hem akla uygun hem de beklenen bir sonucudur. Çoğunluk tercihlerinin genel irade olarak meşrulaştırıldığı demokrasi anlayışının ahlaki açıdan haklılaştırılmasını sorgulayan Mill, sayısal çoğunluğun iradesinin üstün olması gerektiğini kabul etmekle beraber siyasette doğruluk ölçütü olarak halkı iradesin değil halkın faydasının alınması gerektiğini düşünmektedir. Çoğunluğu azınlıktan ayıran esasında basit bir niceliksel hesaplama başka bir şey değildir. Çoğunluğun baskısına kapı aralayan ve çoğunluğun haklılığına dayanan genel irade tarzı düşünceleri benimsemeyen Mill'e göre gerçek demokrasi, yalnızca çoğunluğun hak ve çıkarlarının savunulduğu bir rejim olmaktan ziyade, çoğunluk baskısını engelleyen bir rejim olmalıdır. Sınırlanılmamış demokrasinin bireysel özgürlüğü tehlikeye düşüreceğinden hareketle demokratik yönetimlerde iktidarın kötüye kullanılmasına karşı bazı tedbirlere duyulan ihtiyacın diğer yönetim biçimlerinden daha az olmadığını vurgulamaktadır. Demokrasi bireysel

özgürlüklerin ve azınlık haklarının çoğunluğun tahakkümüne karşı güvencesiz hâle gelebileceği tehlikeleri bünyesinde potansiyel olarak barındırmakta olduğundan yönetimin monarşik veya oligarşik tiranlıktan halkın kendini yönetmesi olan demokrasiye doğru evrilmesiyle özgürlük sorunu çözüme kavuşmamıştır. Bu nedenle de yönetilenlerin devlet yöneticilerinin zorbalığına karşı korunmasını yeterli görmeyen Mill, toplumda baskın olan duygu ve düşüncelerin diktasına karşı da korunmaları gerektiğini ifade etmektedir. Demokratik sistemde çoğunluk sahip olduğu kamuoyu gücünü farklılıkları bastırma yönünde kullanma eğiliminde olduğundan modern toplumların karşı karşıya olduğu despotik bir eğilim olan çoğunluğun tahakkümüne karşı gerekli teminatlara olan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Mill, “Demokrasiyi insanlığın yararına işleyen bir sistem hâline nasıl getirebilirim” kaygısını taşıyan bir düşünürdür (Çaha, 2012:27). Demokrasi potansiyel olarak bazı zaafırları içinde barındıran bir sistem olmanın yanında aynı zamanda özgürlükleri güvence altına alan bir sistemdir. Ancak bazı kurumsal çözümlerle desteklenmesi gerekmektedir. Demokrasi çoğunluğun yönetimine dayanan bir rejim olabilir ancak çoğunluklar da yanılabilir ve yanlış yapabilir. Unutmamak gerekir ki demokrasiyi getiren devrimler siyasetten güç olgusunu çıkarmadığı gibi, bütün yönetimlerin olduğu gibi demokrasinin de güce gereksinimi vardır. Demokratik devrimin yaptığı şey gücü bir yönetici sınıfının elinden alarak ve halk kitlesine devrederek yerini değiştirmek olmuştur. Böyle olmakla beraber, demokratik ellerde bile güç kötüye kullanılabilir için, böyle bir yanlış kullanıma karşı önlemler alınması gerekir (Lipson, 1984:479). Demokrasinin doğru ve yanlış uygulamaları arasında bir ayrıma giderek çözüm önerilerini dile getiren Mill’e göre uygulandığı şekliyle demokrasi vatandaşların yalnızca çoğunluğunu oluşturan kısmını temsil eden bir görünüm arz etmektedir. Demokrasinin çoğunlukçu uygulaması kaçınılmaz olarak azınlıkların haklarının ellerinden alınması anlamına gelecektir. Oysa ki demokrasi yalnızca çoğunluğun temsil edildiği, buna karşın azınlıkta kalanların dışlandığı bir sistem değildir. Bu bağlamda halkın gerçek anlamda temsil edildiği demokrasiye “doğru demokrasi”, yalnızca çoğunluğun temsiline dayanan demokrasiye de “yanlış demokrasi” tanımlamasını yapmıştır. Ona göre uygulanagelen yanlış demokrasi anlayışı iki önemli tehlikeyi barındırmaktadır: temsili yapının kamuoyunda popüler olan fikirlerin kontrolü altında oluşan düşük entelektüel seviyesi ve yönetimin sayısal çoğunluğa dayanması. Halkın desteğiyle seçimlerde daha fazla oy alarak temsil organında çoğunluğu elde eden kesimin hakimiyetine dayalı bir demokratik yönetim idealinin alışıldık bir düşünce olduğunu kabul eden Mill, bunun azınlıkların temsil edilmemeleri anlamına gelmediğini söyler. Ona göre gerçek eşitlikçi bir demokraside her bir bireyin veya grubun temsil edilmesi gerekir. Aksi hâlde toplumda çoğunluğu oluşturan kesimin geri kalan kesimler üzerindeki eşitlikçi ve ayrıcalıklı yönetimi söz konusu olacaktır (Mill, 1977:448-50). Mill, bu tür yanlış demokrasi uygulamalarını temsili demokratik yönetimin katlanılması gereken bedelleri olarak gören kanıksanmış anlayışa karşı çıkar. Ona göre bu tür uygulamalar gerçek veya doğru demokrasi anlayışından ziyade yanlış veya sahte demokrasi anlayışını yansıtmaktadır. Demokrasi, çoğunluğu elde eden sınıfların kendi

özel çıkarlarına göre yönettiği bir süreç olarak değil, azınlıkların güçlendirildiği bir yönetim süreci olarak görülürse ideal bir yönetim şekli olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla bu olumsuzlukların giderilmesi veya en azından etkilerinin azaltılması suretiyle demokratik bir yönetimin karakteristik faydalarının nasıl hayata geçirilebileceği üzerinde düşünülmesi gerektiğini söyler. Hatta demokrasinin oluşturulma nedenini buna bağlar.

Mill bireylerin hak ve çıkarlarını yalnızca siyasi katılım vasıtasıyla koruyabileceğini ve her bireyin devlet iktidarının kendi payına düşen kısmından daha azıyla yetinmemesi gerektiğini düşünür. Azınlıkta kalan düşünceler açısından özgürlüğün hassasiyetinin farkında olan Mill için hak iddiası yalnızca bireylerin çoğulcu bir yapı içindeki sosyal konumlarını yansıtmaz, aynı zamanda hak temelli siyasi eylemler yoluyla uygulanmasını da içerir (Zivi, 2006:60). Bu bağlamda ciddi kaygıları bulunmakla birlikte genel oy hakkını savunan eğilimlerden etkilenerek onlara destek vermiştir. Siyasal katılımın eğitici rolü üzerinde duran Mill için demokrasinin asıl erdemi insani kapasitelerin en üst düzeyde ve en uyumlu şekilde gelişmesini sağlamasıdır.

3. MILL'İN ELİT DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Mill kendi özgürlük ilkesinin yetilerinde erginleşmiş insanlara uygulanacak bir ilke olduğunu belirtmektedir. Hatta aynı gerekçeye bağlı olarak uygarlaşmamış geri toplum hallerinin de bu ilkenin dışında bırakılabileceğini ifade eder (Mill, 2012:s. 50-1). Gelişme ve ilerlemenin bireyselliğine vurgu yapmakla beraber bu bilge bireylerin aslında küçük bir azınlık olduğunu düşünür. Ona göre adına halk denen toplum, aslında birkaç akıllı ile birçok akılsız bireyden meydana gelen bir topluluktur (Mill, 2012:s. 64).

Genel algılanış biçimi açısından bakıldığında sayısal çoğunluğun yönetiminin demokrasinin görünürdeki amacı olduğunu belirten Mill, eşitlik ve çoğunluk anlayışının cehaletin bilgiye üstünlüğü anlamına gelme ihtimalinden endişe etmektedir. Bu bağlamda genel oy hakkına yönelik süreci kaçınılmaz bir şey olarak görmekle beraber, temsil organındaki denetimin eğitimsiz kitlelere teslim edileceğinden korkmaktadır. Asıl tehlike bayağılığa ve sıradanlığa kaymada yatmaktadır. Ona göre mevcut yanlış demokrasi uygulamaları entelektüel aydın sınıfın temsil edilmesini zorlaştırdığı gibi, iktidar gücünü eğitimsiz kitlelere vermekle bu demokrasi anlayışındaki doğal eğilimin kolektif sıradanlığa yönelik olduğunu düşünmektedir (Mill, 1977:457).

Saf demokrasi savunuculuğundan nitelikli demokrasi savunuculuğuna geçişte Tocqueville'in önemli etkisi görülen (Pappé, 1964:225) Mill, modern toplumda sayıları sürekli artan kitlelerin sıradanlığına karşı aydın bir sınıfa olan ihtiyacı vurgulayarak kültürel anlamda bir seçkinlik kavramı geliştirmiştir. Ona göre cahil bir bireyi entelektüel bir birey kadar söz sahibi kılan bir anayasa yararsız olmanın ötesinde zararlıdır. Halbuki ehliyet katılımdan önce gelmektedir. Bu nedenle de seçmenlerin kendilerini temsil edecek en ehliyetli temsilcileri seçmeleri gerekmektedir. Onun doğru demokrasi anlayışına göre herkesin katıldığı ancak entelektüel seçkin bir azınlığın topluma rehberlik ettiği bir

temsili demokratik yönetim sağlanmalıdır. Entelektüel elit sınıfının parlamenter demokrasideki rolünü güçlendirmek amacıyla geliştirilmiş olduğu yöntemlere dayanan ve katılımın çerçevesini oluşturan şartlar oldukça elitist bir görünüm arz etmektedir. Bu doğrultuda toplumdaki bazı kesimlere çoğul oy hakkı tanınırken, kendi kaderini tayin etme konusunda gerekli ehliyete sahip olmayanlar ise dışlanmaktadır. Ancak kadınları da içerecek şekilde genel oy hakkını desteklemesine rağmen çoğul oy hakkını savunmasındaki hedefi otoriter bir seçkinler grubu yaratmak değildir (Capaldi, :312). Mill, en çok temsil edilmesini istediği entelektüel seçkin sınıfa kitlelerin düşüncelerini etkileme görevi yüklediğinden bu sınıfın temsili sağlayacak araçlar üzerinde durmuştur. Ona göre insanlar ahlaki varlıklar olarak eşit olmakla birlikte, eşit katılım imkânı entelektüel kapasiteyi göz ardı ettiğinden demokratik sisteme katılımları itibarıyla eşit olarak alınmamalıdır. Mill, yanlış demokrasi anlayışının bireyler arasındaki ahlaki ve entelektüel farklılığı göz ardı ettiğini, dolayısıyla erdem kavramını ihmal ettiğini düşünür (Mill, 1977:473). Çoğul oy ve oranlı temsile ilişkin önerileri her ne kadar itiraz edilebilir görünse de, Mill'in tezleri esasında azınlıkta kalan düşüncelerin de seslerini duyurabilmelerine imkân vermek adına düşünülmüştür (Ten, 1969:55). Eğitime büyük önem veren Mill için genel eğitim, genel oy hakkından daha önceliklidir. Ancak eğitime dayalı çoğul oyun dışlayıcılığı elbette ki kalıcı değildir. Toplumun gelişmişlik seviyesi arttıkça katılımın da artırılması gerektiğini söyleyen Mill, parlamentosu tamamen ülkenin elitini içine alacak şekilde bir temsili sistem kurmayı tasarlamıştır. Onun sorunu, çoğunluğun katılımını güvence altına alan gerekli koruma kaldırılmadan entelektüel toplum üyelerinin etkisinin nasıl arttırılacağıdır.

Mill, sözkonusu paternalist yaklaşımı gelişmemiş geri toplumlar için de onaylamaktadır. Onun tarih tezine göre insanlık tarihi vahşilik, barbarlık ve uygarlık olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. İnsanlık tarihini bir uygarlaşma tarihi olarak ele alan Mill'e göre uygarlaşmış olan hemen hemen her toplum bu aşamalardan geçmiştir (Jahn, 2005:601-4). Özgürlüğün sadece uygar toplumların sahip olması gereken bir değer olduğu sonucuna varan Mill'e göre toplumlar bu gelişme sürecinin değişik yerlerinde bulduklarından bütün toplumlar için geçerli tek bir yönetim biçiminden bahsetmek anlamsızdır (Çağla, 2007:47). Bu açıdan bakıldığında medeni olmayan toplumları idarede onların ıslah edilmesi amacıyla yönelik kullanılacak bir baskı rejimi meşru bir hükümet tarzı olarak görülür (Mill, 2012:51). Mill, insanlığın geliştirilebileceğini öngörerek, uygarlaşmamış toplumların gelişmesi adına pedagojik bir zorlamanın ve baskı rejiminin kullanılmasını desteklemek suretiyle bir anlamda ahlaki emperyalist olarak nitelendirilir (Tunick, 2005:833-5). Hatta bu toplumlar için uygulanabilir tek yönetim biçiminin despotizm olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre despotizm, uygarlaşmamış toplumların siyasal gelişmelerini hızlandıran bir niteliğe sahip olduğu sürece başka yönetimler kadar meşrudur. Çünkü en iyi-ideal yönetim biçimi tüm medeniyetlerde uygulanabilir ya da tercih edilebilir olan değil; uygulanabilir ve tercih edilebilir olduğu koşullarda bugün ve gelecekte en çok fayda sağlayandır. Diğer yandan bir halkın başka bir halk tarafından yönetilmemesi gerektiğini düşünmekle beraber, henüz bağımsızlığa hazır olmayan

toplumlarda onları özgürlüğe ve bağımsızlığa hazırlamaya yönelik sömürgeciliği haklılaştıracak bir gerekçe ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında Mill'in dili kolaylıkla oryantalist, etnosentrik ve emperyalist olarak karikatürize edilebilir (Rapport, 2010:469).

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Klasik faydacı düşüncenin araçsal rolüyle ele aldığı yönetim biçimi anlayışına bağlılığını sürdürmekle birlikte, bir mühendislik ürünü olarak ortaya çıkacak ideal veya evrensel bir yönetim biçiminin mümkün olmadığını düşün Mill'e göre ideal bir yönetim sistemi zamanın ve mekânın koşullarına bağlı olarak ele alınmak zorundadır. Herhangi bir yönetim biçimi kendi özel şartlarının ürünü olduğundan, herhangi bir siyasal sistem mutlak olmadığı gibi uygarlığın farklı aşamalarında farklı yönetim sistemleri ortaya çıkacaktır. Modern toplumda toplumsal ve siyasal güç artık orta sınıflara doğru kaymakta olduğundan bu yeni dönemin yönetim sistemi de halkın katılımına dayanan çoğulcu bir yönetim olacaktır. Bu nedenle de demokrasi uygar bir toplumun kaçınılmaz olan yönetim sistemidir. Ancak Mill için demokrasi özgürlüğü korumaya, bireysel ve toplumsal mutluluğu arttırmaya yönelik işeyararlığı çerçevesinde ve faydacı anlayışa bağlı olarak araçsal rolüyle ele alınmaktadır.

Mill, demokrasinin nihai olarak halkın üstünlüğüne ve çoğunluğun yönetimine dayalı olduğunu kabul etmekte ancak bunun siyasetin temel ölçütü olmasına karşı çıkmaktadır. İktidar kitlelere doğru kaymakla beraber demokraside var olan çoğunluğun kamuoyu gücü tek boyutlu öznellikler yaratmakta, kitlelere karşı değersizleşen birey kalabalık içinde kaybolmaktadır. Çoğunluğun birey üzerindeki tahakkümünün önüne geçebilecek bir demokratik sistem arayışında olan Mill'e göre modern çağda yönetim biçiminin demokrasiye doğru evrilmesiyle iktidar gücünün kötüye kullanılması sorunu çözüme kavuşmadığı gibi, özgürlük sorunu da öneminden hiçbir şey kaybetmemiştir. Halbuki çoğunluğun birey üzerindeki tahakkümü niceliksel çoğunluğun yönetimi olan demokrasinin olağan ve mantıklı bir neticesidir. Bu nedenle de özgürlüklerle uyumlu olarak gördüğü tek siyasal yönetim biçimi olarak demokrasiyi görmekle birlikte, demokrasinin barındırdığı bu güçsüzlükleri aşacak tedbirlerin alınması gerekir. Çoğunluğun iradesinin yönetim mekanizmasında üstün olmasına dair demokratik ilkeyi kabul etmekte ancak çoğunluğun iradesinin doğrunun tek ölçütü olarak kabul edilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre siyasette doğruluğun ölçütü niceliksel hesaplamaya bağlanmamalıdır. Çünkü daha çok olmak daha haklı olmak demek değildir.

Mill'in, demokrasinin doğru ve yanlış uygulamaları ayırımında ortaya koymaya çalıştığı yanlış demokrasi anlayışı esasında çoğunlukçu demokrasi anlayışından başka bir şey değildir. Onun doğru demokrasi anlayışı ise halkın gerçek anlamda temsil edildiği ve çoğunluğa karşı azınlıkların korunup güçlendirildiği çoğulcu demokrasi anlayışıdır. İlke olarak temsil demokrasiyi benimsemekle ve genel oy hakkını desteklemekle beraber toplumdaki sıradanlaşmaya karşı entelektüel sınıfın temsil edilmesini kolaylaştıracak bir seçim sistemi üzerinde kafa yoran Mill, nispi temsilin bu amaca uygun olduğunu

düşünmenin yanında, entelektüel aydınların seçilmesini kolaylaştırmak adına niteliğe (eğitime) dayalı çoğul oy ilkesini savunur. Buna bağlı olarak da onun doğru demokrasisi genel itibarıyla bir “elit demokrasisi” olarak tanımlanmaktadır. Diğer yandan insanlığın uygarlık aşamasına aşamalı bir şekilde ulaştığını ve özgürlüğün de yalnızca uygarlaşmış toplumların sahip olması gereken bir değer olduğunu savunarak uygarlık aşamasına henüz ulaşamamış geri toplumlar adına despotizmin zorunlu olarak en ideal yönetim sistemi olduğunu düşünür.

KAYNAKÇA

BOYD, Richard; “John Stuart Mill ve Liberal Çoğulculuğun İkilemi”, çev. Burcu Erdoğan, **Mill** (içinde), Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 161-206.

CAPALDI, Nicholas; **John Stuart Mill**, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

ÇAĞLA, Cengiz; “John Stuart Mill’in Siyaset Felsefesi”, **Mill** (içinde), Yay. Haz. Cengiz Çağla, İstanbul, Say Yayınları, Fikir Mimarları-12, 2007, s. 41-63.

ÇAHA, Ömer; “John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hürriyet Üstüne** (içinde), John Stuart Mill, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları: 109, Üçüncü Baskı, 2012, s. 11-29.

DAHL, Robert A.; **Demokrasi ve Eleştirileri**, çev. Levent Köker, Ankara, Türk Siyasi İlimler Derneği ve Türk Demokrasi Vakfı Ortak Yayını, 1993

GERSON, Gal; “From the State of Nature to Evolution in John Stuart Mill”, **Australian Journal of Politics and History**, Volume 48, Number 3, Sep. 2002, s. 305-321.

GRAY, John; “John Stuart Mill: Liberalizmin Krizi”, **Siyasi Düşüncenin Temelleri** (içinde), çev. Gonca Bayraktar, Der. Brian Redhead, İstanbul, Alfa Yayınları: 1012, 2001, s. 199-213.

JAHN, Beate; “Barbarian Thoughts: Imperialism in the Philosophy of John Stuart Mill”, **Review of International Studies**, Volume 31, Issue 03, July 2005, ss. 599-618.

LIPSON, Leslie; **Demokratik Uygarlık**, çev. Haldun Gülalp, Türker Alkan, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.

MILL, John Stuart; **Hürriyet Üstüne**, çev. M. Osman Dostel, Ankara, Liberte Yayınları: 109, Üçüncü Baskı, 2012.

MILL, John Stuart; “Autobiography”, **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume I, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1981, s. 1-290.

MILL, John Stuart; “Bentham”, **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume X, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1969, s. 75-115.

MILL, John Stuart; “De Tocqueville on Democracy in America I”, **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 47-90.

MILL, John Stuart; “De Tocqueville on Democracy in America II”, **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 153-204.

MILL, John Stuart; “Civilization”, **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 117-147.

MILL, John Stuart; "Essays on Government", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XVIII, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 149-152.

MILL, John Stuart; "Thoughts on Parliamentary Reform", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XIX, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 311-339.

MILL, John Stuart; "Considerations on Representative Government", **Collected Works of John Stuart Mill**, Volume XIX, Ed. John M. Robson, Toronto and Buffalo, University of Toronto Press, 1977, s. 371-577.

PAPPÉ, H. O.; "Mill and Tocqueville", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 25, No. 2, Apr. - Jun. 1964, ss. 217-234.

RAPPORT, Niggel; "Cosmopolitanism and Liberty", **Social Anthropology**, Volume 18, Issue 4, November 2010, ss. 464-470.

TEN, C. L.; "Mill and Liberty", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 30, No. 1, Jan.-Mar. 1969, ss. 47-68.

TUICK, Mark; "John Stuart Mill and Unassimilated Subjects", **Political Studies**, Vol. 53, 2005, ss. 833-848.

WILLIAMS, Geraint L.; **John Stuart Mill on Politics and Society**, Glasgow, Fontana Press, 1985.

ZIVI, Karen; "Cultivating Character: John Stuart Mill and the Subject of Rights", **American Journal of Political Science**, Vol. 50, No. 1, January 2006, ss. 49-61.

ÇEVRESEL GÜVENLİK KAPSAMINDA SU¹

Derya Sürmelioglu PARLAR²
Oğuzhan ASLANTÜRK³

ÖZET

Uluslararası ilişkilerde realist çerçevede daha çok askeri yönüyle öne çıkan güvenlik kavramı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde içerik ve kapsam açısından genişlemiş; askeri olmayan yeni unsurları semsiyesi altına almıştır. Bu unsurlardan birini oluşturan çevresel sorunların ulaştığı ciddi boyut çevresel güvenlik kavramını ortaya çıkarmıştır. Çevresel güvenlik kapsamına giren önemli konulardan birini su kaynakları oluşturmaktadır. Yaşam için vazgeçilmez bir kaynak olan su artık günümüzde, kıtlık, küresel ısınma gibi arttırılması mümkün birçok etmene bağlı olarak küresel bir sorun haline gelmiş; su sorunlarının her gün biraz daha artması suyun stratejik bir unsur olarak güvenlik kapsamında daha fazla ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Hayati suyun barışa hizmet etmek yerine günümüzde özellikle kimi bölgelerde istikrarsızlık kaynağı olduğu; suyun yarattığı gerginliklerin “su savaşları” olgusunu ortaya çıkardığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Güvenlik, Su Kaynakları, Su Kıtlığı, Su Savaşları

WATER WITHIN the CONTEXT of ENVIRONMENTAL SECURITY

ABSTRACT

Concept of security that is prominent as military within realist scope in international relations has extended with regard to content and scope especially after the post-cold war era and has taken nonmilitary new components under its umbrella. Environmental problems getting through to severe damage have created the concept of environmental security. One of the most important area covered by environmental security is water resources. In our era, water that is indispensable for life has become global issue because of numerous factor such as scarcity, global warming, etc. Furthermore, the increasing water issues day by day made it compulsory to tackle the water issue as a strategic factor within the context of security. It is seen that instead of serving the purpose of peace the water that is vital for the humanity is the cause of instability particularly in some special regions in our day and tensions increased by water resources have created the concept of “water wars”.

Keywords: Environmental Security, Water Resources, Water Scarcity, Water Wars.

¹ Bu çalışma daha önce 11-12 Aralık 2013 tarihlerinde, V. Uludağ Uluslararası İlişkiler Konferansı'nda sunulan bildirinin güncellenmiş ve genişletilmiş şeklidir..

² Arş. Gör. Nevşehir Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, d_surmelioglu@hotmail.com.

³ Arş. Gör. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilimdalı, oaslanturk@hotmail.com

GİRİŞ

Uluslararası ilişkilerde daha çok askeri yönüyle öne çıkan güvenlik kavramı, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde içerik ve kapsam açısından genişlemiş; yeni unsurları içerisinde barındırır olmuştur. Bu bağlamda barış ve güvenliğe tehdit oluşturan askeri olmayan yeni unsurlar da güvenlik kapsamına dahil edilmiştir. Bu unsurlardan birini de çevresel sorunlar oluşturmaktadır. Öyle ki çevresel sorunların ulaştığı boyut çevresel güvenlik kavramını ortaya çıkarmış ve böylece devletlerin güvenlik algılamaları ve politikalarında çevresel sorunlar da ön plana çıkmaya başlamıştır.

Çevresel güvenlik kapsamına giren önemli konulardan birini su kaynakları oluşturmaktadır. Yaşam için vazgeçilmez bir kaynak olan su, günümüzde kıtlık, küresel ısınma, kuraklık gibi arttırılması mümkün birçok etmene bağlı olarak ciddi küresel bir sorun haline gelmiş; böylece farklı disiplinlerde olduğu gibi uluslararası ilişkiler disiplininde de ele alınması zorunlu bir gündem maddesi olmuştur.

Su sorunlarının ulaştığı ciddi boyut kimi zaman suyu ulusal ve uluslararası güvenliğe tehdit oluşturan bir risk unsuru haline getirmektedir. Özellikle su kıtlığının fazlasıyla hissedildiği ülkelerde su önemli bir ulusal güvenlik unsuru haline gelmekte; devletlerarasında kimi zaman ciddi uyuşmazlıklara yol açmaktadır. Özellikle sınıraşan su niteliği taşıyan su havzaları onu paylaşan havzada devletlerarasında daha ciddi uyuşmazlıklara yol açabilmektedir.

Kısacası su sorunlarının her gün biraz daha artması suyun stratejik bir unsur olarak güvenlik kapsamında daha fazla ele alınmasını zorunlu kılmakta; devletlerin politikalarında suya daha fazla yer vermelerini gerektirmektedir. Hayati suyun barışa hizmet etmek yerine günümüzde özellikle kimi bölgelerde istikrarsızlık kaynağı olması ve ciddi gerginliklere yol açması “su savaşları” olgusunu ortaya çıkarmıştır.

Çalışmada öncelikle çevresel sorunların uluslararası güvenlik sorunu haline gelmesi ele alınmakta, çevresel güvenlik kavramı açıklanmaya çalışılmakta; ardından su sorunlarının güvenlikle ilişkisi ve su sorunlarının yaratacağı olası sonuçlar ele alınmakta ve su savaşları olasılığı çeşitli örneklerle açıklanmaktadır.

1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE GÜVENLİK

Uluslararası ilişkilerin bölgesel ve global yönlerinin artan etkisiyle günümüzde güvenlik ulus-devlet yanında küresel boyutuyla da ele alınmaktadır.⁴ Bu uzantıda uluslararası politikada özellikle devletlerin bireysel güvenliğini temel alan ulusal ile uluslararası toplumun tümünü içeren uluslararası güvenlik kavramları öne çıkmıştır. Değişime açık ve esnek bir refleksi yansıtan ulusal güvenlik klasik anlamıyla devletin varlığını sürdürebilmesi için ulusal ve uluslararası ortamdan kendisine yönelen tehditleri nasıl algıladığını ve yanıtladığını ifade eden bir kavram iken; uluslararası güvenlik

⁴Sait Yılmaz, *21. Yüzyılda Güvenlik ve İstihbarat*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2006), 247.

silahlanmadan savaşa kadar geniş bir çerçevede şiddet olgusunu ve bunların neden ve sonuçlarını incelemektedir.⁵ Diğer bir ifadeyle bir devletin varlığına yönelik sorunlar ile bu sorunları ikili ya da çok taraflı çözümlendiği ya da çözümlemediği (savaş-barış) her durum ulusal güvenlik kapsamına girerken çok sayıda devletin eş zamanlı olarak karşı karşıya kaldığı benzer sorunlar uluslararası güvenliğin konusunu oluşturmaktadır.⁶ Birbirini tamamlayıcı nitelik taşıyan bu kavramlar uluslararası ilişkilerdeki güncelliğini her daim koruyan unsurlardır.

Soğuk Savaş boyunca iki kutuplu sistemin yapısı içinde su yüzüne çıkmayan veya göz ardı edilen birçok sorun yeni dünya düzeninde güvenlik algılamalarının arasında yer almaya başlamıştır.⁷ Soğuk Savaşın bitmesi ile birlikte politik, askeri, ekonomik ve sosyal konular farklı boyutlarla ele alınmaya başlanmış; açlık, sosyal eşitsizlik, küresel boyuttaki çevre kirliliği gibi askeri olmayan konuların insanlığın geleceği ve dünya barışı için tehlike oluşturabileceği görülmüştür.⁸ Günümüzde güvenlik insan güvenliği ve kalkınma yolundaki gelişmeler şeklinde daha geniş yorumlanmaya başlamıştır.⁹

Güvenliğe tehdit oluşturan yeni risk unsurlarının ortaya çıkması güvenlik kavramını çok kapsamlı ve çok boyutlu bir noktaya taşımıştır. Güvenliği tehdit eden unsurlar yalnızca askeri niteliğe sahip olmaktan çıkmış, ulusal ve uluslararası güvenlik arasındaki sınır çizgisi yok olmuştur. İşte risk oluşturan yeni unsurların ortaya çıkması ve sayıca artmış olması güvenliğin içeriğini değiştirmiş, hacmini genişletmiştir. Artık kimi unsurlar tehdit olma niteliğini yitirirken kimileri yeni tehdit unsurları olarak ortaya çıkmış: Çevre sorunları, insan hakları, kitlesel göçler, mikro milliyetçilik, etnik çatışmalar, köktendincilik, uluslararası terörizm, ekonomik sorunlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, bulaşıcı hastalıklar, insan ticareti gibi sorunlar güvenlik kapsamında ele alınması zorunlu konular haline gelmiştir. Kısacası, Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik kavramının eski unsurlarının yanında yeni unsurlar da kavrama dahil olmuş; kavramı etkileyen ve belirleyen unsurların sayıları artmıştır.¹⁰ Söz konusu risk unsurlarından birini de çevre sorunları oluşturmaktadır.

⁵Gökhan Koçer, “Soğuk Savaş Sonrasında Uluslararası Güvenlik Ortamı ve Türkiye’nin Ulusal Güvenliği” *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3, (2005), 288.

⁶Beril Dedeoğlu, *Uluslararası Güvenlik ve Strateji*, (İstanbul: Derin Yayınları, 2003), 49.

⁷Gamze Güngörmüş *Kona Orta Doğu - Orta Asya ve Kesişen Yollar*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003), 145.

⁸Çağatay Dikmen, “Enerji ve Çevre Ekseninde Ulusal Güvenlik”, *Görüş*, (2004), http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/43de7cf7ba769c7_ek.pdf, (e.t. 29.04.2011).

⁹“Water Security, A UN Definition”, UN Water, Mart 2013, <http://inweh.unu.edu/water-security-experts-propose-a-un-definition-on-which-much-depends/>, (e.t. 12.11.2013).

¹⁰Koçer, “Soğuk Savaş Sonrasında Uluslararası Güvenlik...”, 288-289.

2. DÜNYADA YÜKSELEN ÇEVRE SORUNLARI VE ÇEVRESEL GÜVENLİK

20. Yüzyılın sonu ile sonrasında devam eden teknolojik gelişmelerin ve hızlı sanayileşmenin çevrede yarattığı etkiyle ortaya çıkan ve insan hayatı başta olmak üzere doğal hayatın akışını olumsuz yönde etkileyen ozon tabakasının incilmesi, küresel ısınma ve iklim değişiklikleri, buzulların erimesi, biyolojik çeşitliliğin azalması, çölleşme, denizlerin kirlenmesi, su, toprak, hava kirliliği, ormansızlaşma gibi arttırılması mümkün ciddi çevre sorunları günümüz insanlığının yüz yüze kaldığı önemli uluslararası sorunlardan biri haline gelmiştir.

Günümüzde çevresel güvenlik uluslararası güvenlik çalışmaları alanında en tartışmalı konulardan biri haline gelmiştir. Uluslararası uyumsuzluk veya işbirliği ile çevre arasındaki ilişki askeriden siyasete, yerelden küresele gibi farklı düzeylerde dikkati çekmiştir. Son 20 yılda devletlerarasında kaynak kullanımındaki adaletsizliğinin artması, küresel iklim ve ozon tabakasının incelmesinin yol açtığı sorunlar gibi birçok yeni ve ciddi çevresel tehditler uluslararası politika alanında kabul görmeye başlamıştır.¹¹ Gezegenin yaşam destek sistemlerinin yıpranması, kısacası ekolojinin geri dönülemez biçimde bozulması gibi tehditler güvenliği geleneksel güvenlik anlayışından farklılaştırmıştır.¹² Bu tür çevresel sorunlar güvenliğin çevresel kaygıları da içerecek şekilde yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir.

Çevresel ve kaynak sorunları ulus ya da ulus üstü gruplar arasında gerilime neden olacağı gibi şiddetli çatışmalara da yol açabilecektir. Bu durum güvenliği tehdit eden çeşitli çevresel risklerin tanımlanmasını, açıklanmasını ve analizini zorunlu hale getirmiştir. Çevre ile güvenlik arasındaki ilişki konusunda daha çok tanım farklılığından kaynaklanan tartışmalar bulunmakla birlikte, yaşam kalitesini düşüren ve bu şekilde ulusal ve ulus üstü gruplar arasında rekabet ve gerilime neden olan kaynak ve çevresel sorunlar güvenlik tehditleri oluşturmaktadır. Bütün güvenlik tehditleri şiddet bileşenlerini içermese dahi söz konusu durum şiddetli çatışmalara yol açabilmektedir.¹³ Bu durum çevreyi ulusal ve uluslararası politikada en öncü konularından biri haline getirmekte; çevreyi ulusal ve uluslararası güvenliğin kapsamına taşımaktadır.

Çevresel güvenlik konusu ilk defa 1977'de Lester R. Brown'in "doğal kaynakların tükenmesi ve çevresel tahribat uluslar için milli güvenliğin tekrar tanımlanmasını gerektirecek kadar önemli bir tehdit oluşturmaktadır" tezi ile gündeme gelmiş; daha sonra da ulusal güvenlik alanında yapılan çalışmaların çoğunda çevre ön planda tutulmuştur.¹⁴ Çevreye ilişkin evrensel düzenlemelerden birini oluşturan 1987 tarihli Ortak Geleceğimiz

¹¹Gleick H. Peter "Water and Conflict: Fresh Water Resources an International Security", *International Security*, 18/1, (1993), 81.

¹²Yusuf Karakılçık, "Bölgesel Su Anlaşmazlıklarının Küresel Çatışmaya Dönüşme Riski: Fırat ve Dicle Örneği", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 4 /16, (2008), 25.

¹³Gleick, "Water and Conflict...", 82.

¹⁴Dikmen, "Enerji ve Çevre Ekseninde Ulusal Güvenlik".

Rapor’unda da çevre ve güvenlik arasında bağlantı kurularak devletlerin devam eden çevresel bozulmalara yönelik sorumlulukları, çevresel konuları güvenlik boyutuna taşıyarak çevrenin politikadaki önemini arttırmıştır.¹⁵ Bu ve benzer gelişmeler “ekolojik” ya da “çevresel” güvenlik kavramını ortaya çıkarmış; çevresel bozulmaların her geçen gün biraz daha artması da günümüz uluslararası güvenlik çalışmaları alanında çevresel güvenliği en tartışmalı ve güncel konularından biri haline getirmiştir.¹⁶

Çevresel sorunlar genellikle savaşların tek nedeni olmamakla birlikte diğer gerilim unsurlarıyla birleşmesi durumunda savaşların önemli bir etkenini oluşturmakta; çevresel sorunların yaratacağı yoksulluk, açlık, etnik gerilimler, göç ve devletlerin zayıflaması gibi ikincil etkiler savaşlara yol açabilmektedir.¹⁷ Güvenliğe yönelik çevresel tehditlerin, meydana geldiği ülke ya da bölgedeki ekonomik, kültürel ve sosyo-politik etkenlerden etkilenebileceği, daha çok yerel ya da bölgesel düzeyde ekonomik, diplomatik, siyasi ya da şiddet içerikli çatışmaya yol açabileceği düşünülmektedir.¹⁸ Bu uzantıda petrolde olduğu gibi kıt kaynak temelli çatışmalar yeni olmamakla birlikte Etiyopya, Sudan, Burundi, Raunda ve Darfur’da olduğu üzere su, gıda ve orman gibi yenilenebilen doğal kaynak kıtlığından doğan çatışmaların da bu duruma eklenmesi söz konusu iken kimi kaynaklara göre gelecek savaş ve iç ayaklanmalar su, gıda ve orman gibi yenilenebilen doğal kaynak kıtlığından yaşanacaktır.¹⁹

Çevresel bozulmanın yerel ve bölgesel savaşların çoğunun temel nedenini oluşturabilecek kaynak sıkıntılarına yol açması çevresel güvenlik kavramının önemini her geçen gün arttırmaktadır. İnsan yaşamını doğrudan etkileyen çevre sorunları gelecek olası çatışmaların nedeni olabilecek; söz konusu sorun nüfus artışı, göçler, yoksulluk ve kaynak tükenmesi ile birleşince ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturabilecektir. Özellikle petrol, su, gıda gibi önemli kaynakların daha da azalması söz konusu kaynakları ülkelerin hayati güvenlik sorunu haline getirebilecektir. Örneğin tarih boyunca hayati önemi ile çatışma kaynağı olmuş olan suyun günümüz kıt kaynağı olarak daha ciddi, çatışan taraf sayısı çok daha fazla, nüfusları daha kalabalık, silahlanma düzeyi daha yüksek olan devletlerarasında olumsuz etkileri çok daha ciddi boyutta varabilecek çatışmalara yol açabilecektir.²⁰

¹⁵Örgen Uğurlu, *Çevresel Güvenlik ve Türkiye’de Enerji Politikaları*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009), 84.

¹⁶Gleick, “Water and Conflict...”, 80.

¹⁷Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 25.

¹⁸Gleick, “Water and Conflict...”, 83.

¹⁹Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 25.

²⁰Gülğün Tuna, *Küresel Ekonomik, Ekolojik ve Sosyal Tehditler: Yeni Güvenlik*, 2. Baskı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003), 147.

3. SU: BİR GÜVENLİK SORUNU

“Viski içmek içindir, su savaşmak içindir.”

Mark Twain²¹

“Gelecek savaşlar politika değil su için yapılacaktır.”

Boutros Boutros -Ghali²²

İnsanlığın yaşamını sürdürmesi için su en temel gereksinim olup her insan yaşamını sürdürmek için güvenilir su kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır.²³ Su aynı zamanda bütün sosyo-ekonomik gelişim ve ekosistemin devamı için gereklidir.²⁴ İnsanoğlu için taşıdığı yaşamsal öneminin yanında su, ülkelerin varlığı, güvenlik çıkarları, ekonomik gelişimleri açısından da büyük öneme sahip doğal bir kaynaktır.²⁵ İnsanlık medeniyetinin mayası olarak insanlık tarihinde hayat damarı olmuş; insanlar suların etrafında kümelenip toprakla suyu yoğurarak toplulukları, şehirleri ve medeniyetleri inşa etmişlerdir. Hatta günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce Fırat ve Dicle havzasının güneyinde Lagaş ve Umma şehir devletleri arasında su nedeniyle tarihin ilk su savaşı çıkmıştır.²⁶

Küresel uygarlığın ve barışın temeli sayılan suya bir devletin yeterli miktarda sahip olması ekonomik ve siyasal istikrarı kadar bekası ile de doğrudan ilgili olup²⁷ su güvenliği de uzun dönemde bölgesel barış ve güvenliğin tesisine katkı sağlamada önemli bir vasıta.²⁸ Yetersiz su kaynakları ve suya ilişkin diğer problemler de tam tersi bir etki yaratarak suyu istikrarsızlığın kaynağı haline getirebilmektedir. Dünyadaki su kaynaklarının ise yer ve zaman olarak düzensiz bir şekilde dağıldığı, su yetersizliğinin yükselişte olduğu ve insanoğlunun faaliyetleri nedeniyle baskı altında olduğu görülmektedir.²⁹ Geçen yüzyılda artan nüfus oranı su kullanımını iki mislinin üstüne çıkarmıştır.³⁰ Günümüzde suya talebi arttıran nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme, aşırı tüketim ve savurganlık, yaşam standartlarındaki yükseliş, kuraklık ve çölleşme, kurutulan

²¹Don Phelps, “Water and Conflict: Historical Perspective”, *Journal of Water Resources Planning and Management*, 133/5, (2007), 382.

²²W. Todd Jarvis, “Groundwater-Conflict and Crisis”, *National Ground Water Association*, 1991, http://www.kysq.org/docs/Water_Wars_War_of_the_Well.pdf, (e.t. 05.11.2013).

²³Gregory Dunn, “Water Wars: A Surprisingly Rare Source of Conflict”, *Harvard International Review*, 35/2, (2013), 46.

²⁴“Coping With Water Scarcity A Strategic Issue and Priority for System-Wide Action”, UN-Water, Ağustos 2006, <http://www.unwater.org/downloads/waterscarcity.pdf>, 2, (e.t. 01.11.2013).

²⁵Doğan Yaşar ve Dursun Yıldız, *Küresel Isıtılan Dünya ve Su*, (İstanbul: TruvaYayıncılık, 2009), 43.

²⁶Erdal Şimşek, *ABD-İsrail-İran Üçgeni: Orta Doğuda Oynanan Kirli Oyunlar*, (İstanbul: Neden Yayıncılık, 2007), 167.

²⁷Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 20.

²⁸“Water Security, A UN Definition”.

²⁹Metin Saltürk, “Orta Doğu’da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2/3, (2006), 22; “Su Kaynakları Hakkındaki Gerçekler- Birleşmiş Milletler Dünya Su Gelişim Raporu 2’nin Özeti”, GreenFacts, <http://www.greenfacts.org/tr/water-resources/water-resources-foldout-tr.pdf> (e.t. 01.05.2011).

³⁰“Coping With Water Scarcity...”, 2.

sulak alanlar, tarımsal sulama yanlışlıkları, su talep ve tedarikini daha belirsiz ve daha sorunlu yapan küresel iklim değişiklikleri su ve su tedarik sistemlerini daha sorunlu ve belirsiz yaparak artan bir şekilde askeri eylem ve araçların amaçlarından biri haline getirmektedir.³¹ BM su raporuna göre toplumsal açıdan önemli sonuçları ile iklim değişikliğinin doğurduğu etkilerin çoğu su doğal döngüsünde hissedilecektir. Hidrolojik döngüdeki değişimler toplumları su konusunda daha hassas yaparak güvensizliğin artmasına neden olacak mevcut su altyapısını tehdit edecektir.³²

Günümüz dünya nüfusunun %40'ından fazlası su kıtlığı ile karşı karşıya iken söz konusu oranın 2050'lerde %65'e çıkması beklenmektedir. Aynı zamanda bir ABD'linin günde ortalama 500, bir İngiliz'in 200 litre su kullanırken, bazı Afrika ülkelerinde kişi başına düşen günlük su miktarının 3 litreye kadar düşmesi suyun dağılımında ciddi adaletsizlikler yaşandığını göstermektedir. Dünyada temiz ve güvenilir suya ulaşım da büyük sorun yaşayan bölgeler mevcutken WHO'ne göre de her gün 5 yaşın altındaki 4.000 çocuk su ve suya bağlı hastalıklardan yaşamını kaybetmektedir.³³ Dünyadaki kullanılabilir su kaynaklarının çok az ve sınırlı olduğunun her gün biraz daha belirginleşmesi suyu son zamanlarda uluslararası kriz kaynakları listesinde üst sıralara taşımıştır.³⁴ Bu durum suyu jeopolitik bir kaynak; uluslararası güç dengeleri üzerinde etkili bir unsur konumuna taşımıştır.³⁵ Böylece suyun kıt olduğu bölgelerde sınırlı kaynaklar üzerindeki rekabet ulusların suyu bir ulusal güvenlik sorunu olarak değerlendirmelerine yol açmıştır.³⁶

UNEP, FAO, WHO gibi BM kuruluşları, Dünya Su Forumu ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar ve suyla ilgilenen kişi ve kuruluşların, suyun 21. Yüzyılın en stratejik kaynağı haline geldiğini ifade etmesi suyun korunmasının ya da ele geçirilmesinin ancak silahla mümkün olacağı algısını güçlendirerek su kaynaklı savaş olasılığını arttırmıştır.³⁷ Kıt kaynak niteliği kazanmasıyla su daha çok devletlerarasında ya da devletin kendi sınırları içerisinde bir güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Su kaynakları ile ilgili olarak ortaya çıkan olumsuz gelişmeler ve suyun dengesiz dağılımı sonucunda doğal kaynak su uzun bir süreden beri uluslararası alanda etkili olmaya başlamış; dahası 1993 yılından itibaren BM Genel Kurulu her yılın 22 Mart gününü "Dünya Su Günü" olarak kabul etmiştir.³⁸

³¹Gleick, "Water and Conflict ...", 79; Karakılçık, "Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...", 21.

³²"Water Security, A UN Definition".

³³Karakılçık, "Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...", 20.

³⁴Kona, Orta Doğu - Orta Asya..., 146.

³⁵Dursun Yıldız, Su'dan Savaşlar, (İstanbul: Truva Yayınları, 2010), 18.

³⁶Gleick, "Water and Conflict ...", 79.

³⁷Yıldız, Su'dan Savaşlar, 193.

³⁸Mehmet Tomanbay, Dünyada Su ve Küresel Isınma Sorunu, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008), 3.

Suya ilişkin uyuşmazlıkların çoğu “sınıraşan su”³⁹ kaynaklarından kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca su kaynaklı çatışmalar özellikle su kaynaklarının paylaşıldığı bölgelerde yaşanmıştır. Dünya nüfusunun yaklaşık %40’ı birden çok ülkenin paylaştığı ve söz konusu suların üçte ikisinde ortak su yönetimine ilişkin bir anlaşmanın bulunmadığı 263 nehir havzasında yaşamaktadır.⁴⁰ Afrika’da, Ortadoğu’da Nil, Ürdün ve Fırat Nehirleri; Güney Asya’da İndus, Ganj ve Brahmaputra ve Amerika’da Colorado, Rio Grande ve Panama örneklerinde olduğu gibi coğrafi gerçekler, sular üzerindeki uyuşmazlıkların jeopolitik gerçeğini ortaya koymaktadır.⁴¹ Kanada eski başbakanının özellikle beklenen ciddi kıtlık sorunları nedeniyle “çok az” konunun uluslararası sınırları aşan müşterek su yönetiminden daha fazla uyuşmazlık yaratma ihtimali olduğu şeklindeki ifadesi sınıraşan suların öneminin gösterilmesi açısından iyi bir örnektir.⁴² Ortak su kaynaklarına erişim siyasi ve askeri nedenlerle engellenebilmektedir.⁴³

Su kaynaklarına ilişkin ilk uluslararası hukuki düzenlemelerin sınıraşan su kaynaklarını içermesi söz konusu suların öneminin ortaya konması açısından önem teşkil

³⁹Sınırlar, doğası gereği bütünlük oluşturan su kaynaklarını farklı hukuki kısımlara ayıramamaktadır. Bu şekildeki su kaynakları birden fazla ülke sınırında bulunmakta olup sınıraşan sular ve ya uluslararası sular olarak nitelendirilmektedir. Fiziki bütünlük ile siyasi sınırların iç içe geçmiş olması uluslararası su uyuşmazlığına sebep olmaktadır. (bkz. Xue Xanqin, *Transboundary Damage in International Law*, (London: Cambridge University Pres., 2003), 119.) Dünyadaki birçok nehir, göl ve yeraltı suları da iki ya da daha fazla devlet sınırları içerisinde yer almaktadır (bkz. Gleick, “Water and Conflict...”, 80). BM çalışmalarında dünyada iki ya da daha fazla ülkenin politik sınırını geçen 263 adet sınıraşan yüzeysel su havzası ve 273 adet de sınıraşan yer altı suyun bulunduğunu tespit etmiştir. Söz konusu havzalar yeryüzündeki karaların %45,3’ünü oluşturmakta; dünya nüfusunun yaklaşık %40’ı burada yaşamakta ve dünya toplam nehir akışının %60’ını oluşturmakta; toplam 145 ülkenin sınıraşan akarsu havzasında toprağı bulunmakta ve sınıroluşturan akarsularla birlikte bu sayı 200’ü aşmaktadır (bkz. Yıldız, *Su’dan Savaşlar*, 18; Karakılıç, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 27.) Uluslararası sular ve sınıraşan sular kavramları çoğu kez birbirinin yerine kullanılmakla birlikte iki kavram arasında hukuki olarak farklılık bulunmaktadır. Sınıraşan su Fırat ve Dicle gibi bir ülkeden doğan, beslenen ve bir ülkede bir müddet aktıktan sonra bir veya birkaç ülkeye akan suları ifade ederken uluslararası su Türkiye ile Ermenistan arasındaki Arpaçay gibi iki devletin sınırlarını çizen ve ulaşımda ortak kullanılan suları belirtmektedir. Bu uzantıda Türkiye ile Yunanistan arasındaki Meriç nehri hem sınıraşan hem de uluslararası su niteliği taşımaktadır. Uluslararası akarsu ise iki ya da daha fazla sayıda devletin ülkesinden geçerek denizlere ulaşmakta veya bu devletlerarasında doğal sınır oluşturmakta; geçiş serbestisinin olduğu, kıyı devletlerinin hiçbir şekilde ulaşımı engelleyecek önlemler alamayacağı, özel hizmetler dışında ücret talep edemeyecekleri bir hukuki statüleri bulunmaktadır. Bir nehrin “uluslararası su” olarak kabul edilmesi durumunda nehir suyunun kullanımında nehirde yararlanan tüm ülkeler söz sahibi iken “sınıraşan su” olarak kabul edilmesi durumunda suyun kullanımında belirleyici olan nehrin doğduğu ve beslediği ülkedir. Kaynağından denize aktığı yere kadar aynı devletlerin sınırları içinde kalan akarsular ulusal akarsu niteliği taşımakta; hukuki açıdan ülke devletine tam bir hareket özgürlüğü tanınmaktadır. (bkz. Saltürk, “Orta Doğu’da Su Sorunu...”, 25-26.).

⁴⁰Tahir Öngür, “Su Savaşları: Kimin Savaşı?”, *Haber Bülteni*, 72, http://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/48a43bb0eadc849_ek.pdf?dergi=HABER%20B%DCLTEN%DD, (e.t. 27.11.2013).

⁴¹Gleick, “Water and Conflict ...”, 80.

⁴²“Water Security, A UN Definition”.

⁴³Gleick, “Water and Conflict ...”, 83.

etmektedir. Sınıraşan zararları içeren uluslararası alandaki ilk hukuki düzenlemeler de akarsular, göller ve balıkçılık gibi ulusal sınırları aşan tatlı su kaynaklarına yönelik olmuştur.⁴⁴ Bu konuda BM çatısı altındaki Uluslararası Hukuk Komisyonu uluslararası su kaynaklarına yönelik ilke ve yöntemlerin geliştirilmesi açısından önemli bir rol oynamaktadır. 20. yüzyılın sonunda imzalanan uluslararası suların korunmasına ilişkin bazı hükümlere yer veren ve sınıraşan zararları düzenleyen ilk girişim⁴⁵ olan 1997 tarihli Uluslararası Suyollarının Ulaşımında Amaçlarla Kullanılmasına İlişkin BM Çerçeve Sözleşmesi bu yönde atılan uluslararası nitelikli adımlara önemli bir örnektir.⁴⁶ 1990'lı yılların sonunda da kimi benzer sözleşmeler imzalanmıştır. Söz konusu düzenlemelerin hepsi bu tür sulara ilişkin düzenleyici hükümler içermesi uyumsuzlukları önlemede rol oynarken, söz konusu kuralların bağlayıcılık ve yaptırımdan uzak olması, bu tür genel kuralların birbirinden farklı özellikler barındıran su havzalarına uygulanmasının zorluğu, havza ülkelerinin kurallara uymadaki isteksizliği -yukarı havza ülkeleri egemenliklerinden ödün verici bir bağta yanaşmazken, aşağı havza ülkeleri yukarıdakilerin her türlü kullanım etkinliğine engel olmakta- gibi etkenler uluslararası havzalardaki uyumsuzlukları çözümsüzlüğe dönüştürmektedir.⁴⁷ Buna paralel geçmişte ikili ya da çok taraflı anlaşmalar yapılmış olsa da söz konusu anlaşmalar günümüz su sorunlarına cevap vermede yetersiz kalmaktadır.⁴⁸

4. SU SORUNUNUN YARATACAĞI OLASI SONUÇLAR

“Tatlı suya ilişkin şiddetli rekabet gelecekte çatışma ve savaşların kaynağı olacaktır.”

Kofi Annan⁴⁹

Su kaynaklı çatışmaların temelinde kaynak yetersizliği, suyun eşitsiz dağılım ve paylaşımı, hızlı nüfus artışı, bozulma ve kirlenme yüzünden azalma yatmaktadır. İnsanlığın yaşamı için temel ihtiyaç olan elde edilebilir suya erişimin artan nüfus karşısında yetersiz kalmasının çatışma için yeterli olacağı düşünülmektedir.⁵⁰ Ayrıca su sorunu göç, açlık, daha fazla fakirlik, ömrün kısalması, ormansızlaşma gibi doğrudan şiddet içermeyen birbiriyle bağlantılı birçok güvenlik sorunu ortaya çıkarmaktadır.⁵¹ Su kıtlığı yüz milyonlarca kişinin besin ve hijyen sağlayamamasına, çok sayıda insan topluluklarının yoksullaşmasına, salgın hastalıklara, toplumsal huzursuzluk ve şiddetin

⁴⁴Thomas M. Paris, “Managing Transboundary Environments”, *Environment*, 46 /1, (2004), 3.

⁴⁵Günther Handl, “Transboundary Impacts”, *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, Jutta Brunnee. (eds), (England: Oxford University, 2007), 532.

⁴⁶Xanqin, *Transboundary Damage...*, 125.

⁴⁷Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 29.

⁴⁸Gleick, “Water and Conflict...”, 110.

⁴⁹Jarvis, “Groundwater-Conflict and Crisis”.

⁵⁰Dunn, “Water Wars, A Surprisingly Rare Source of Conflict”, 46.

⁵¹Gleick, “Water and Conflict...”, 92.

yayılmamasına, ciddi göç olaylarına neden olmaktadır.⁵² 2025 yılında dünya nüfusunun üçte ikisinin su kıtlığı baskısı altında kalacağı ve 1.800 milyon insanın su kıtlığı yüzünden bölge ya da ülkelerini terk edebileceği tahmin edilmektedir.⁵³ Göçün yaratacağı mülteci sorunu uluslararası çatışma ihtimalini arttırmaktadır.⁵⁴ Kısacası suya ilişkin ortaya çıkan güvenlik sorunu siyasal, toplumsal, ekonomik ve çevresel sonuçları beraberinde getirecektir.⁵⁵

Kendini yenileyebilen kaynaklar arasında bulunan ve kıtlığı durumunda geleneksel bir tehdit ve tarihsel bir savaş nedeni olan su, yakın bir gelecekte başlıca çatışma konularından biri olarak görülmektedir.⁵⁶ Yaşanan su sıkıntısı ülkelerin daha etkili ve sürdürülebilir su politikaları uygulaması gereğini ortaya çıkarmıştır.⁵⁷ Belirtmek gerekir ki su kaynaklarına ilişkin anlaşmazlıkların çoğu şiddetli uyuşmazlıklara yol açarak görüşme, müzakere ve şiddet içermeyen kararlarla yani uzlaşılı yoluyla çözülmektedir. Fakat Güney ve Orta Asya ile Ortadoğu gibi dünyanın belirli bölgelerinde ekonomik ve tarımsal kalkınma için gittikçe önemi artan suyun kıt kaynak olması, bu bölgelerde suyun “yüksek politika” olarak algılanmasına ve suyla ilgili şiddetin artmasına yol açmaktadır.⁵⁸

Fas, Katar, Ürdün, Yemen, Umman, Libya, Kuveyt sorun yaşayan ülkelerin başında gelirken Arjantin, Cezayir, Hollanda, Moğolistan, Özbekistan ve Türkmenistan su gerilimi hisseden ülkeler listesinde yer almaktadır. Orta ve Batı Afrika’da 20 milyon insanın bağımlı olduğu Çad gölü son 38 yılda %95 kurumuştur. İran’da kırsal alanda yaşayan halkın %60’nın su sıkıntısı nedeniyle büyük şehirlere göç edeceği tahmin edilmektedir. Dünyanın dördüncü büyük gölü olan Aral yarı yarıya küçülerek su seviyesi 16 metreye gerilemiştir. Mexico City kenti yeraltı sularının yer yer 20 metre çekilmesi nedeniyle bazı bölgelerde çökme sorunu yaşarken Mısır, Nil üzerinde herhangi bir tehlikenin doğması durumunda parlamentoya dahi danışmadan savaş açma yetkisini orduya vermiştir.⁵⁹ 2011 yılında Somali Yarımadasında kuraklığa bağlı yaşanan su ve gıda kıtlığı yaklaşık 185.000 Somali’nin komşu ülkelere göç etmesine yol açmış; benzer şekilde 2012 Mart ayında Sudan’da çok sayıda insanın ciddi su kıtlığı ile karşı karşıya kaldığı Jamam Mülteci kampında şiddet baş göstermiştir.⁶⁰

Su kaynaklarının önemini algılayan devlet, kurum ve kuruluşlar, su kaynaklarını ele geçirmenin veya an azından denetlemenin yollarını aramakta; politika ve stratejiler geliştirmektedir. Bu paralelde bölgesel ölçekli su anlaşmazlıklarının giderek bölgesel

⁵²Öngür, “Su Savaşları...”, 74.

⁵³“Coping With Water Scarcity...”, 2.

⁵⁴Gleick, “Water and Conflict ...”, 92.

⁵⁵“Water Security, A UN Definition”.

⁵⁶Tuna, Küresel Ekonomik..., 148.

⁵⁷Yaşar ve Yıldız, Küresel Isıtılan Dünya..., 43-44.

⁵⁸Gleick, “Water and Conflict ...”, 80.

⁵⁹Şimşek, ABD-İsrail..., 169-170.

⁶⁰“Water Security, A UN Definition”.

çatışmalara yol açtığı ve bu çatışmaların da küresel bir çatışma riski taşıdığı; yerel ve bölgesel su çatışmaları yanında küresel su savaşlarından söz edilmeye başlandığı gözlenmektedir. Yakın gelecekte dünya nüfusunun üçte birinin su sıkıntısıyla karşı karşıya kalma ihtimalinin suya ilişkin yerel, bölgesel ve küresel gerginlikleri arttırması beklenmektedir.⁶¹ Diğer taraftan su sorunlarının yaratacağı olumsuzlukları bertaraf etmek amacıyla geleneksel güvenlik yaklaşımı gereği pek çok soruna askeri olarak karşılık veren devletlerin yine askeri yöntemlere başvurabileceği düşünülmektedir.⁶²

Kısacası, bir ülkede kişi başına düşen yenilenebilir su kaynaklarının azalması ülkelerin gıda üretiminde azalma, açlık, enerji üretiminde düşüş ve sanayide gerileme, toplum sağlığında bozulma ve ekonomik gelişmede durağanlık şeklinde sonuçlar yaratmasıyla gelecekte özellikle bazı bölgelerde kriz haline geleceği ileri sürülen su sorunları kaynakları kıt ülkelerce bir ulusal güvenlik sorununa dönüştürebilecektir.⁶³ Kıtlığın büyümesi ve suya ilişkin rekabet özellikle kırsal alandaki yoksullukla mücadele, gıda güvenliği, tarım, hayvancılık gibi birçok sorunu ortaya çıkarabilecektir.⁶⁴ Suya ilişkin hazırlanan raporlarda ileriki dönemlerde suyun insanlık için ciddi sorun yaratacağı, su sorununa bağlı birçok sıkıntının baş göstereceği ortaya konulmuştur. Suyun varlık için hayati önemi göz önüne alındığında suya ilişkin çok ciddi sorunların insanlık adına çok ciddi tehditler doğuracağı açıktır.

5. SU SAVAŞLARINA DOĞRU MU?

“Mısırı tekrardan savaşa götürebilecek tek sorun sudur.”

Enver Sedat⁶⁵

Suya ilişkin şiddetli anlaşmazlıklar, yeteri kadar su tedarikini sağlamaya yönelik çatışmalar, savaş boyunca su düzenine yönelik saldırılar uzun bir geçmişe sahip olup su ve su tedarik sistemleri savaşın araç ve kökenini oluşturmuştur.⁶⁶ Su kimi zaman sonunda barışçıl şekilde çözülen bir uyuşmazlık sorunu oluştururken kimi zaman da savaşlara neden olmuştur. Kimi dönemlerde de askeri ve politik amaçlarla savaş silahı ya da askeri hedef olarak kullanılmıştır.⁶⁷

Suya dayalı çatışmaları 4500 yıl öncesine, iki Sümer kent devleti Lagaş ile Umma arasında, sulamada kullanılacak suların paylaşımı konusunda çıkmış olan savaşa kadar götürmek mümkündür.⁶⁸ M.Ö 689’da da Asur Kralı savaşta su kaynaklarını kontrol stratejisi izlemiş, Babil’i cezalandırdığında bilinçli olarak şehrin su kanallarını

⁶¹Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 21-23.

⁶²Tuna, Küresel Ekonomik..., 157.

⁶³Yıldız, Su’dan Savaşlar, 191.

⁶⁴“Coping With Water Scarcity...”, 3.

⁶⁵Joyce R. Starr, “Water Wars”, *Foreign Policy*, 82, (1991), 17-30.

⁶⁶Gleick, “Water and Conflict...”, 11.

⁶⁷Yaşar ve Yıldız, Küresel Isıtılan Dünya..., 28.

⁶⁸Öngür, “Su Savaşları...”, 70.

yıkılmıştır.⁶⁹ Çok geçmiş bir tarih olmayan 1980’li yılların ortalarında da kimi uzmanlar yaşanan su sıkıntısı dolayısıyla çoğunluğu Ortadoğu’da olmak üzere dünyanın en az 10 farklı yerinde su kaynaklı savaş çıkabileceği uyarısında bulunmuştur.⁷⁰

Tarih boyunca suyun doğrudan bir savaş nedeni olduğu durumların çok az olduğu; daha çok suyun savaşın diğer etkenlerinden olduğu ortaya konmuştur. Ancak bu sonuç nüfusun ve suya olan ihtiyacın 2050’de olması beklendiği gibi çok daha yoğun olmadığı, su üzerindeki baskıların sürekli olarak çeşitlenip artmadığı, iklimlerde kısa sürede değişim riskinin bulunmadığı bir dönem için geçerli olmuştur. Günümüzde ise iklimsel değişimin artan olumsuz etkileri, uluslararası konjonktürdeki siyasi gerginlikler, küresel ekonomik kriz, sınıraşan sular, kirlenme vb. diğer etkilerin de eklenmesi halinde su ciddi bir güvenlik sorunu oluşturmaktadır.⁷¹

Eğer insanlar suya erişimden mahrum bırakılırsa ölümle karşı karşıya kalabilecek ve bu durum, sonunda sudan ölüm yerine savaştan ölüm olsa da, savaşa girme ihtimalini arttıracaktır. Eski dönemlerde insanların su olan yere göç etmelerine imkan verdiği için su sorunları yaşanmamıştır. Ancak günümüzde bu tür göçler sınırlandırılırken Ortadoğu ve Afrika gibi bazı bölgelerde su oldukça kıt olup endüstriyel büyüme bazı bölgelerde su kıtlığını daha da şiddetlendirmekte; barajla çevrili nehirler, sulama adına su yatağı yönünün değiştirilmesi, yeraltı sularının çıkarılması, su kirliliği suyu kıt hale getirmekte; iklim değişikliği insanların mevcut su kaynaklarını daha da kurutmaktadır.⁷² Bu şekilde suyun kıt kaynağa dönüşmesi susuz insanları savaşmak ya da susuzluktan ölmek tercihleriyle karşı karşıya getirerek sonuçta evrensel olmasa da çatışan taraflar arasında ölümlere neden olabilecek su savaşları patlak verecektir.⁷³

Bazı uzmanlar bu sebeplere dayanarak 20. Yüzyılda petrol için savaşıldığını; ancak 21. Yüzyıl savaşlarının su kaynaklı olacağını ifade etmektedir.⁷⁴ ABD haber ve dünya 2013 Şubat raporu, su savaşının sürpriz bir şekilde gelebileceği konusunda uyarıda bulunurken Al Jazeera’nın 2012 tarihli bir makalesi İsrail’den Orta Asya’ya strateji uzmanlarının su uyuşmazlığının neden olacağı çatışmalara hazırlandığını yazmaktadır.⁷⁵ ABD Ulusal İstihbarat birimi dünyadaki içme suyu kaynaklarının 2040 yılına kadar küresel talebe cevap vermede yetersiz kalacağı ve bu nedenle 2020’den sonra su savaşları yaşanabileceğini öngörmektedir.⁷⁶ İşte günümüzde su kaynaklarındaki azalma ve diğer ciddi su problemlerinin insanlığı ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bırakacağı, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden çatışmalara zemin oluşturacağı tahmin edilmektedir.

⁶⁹Gleick, “Water and Conflict ...”, 87.

⁷⁰Starr, “Water Wars”, 17.

⁷¹Yıldız, Su’dan Savaşlar, 91-92.

⁷²Dunn, “Water Wars, A Surprisingly Rare...”, 50.

⁷³Dunn, “Water Wars, A Surprisingly Rare...”, 46.

⁷⁴Yıldız, Su’dan Savaşlar, 91-92.

⁷⁵Dunn, “Water Wars, A Surprisingly Rare...”, 46.

⁷⁶“2020de Su Savaşları Yaşanabilir”, 23 Mart 2012, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/2020de-su-savaslari-yasanabilir-33700.html>, (e.t. 12.11.2013)

Özellikle kıt kaynak suyu tekelinde bulunduran devletlerin suyu ekonomik, ekolojik ve stratejik bir koz olarak kullanmak istemeleri barış ve işbirliğine hizmet etmesi gereken suyu potansiyel su savaşları tehlikesine dönüştürebilecektir.⁷⁷

Böylece son 20 yılda su sorunu ya da kıtlığı ile su savaşları arasında nedensel bir bağlantı olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır.⁷⁸ Artık su güvenliği, savunma bakanlıklarınca askeri güvenlik kapsamında sayılmaktadır.⁷⁹ Özellikle sınıraşan sulardan ortak yararlanan devletlerarasında savaş çıkma olasılığının son yirmi yılda küresel endişe yaratacak kadar arttığı belirtilmektedir.⁸⁰ Dünya nüfusunun yaklaşık %40'nın yaşadığı uluslararası nehir havzalarının üçte ikisinde ortak su yönetimine ilişkin bir anlaşma bulunmamakta; bu havzalarda su kullanımına yönelik gerginlikler yaşanmaktadır. Nehrin aşağısındaki ülkelerin bu suya büyük oranda bağımlı olması, kaynak tarafındaki ülkenin geliştireceği projelerle suyun akışının azalması, iki ülke arasında tarihten gelen sorunların olması ve en önemlisi aşağıdaki ülke askeri açıdan daha güçlü olması durumunda gerginliklerin çatışmaya dönüşme riski yüksek görülmektedir.⁸¹

Günümüzde sık kullanılan bir söylem olan “su savaşları”nın, tarihten günümüze farklı bölgelerde ve değişik boyutlarda yaşana gelen ve farklı yoğunlukta devam eden bir olgu olduğu kabul edilmektedir.⁸² Dünyanın farklı yerlerinde sınıraşan sular konusunda ciddi uyuşmazlıklar yaşanmaktadır. Söz konusu bölgelerin başında Afrika (Nil), Ortadoğu (Ürdün, Fırat-Dicle), Güney Asya (İndus, Ganj, Brahmaputra) gelmektedir.

1967 Arap-İsrail Savaşı, 1970 Ürdün iç savaşı, 1978-82 Lübnan işgali ve 1983'ten bu yana Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda bölücü terör örgütüne karşı yürütülen asimetrik savaşta olduğu gibi Ortadoğu'daki çatışmalarda su ve su projelerinin etkisi büyüktür.⁸³ Suya ilişkin en gerçekçi savaş da 20. Yüzyılın son yarısında Ortadoğu'da İsrail ve komşuları arasında gerçekleşmiştir.⁸⁴ Ortadoğu su sorununun odağında Ürdün Nehri (Şeria Nehri) Havzası bulunmakta; söz konusu nehir bölgede devam eden uyuşmazlığın bütüncül bir parçasını oluşturmaktadır. Uluslararası standartlara göre küçük bir nehir sayılmasına rağmen Ürdün nehri aralarında ciddi uyuşmazlık bulunan Ürdün, Suriye, Lübnan, Filistin ve İsrail'in paylaştığı ortak nehir olması, söz konusu nehir jeostratejik bir kaynak haline getirmiştir. Söz konusu nehir 1967 Arap-İsrail savaşının doğrudan etkilerinden olmuş; Arap Birliği suyun İsrail dışından akması için nehrin

⁷⁷Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 30.

⁷⁸Yıldız, Su'dan Savaşlar, 128.

⁷⁹Starr, “Water Wars”, 19

⁸⁰Karakılçık, “Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...”, 31.

⁸¹Yıldız, Su'dan Savaşlar, 145.

⁸²Vandana Shiva, Su Savaşları, Ali Kerem (Çev.), (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003), 10.

⁸³Şimşek, ABD-İsrail..., 167.

⁸⁴Yıldız, Su'dan Savaşlar, 187.

yönünü değiştirme kararı almış; suyun İsrail'in yaşam sorunu olduğunu ifade İsrail ise Ürdün nehri su kaynaklarının çoğunun olduğu bölgeyi işgal etmiştir.⁸⁵

Olası bir çatışmaya yol açabilecek diğer önemli su havzası da Dicle-Fırat Nehirleridir. Nil Mısır için var olma sebebi iken Dicle ve Fırat nehirleri de Mezopotamya için aynı şey demektir.⁸⁶ Türkiye'den doğarak Suriye ve Irak boyunca aktıktan sonra Basra Körfezi'ne dökülen Fırat Nehri'nin hidroelektrik ve tarımsal kalkınma için önemi söz konusu nehri uluslararası kaygıların odağına taşımiştır. 1975 yılında Suriye'nin Fırat Nehri sularının debisini düşürmesi ile Irak tarımının zarar görmesi karşısında iki ülke savaşın eşiğine gelmiş; Irak Suriye sınırına asker yığımiştır.⁸⁷ 1990'lı yılların ortasında yılında da Suriye'nin PKK'ya destek vermesi karşısında Türkiye'nin suyu stratejik bir araç kullanarak Suriye'ye akan Fırat sularını kesmesi de iki ülke arasındaki tansiyonu arttırmıştır.⁸⁸ 1990'lı yıllarda Türkiye'nin sulama alanını ve elektrik üretimini arttırmak için GAP kapsamında Fırat Nehri üzerinde çok sayıda baraj inşa etmesi Suriye ve Irak'ın protestolarına neden olmuştur.⁸⁹ Küresel ısınma ve iklimsel değişimler nedeniyle azalan su kaynakları iki ülke arasında olası bir çatışmayı tetikleyebilecektir.⁹⁰ Siyasi ve askeri uzmanlar, Türkiye'nin geçici de olsa Fırat Nehri sularının akışını kesmesinin Basra Körfezi çatışmalarının başlangıcı olacağını ifade etmektedir.⁹¹

Uluslararası su uyuşmazlıklarının yaşandığı diğer önemli bir nehir de Nil havzasıdır. Mısır ve Sudan tarımı için yaşamsal öneme sahip olan nehir Kuzey Afrika'nın en kurak bölgesi boyunca akmaktadır. Mısır ile Sudan arasında 1959 yılında yapılan ikili anlaşma ile iki ülke arasındaki Nil'e ilişkin sorun çözülrken Nil'in yukarı havzasında yer alan Etiyopya, Kenya, Burundi, Ruanda, Uganda, Tanzanya ve Zaire gibi ülkelerin anlaşmaya dahil edilmemesinin ve bölgede artan su talebi bölgede ciddi uyuşmazlığa yol açacağı olgusunu güçlendirmiştir.⁹² Öyle ki Nil sularını kullanan dokuz havzadaş ülke suyun kontrolü konusunda birbirlerinin iç politikalarına dahi karışmakta; zaman zaman gerginlikler çatışma boyutuna varmaktadır. Nil üzerinde yapılması planlanan barajlarla ilgili Mısır ve Etiyopya arasındaki anlaşmazlık da su çatışmalarının diğer bir örneğini oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki anlaşmazlık savaş tehditlerine kadar varmakta; Mısır, kendisi için hayati önem arz eden Nil sularına yönelecek bir tehdidi savaş nedeni sayacağını açıkça dile getirmektedir.⁹³

Su uyuşmazlıkları yukarıda verilen örneklerde olduğu gibi devletlerarasında cereyan edebileceği gibi, Sudan'da olduğu gibi kimi zaman iç savaşlara da dönüşebilmekte; bir

⁸⁵Gleick, "Water and Conflict...", 85.

⁸⁶Ekrem Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2006), 232.

⁸⁷Gleick, "Water and Conflict...", 88.

⁸⁸Starr, "Water Wars", 29.

⁸⁹Gleick, "Water and Conflict...", 85.

⁹⁰Yıldız, *Su'dan Savaşlar*, 141-142.

⁹¹Gleick, "Water and Conflict...", 85.

⁹²Gleick, "Water and Conflict...", 86.

⁹³Karakılçık, "Bölgesel Su Anlaşmazlıkları...", 31.

ulusal güvenlik sorunu haline gelebilmektedir. Darfur'da yaşanan iç savaş ve trajedinin en önemli nedeni ülkenin kuzeyinde yaşanan kuraklık ve çölleşme sonucu ülkenin güneyine göç etmek durumunda kalan Arap kabilelerinin, bölgede geçimlerini çiftçilikle sağlayan Afrikalı çiftçilerle karşı karşıya gelmesidir. Darfur'da yaşanan bu su kıtlığı 2003 yılından bu yana 250 binden fazla insanın ölümüne ve 2 milyondan çok kişinin göç etmesine sebep olmuştur.⁹⁴ Suya erişim yetersizliği Somali'deki çatışma ve bölünmeleri kızıştırmakta; bölgedeki hükümetlerin çoğu isyancılar tarafından tehdit edilmekte; mevcut kaynak dağılım düzenine karşı hükümete savaş açılmaktadır. Güney Asya, Pakistan, Hindistan ve Bangladeş suya ilişkin sorunlarla karşı karşıya olup güney Asya bölgesi çatışma ve istikrarsızlığın kaynağı olmaya devam etmektedir.⁹⁵

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere su sorunları evrensel olmamakla birlikte kimi bölgesel, ulusal çatışmalara yol açmış ve açmaya devam etmektedir. Eğer önlem alınmazsa öylesi sorunların daha da derinleşmesi mümkün görünmektedir. Artık günümüzde su devletlerin politikalarında yer alan ve devletlerarasında rekabete yol açan stratejik bir kaynak niteliği taşımaktadır. Suyu stratejik rekabetin muhtemel kaynağı yapan unsurlar ise su kıtlığının derecesi, su kaynağının birden fazla devlet tarafından paylaşılma oranı, havza devletlerinin göreceli güçleri ve alternatif su kaynaklarına ulaşma imkânlarıdır.⁹⁶ Yakın bir tarihte su yüzünden evrensel bir savaş çıkmasa dahi suya ilişkin her gün biraz daha artan sorunlara etkili çözüm bulunmaması durumunda suyun çok daha zor sorunlara sebebiyet vererek oldukça ciddi bir güvenlik sorunu oluşturması kaçınılmazdır. Özellikle nüfus artışı, küresel iklim değişikliği, kıtlık gibi etkenlere bağlı artan su sorunları ve bunun yarattığı uyuşmazlıklar suyun hayati kaynak olduğu kurak ve yarı kurak bölgelerde suya erişim ve su tasarrufunu elinde bulundurmaya adına daha da ciddi boyuta taşınacaktır.⁹⁷

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Çevresel sorunların ulaştığı ciddi boyut çevrenin küreselleşme sürecini başlatmış; bu durum çevresel konuları, diğer disiplinler yanında, uluslararası ilişkilerin gündemine taşımıştır. Bu uzantıda özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik kapsam ve içeriğinde meydana gelen değişimlere paralel çevresel sorunlar da ulusal ve uluslararası güvenlik konusu haline gelmiş; çevresel güvenlik kavramı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Çevresel güvenlik konularından birini de su kaynakları oluşturmaktadır.

Hayatın temel bileşeni olan su, insan sağlığı, endüstriyel gelişim, atıkların yok edilmesi, ulaşım, enerji ve gıda üretimi, tarımsal kalkınma, doğal döngünün sürekliliği gibi bütün ekolojik ve toplumsal faaliyetlerin ayrılmaz bir parçasını oluşturan ana bir kaynaktır. İnsanoğlu için taşıdığı yaşamsal önemin yanında su ülkelerin varlığı, güvenlik

⁹⁴Yıldız, Su'dan Savaşlar, 189.

⁹⁵Dunn, "Water Wars, A Surprisingly Rare...", 46.

⁹⁶Tuna, Küresel Ekonomik..., 148.

⁹⁷Gleick, "Water and Conflict...", 96.

çıkarları, ekonomik gelişimleri açısından büyük öneme sahip doğal, kısıtlı bir kaynak olarak hayati öneme sahiptir.

Kirlilik, artan nüfus ve sanayileşme, suyun yetersiz kaynak niteliğine dönüşmesi, dünyadaki eşitsiz dağılımı ve küresel ısınma gibi arttırılması mümkün birçok etmenin su üzerinde oluşturduğu baskı suyu önemli bir çevresel güvenlik sorunu haline getirmiştir. Dahası, iklim değişimlerinin yağış miktarı, kar yağışı, buzul ve kar erimesi üzerindeki olası etkilerinin su kaynaklarını da etkileyeceği, bunun da suyu uluslararası güvenliği etkileyecek olası konuların en önemlilerinden biri konumuna getireceği düşünülmektedir. Kısacası su kaynaklarının gün geçtikçe azalması suyu önemli bir güvenlik sorunu haline getirmiş; su, küresel güç politikalarının bir aracı haline gelmiştir. Su kaynaklarının önemini algılayan devlet, kurum ve kuruluşlar, su kaynaklarını ele geçirmenin veya an azından denetlemenin yollarını aramakta; politika ve stratejiler geliştirmektedir. Gelecekte özellikle bazı bölgelerde kriz haline geleceği ileri sürülen su sorunları kaynakları kıt ülkelerce bir ulusal güvenlik sorunu olarak görülmektedir. İnsanlığın karşı karşıya kaldığı tehditlerden biri olarak görülen devletlerarası ve bölgesel su rekabeti devletlerin kıtlık politikası üretmesine yol açmıştır.

Suyun kısıtlı kaynak niteliği ve suya ilişkin diğer sorunların yarattığı güvenlik bunalımı günümüzde suyun “savaşa neden olacağı” argümanının yayılmasına yol açmıştır. Özellikle sınıraşan sulardan ortak yararlanan devletlerarasında savaş çıkma olasılığının son yirmi yılda küresel endişe yaratacak kadar arttığı belirtilmektedir. Dünya nüfusunun yaklaşık olarak %40'nın yaşadığı uluslararası nehir havzalarının üçte ikisinde ortak su yönetimine ilişkin bir anlaşma bulunmaması ve bu havzalarda su kullanımına yönelik gerginliklerin yaşanması da durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Dünyanın bu bölgelerinde aynı akarsuyun farklı kesimleri, farklı devletlerin egemenlik alanlarında bulunmakta; özellikle suyun kıt olduğu bölgelerde ülkeler ulusal sınırları içinde kalan akarsular üzerinde ülke egemenlikleri uyarınca tek söz sahibi olmak istemektedir. Suya ilişkin hazırlanan birçok raporda, önlem alınmaması durumunda, ileriki dönemlerde suyun insanlık için ciddi sorunlara neden olacağı, su sorununa bağlı birçok problemin ortaya çıkacağı ve böylece suyun istikrarsızlık ortamı yaratacağı ortaya konulmuştur. Suyun varlık için hayati önemi göz önüne alındığında suya ilişkin çok ciddi sorunların ortaya çıkması, insanlık adına çok ciddi tehditlerin kaynağı olabilecektir.

Su sorunlarının yaratacağı ciddi tehlike karşısında suya ilişkin uluslararası alanda birçok düzenlemeye gidilmiş ve daha çok nehir ulaşımı ve sınır tespiti gibi konularda yaşanan anlaşmazlıklar yapılan anlaşmalarla belirli çözüme kavuşturulmuş; ancak söz konusu düzenlemeler yeni dönemde suyun ortak kullanımı konusunda ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklara çözüm bulmakta yetersiz kalmıştır. Bu konuda nehir sularını ortak kullanan ülkeler arasında yaşanan sorunları çözmek adına söz konusu ülkeler aralarında kimi anlaşmalar imzalamış; lakin bu düzenlemeler yeni ortaya çıkan sorunlara cevap vermede yetersiz kalmıştır. Yeni su sorunlarına ilişkin olarak yapılan çalışmalarda sorunun karmaşıklığı ve tarafların uzlaşmaz görünen tutumları karşısında çözümsüzlük ve

çatışma ihtimali üzerinde durulmuştur. Bu sürecin sonucu olarak evrensel olmamakla birlikte dünyanın çeşitli havzalarındaki su anlaşmazlıklarının bölgesel savaşların nedeni olabileceği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Yakın gelecekte de dünya nüfusunun üçte birinin su sıkıntısıyla karşı karşıya kalacağı tahmini suya ilişkin yerel, bölgesel ve küresel su gerginliklerini arttıracığı görüşünü yaygınlaştırmıştır.

Su sınırsız olmayıp ciddi sorunlara yol açabilecek sınırlı kaynak haline gelerek devletlerin politikalarında daha çok yer tutmaya başlamıştır. Su artık stratejik önemi olan ciddi bir güvenlik unsurudur. Eğer gerekli önlemler alınmaz ve uluslararası alanda ciddi adımlar atılmaz ise suyun ulusal güvenlik kadar uluslararası güvenliğe tehdit oluşturan bir çatışma unsuru olma ihtimali yüksektir. BM ise 2050 nüfus tahmini olan 9,2 milyar insana bile fazlasıyla yetebilecek kadar su ve toprak kaynaklarının olduğunu, akılcı bir şekilde kullanılarak sorunun önlenebileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda su'dan savaşlara neden olacak koşulları oluşturmadan gerekli tedbirlerin alınmasının, su savaşları yerine su ile ilgili sorunlarla savaşmanın daha akılcı ve sonuç alıcı olabileceği görülmektedir.⁹⁸

KAYNAKÇA

“Coping With Water Scarcity A Strategic Issue and Priority for System-Wide Action”, UN-Water, Ağustos 2006, <http://www.unwater.org/downloads/waterscarcity.pdf>, 1-12, (e.t. 01.11.2013).

Dedeoğlu, Beril. Uluslararası Güvenlik ve Strateji, İstanbul: Derin Yayınları, 2003.

Dikmen, Çağatay. “Enerji ve Çevre Ekseninde Ulusal Güvenlik”, *Görüş*, (2004), http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/43de7cf7ba769c7_ek.pdf, (e.t. 29.04.2011).

Dunn, Gregory. “Water Wars: A Surprisingly Rare Source of Conflict”, *Harvard International Review*, 35/2, (2013) 46-49.

Gleick, Peter H. “Water and Conflict: Fresh Water Resources an International Security”, *International Security*, 18/1, (1993): 79-112.

Handl, Günther. “Transboundary Impacts”, *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, Jutta Brunnee-Elen Hey-Daniel Bodansky (Eds), 532-549, (England: Oxford University, 2007).

Jarvis, W. Todd. “Groundwater-Conflict and Crisis”, *National Ground Water Association*, 1991, http://www.kysq.org/docs/Water_Wars_War_of_the_Well.pdf, (e.t. 05.11.2013).

Karakılçık, Yusuf. “Bölgesel Su Anlaşmazlıklarının Küresel Çatışmaya Dönüşme Riski: Fırat ve Dicle Örneği”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 4 /16, (2008): 19-56.

Koçer, Gökhan. “Soğuk Savaş Sonrasında Uluslararası Güvenlik Ortamı ve Türkiye'nin Ulusal Güvenliği” *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3, (2005): 287-304.

Kona Güngörmüş, Gamze (Der.). Orta Doğu - Orta Asya ve Kesişen Yollar, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003).

Memiş, Ekrem. Kaynayan Kazan Ortadoğu, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2006).

⁹⁸Yıldız, Su'dan Savaşlar, 90.

Öngür, Tahir. “Su Savaşları: Kimin Savaşı?”, *Haber Bülteni*, http://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/48a43bb0eadc849_ek.pdf?dergi=HABER%20B%DCLTEN%DD, 70-74, (e.t. 27.11.2013).

Paris, Thomas M. “Managing Transboundary Environments”, *Environment*, 46 /1, (2004):3-4.

Phelps, Don. “Water and Conflict: Historical Perspective”, *Journal of Water Resources Planning and Management*, 133/5, (2007): 382-385.

Saltürk, Metin. “Orta Doğu’da Su Sorunu ve Türkiye Açısından İncelenmesi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2/3, (2006): 21-38.

Shiva, Vandana. *Su Savaşları*, Ali Kerem (Çev.), (İstanbul: Aram Yayıncılık, 2003).

Starr, Joyce R. “Water Wars”, *Foreign Policy*, 82, (1991): 17-30.

“Su Kaynakları Hakkındaki Gerçekler- Birleşmiş Milletler Dünya Su Gelişim Raporu 2’nin Özeti”, GreenFacts, <http://www.greenfacts.org/tr/water-resources/water-resources-foldout-tr.pdf>, (e.t. 01.05.2011).

Şimşek, Erdal. *ABD-İsrail-İran Üçgeni: Orta Doğuda Oynanan Kirli Oyunlar*, (İstanbul: Neden Yayıncılık, 2007).

Tomanbay, Mehmet. *Dünyada Su ve Küresel Isınma Sorunu*, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2008).

Tuna, Gülgün. *Küresel Ekonomik, Ekolojik ve Sosyal Tehditler: Yeni Güvenlik*, 2. Baskı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003).

Uğurlu, Örgen. *Çevresel Güvenlik ve Türkiye’de Enerji Politikaları*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2009).

“Water Security, A UN Definition”, UN Water, Mart 2013, <http://inweh.unu.edu/water-security-experts-propose-a-un-definition-on-which-much-depends/>, (e.t. 12.11.2013).

Xanqin, Xue. *Transboundary Damage in International Law*, (London: Cambridge University Pres., 2003).

Yaşar, Doğan ve Yıldız, Dursun. *Küresel Isıtılan Dünya ve Su*, İstanbul: TruvaYayınları, 2009.

Yıldız, Dursun. *Su’dan Savaşlar*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2010).

Yılmaz, Sait, 21. *Yüzyılda Güvenlik ve İstihbarat*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2006).

“2020’de Su Savaşları Yaşanabilir”, 23 Mart 2012, <http://www.trthaber.com/haber/dunya/2020de-su-savaslari-yasanabilir-33700.html>, (e.t. 12.11.2013).

KÜRESEL DOĞAL GAZ KRİZLERİNE KARŞI ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİNİN SAĞLANMASI VE ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ İÇİN KRİZ YÖNETİMİ

Aml Çağlar ERKAN¹

ÖZET

Zamanı öngörülemeyen ve kaçınılmaz bir buhran hali olarak tanımlanabilen kriz kavramı ve yaşanan bu süreç çeşitli etkilere neden olabilmektedir. Bu etkiler olumlu ya da olumsuz olabileceken, aynı zamanda etkisi bakımından küresel çapta etkisini gösterebilecektir. Son dönemlerde küresel boyutlara ulaşan ve geçmişte yaşanan küçük çaplı krizlerle meydana gelmesi beklenen bu kriz şüphesiz tüm dünyayı etkileyen bir durum almıştır. Yaşanan kriz sürecinin öncesinde ve sırasında bir takım kriz yönetimi politikaları uygulanmaya çalışılmış ve süreç bu ölçüde kontrol altına alınmaya halen daha çalışılmaktadır. Fakat yaşanan bu olay alışagelmış kriz yönetimi ve liderlik politikalarının bazı nedenlerle etkisiz kalmasıyla şekillenmiştir. Kısacası bilinen ve uygulanan yöntemlerin etkisiz kalmasına, yeni politikaların planlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu etkisizliğin nedenleri önemli bir çalışma konusu olarak araştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Kriz Yönetimi, Liderlik, Küresel Kriz, Rusya Federasyonu, Avrupa Birliği, ABD, Ukrayna, Enerji, Enerji Güvenliği.

AGAINST GLOBAL ENERGY GAS CRISIS ENSURING SECURITY of SUPPLY and ENERGY SUPPLY for the SAFETY of CRISIS MANAGEMENT

ABSTRACT

Received an unforeseen and unavoidable crisis concept that can be defined as a state of depression and experiencing this process may cause various effects. These effects are may be positive or negative. While it may also be able to show the impact in terms of impact on a global scale. The recent global proportions and past experiences with small-scale crisis is expected to occur no doubt that this crisis has a condition that affects the entire world. The crisis team before and during the process of crisis management policies are being implemented and the process to be controlled to some extent still are being studied. But these events, crisis management and leadership customary ineffective policy has been shaped by some of the reasons. In short, ineffective methods known and practiced, the new policy has led to the planning. Therefore, the reasons for this ineffectiveness as an important research topic has been investigated.

Keywords: Crisis, Crisis Management, Leadership, Global Crisis, Russia Federation, European Union, USA, Ukraine, Energy, Energy Security.

¹ Öğretim Görevlisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tefenni Meslek Yüksekokulu, Yerel Yönetimler ve Organizasyon Programı, İnsan Kaynakları A.B.D., 2014, acerkan@mehmetakif.edu.tr.

GİRİŞ

Yenilenemeyen enerji kaynaklarının dünya tüketiminin gelişen endüstrileşme ve teknolojiyle birlikte yaşanan dünya nüfusundaki artışla doğru orantılı olarak artış göstermesi, yeryüzünde sınırlı olan ve dünya coğrafyasına eşit oranda dağılmamış olan enerji kaynakları üzerinde büyük çapta kanlı mücadelelerin yaşanmasına neden olmaktadır. Dünya üzerinde enerji kaynakları bakımından zengin olan Ortadoğu ve Afrika kıtası gibi bölgelerde yaşanan iç karışıklıklar ve kanlı iç savaşlar, enerji kaynaklarına hâkim olabilmek amacıyla yaşanan olayların örneklerindedir.

Ulusal güvenliğin temel unsurlarından sayılan enerji kaynakları, yaşanan enerji küresel enerji krizleri sonrasında enerji güvenliğinin önem kazanmasıyla ayrı bir önem kazanmıştır. 1973 yılında yaşanan petrol krizinde de görüldüğü gibi enerji kaynaklarının diplomatik yaptırım aracı kullanılması sonrasında önem kazanan enerji kaynakları ve enerji güvenliği, günümüzde kaynakların tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalması nedeniyle ekonomileri var olan kaynakların güvenli olarak tedarik edilmesine yönelik politikalar izlemeye yönelmektedir.

Günümüzde özellikle doğal gazın talebin küresel anlamda çeşitli nedenlerle artış göstermesi ve bu durumun devletlerarasında gerek yerel gerek küresel anlamda krizlere neden olması günümüz yöneticileri için kriz yönetiminin önem kazanmasına neden olmuştur. Rusya Federasyonu ve AB arasında zaman zaman yaşanan enerji arz güvenliği sorunları dünyamızda bölgesel doğal gaz enerji krizlerinin temel örneklerinden olmasının yanı sıra, son günlerde Rusya Federasyonu ile Ukrayna arasında silahlı çatışmaya dönüşen krizin engellenmesinde yaşanan zorluklar da küresel anlamda enerji krizlerinin yaşanabileceğinin göstergelerindedir. Nitekim uluslararası kamuoyunu önemli ölçüde desteğiyle hareket eden AB ve ABD'nin yaşanan kriz karşısında diplomatik yaptırımlardan öteye gidememesinin de en önemli nedeni olası bir kriz yönetimindeki eksikliğidir. Uluslararası arenada yaşanan kriz yönetimindeki eksiklikler bu çalışmanın temelini oluşturmakta ve kriz yönetim uygulamalarının olumlu sonuçlar verip vermediği, yetersizliklerin nedenleriyle birlikte küresel etkileri tartışılacaktır.

1.ENERJİ KAYNAKLARI VE ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ

Üretilmeyen, ancak mevcut bir formdan diğerine dönüştürülebilen enerji, Yunanca kökenli bir sözcük olup “en” iç, “ergon” iş kelimelerinden oluşmuştur (Gooch, 2011: 268). Diğer bir deyişle enerji sözcüğü, Yunanca “*energia*” sözcüğünden alınma olup “*etkiyen kuvvet*” anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Özdamar, 2000: 133). İnsanoğlunun kendini tanımasıyla hayatına giren enerji kavramı, sanayi devriminin yaşanmasıyla birlikte artan makineleşmeyle ayrı bir boyutta önem kazanmaya başlamıştır. Sonrasında gelişen teknoloji ve diğer etkenler doğrultusunda enerji kaynakları insan hayatına girmiş; kömür, petrol ve günümüzde de doğal gaz önemli ölçüde bu gelişimin sonucunda hayati gereklilik olarak tanımlanmıştır. Sonuç olarak, insanoğlu enerji

kavramının tanımlanmasıyla birlikte günümüze kadar geçen süreç içerisinde enerji kaynağı kavramını da tanımlamaya başlamıştır.

İnsanoğlu için büyük bir öneme sahip olan “*Kaynak*” kelimesi, Türk Dil Kurumu güncel sözlüğünde “*Herhangi bir enerjinin oluşup çevreye yayıldığı yer*” olarak tanımlanmaktadır (http: 1). Tanımlamadan anlaşıldığı üzere belirli bir enerjinin oluşabilmesi için bir kaynağa ihtiyaç olmaktadır. Bu bağlamda enerji kaynakları, iş yaptırma yeteneğinin yerine getirilebilmesindeki yeteneğin harekete geçirilmesine kaynaklık eden varlıklar olarak tanımlanmaktadır. Bu varlıklar türlerine ve işlevlerine göre sınıflandırılmaktadırlar. Yapılan sınıflandırmalardan en yaygın olanı yenilenebilirliklerine göre yapılan enerji kaynaklarının sınıflandırılmasıdır. Belirtilen kısıta göre yenilen ve yenilemeyen olarak adlandırılan enerji kaynakları sınıflandırmanın genel şemasını şekillendirmektedir. İki grup enerji kaynaklarının hayati taşımaktadır fakat günümüzde yenilenemeyen enerji kaynakları olarak adlandırılan fosil yakıtlar taşıdıkları önem dolayısıyla farklı bir boyutta değerlendirilmektedir.

Sanayi devrimi fosil yakıtların önem kazanmasında önemli bir dönüm noktası konumundadır. Yaşanan devrimle birlikte üretim artışı makineleşmeyle sağlanmış ve bu artış fosil yakıt olarak kömürü temel sanayi girdisi olmasını sağlamıştır. Sonraki dönemlerde petrolün keşfi ve petrol kullanımının yaygınlaşması petrolü temel sanayi girdisi olarak benimsenmesini sağlamış ve bu durum petrolün insan kanından daha değerli hale gelmesine neden olmuştur. 19 yüzyılın en önemli ve en çok tüketilen fosil yakıtı olan petrol günümüzde de önemini korumakla birlikte çeşitli karışıkların yaşanmasına temel etken olarak gösterilmektedir. Fakat özellikle 1973 yılında küresel anlamda yaşanan petrol krizine neden olması ve çeşitli gerekçeler doğal gazın tüketiminde artışların yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca küresel anlamda yaşanan bu kriz enerji güvenliği kavramının gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla “Enerji Yönetimi” kavramı bu kavram oluşumlarının içerisindeki yerini almıştır.

1.1. Doğal Gazın Artan Önemi ve Diplomatik Yaptırım Aracı Olarak Kullanılması

Petrolün bir türevi olan doğal gaz, yerkabuğunun içindeki fosil kaynaklı bir çeşit gaz karışımdır. Doğal olaylar sonucunda, fosilleşmiş olan bitki ve hayvan kalıntılarının zamanla yer kabuğuna gömülüp basınç ve radyoaktivitenin de etkisiyle, kimyasal ayrışımına uğraması sonucunda oluşan doğal gazın oluşabilmesi için çok uzun yıllar geçmesi gerekmektedir. Doğal gaz esas olarak “*metan (CH₄)*” ve daha az oranda “*etan (C₂H₆)*” ve “*propan (C₃H₈)*” gibi hidrokarbonlardan meydana gelmektedir (Dokuzlar, 2006: 23).

Doğal gazın yoğunluğu 0,58-0,78 m³/kg'dır. Havanın yoğunluğu 1,0m³/kg olduğuna göre doğal gaz havadan hafif (Aras, 1991: 5), renksiz, kokusuz ve zehirli olmayan bir gazdır fakat ortamda fazla birikmesiyle ortamın havasız kalmasına neden olabilmekte ve boğucu özelliği olabilmektedir. Kokusuz olması özelliği nedeniyle gazın fark edilebilir

olması için özel olarak kokulandırılmaktadır. Doğal gazın kokulandırılması amacıyla “*tetra hidro teofen*” denilen özel bir madde kullanılmakta ve bu madde, çürük sarımsak kokusuna benzer bir kokuya sahiptir. Böylece gazın ortamda varlığını hissetmek mümkün olmaktadır. Doğal gaz mavi bir alevle yanar ve belli oranda hava ile karıştığında patlayıcı özelliği vardır. Havadaki doğal gaz çok az ya da çok fazla ise herhangi bir patlama olmaz ancak %5-15 arasında bir karışım söz konusu olduğunda tehlikeli olmaktadır (Dokuzlar, 2006: 22). Doğal gazın bir diğer özelliği ise büyük miktarlarda depolanamamasıdır (Dokuzlar, 2006: 22). Bu durum, doğal gaz ithal eden ülkeler için sıkıntı yaratmaktadır çünkü alınan doğal gazın kısa süre içerisinde tüketilmesi gerekmektedir. Kısa sürede tüketilmesi gerekliliği nedeniyle doğal gaz, kaynaktan tüketim yerlerine bağlanmalıdır (Dokuzlar, 2006: 22).

Sonuç olarak, özellikle yaşanan küresel petrol krizi sonucunda doğal gazın önemi giderek artmış ve başta Avrupa ülkelerinin doğal gaz ithalatlarında önemli miktarlarda artışlar yaşanmıştır. Artan taleplerle birlikte ihracat rakamlarının da yükselmeye başlaması doğal gazın enerji kaynakları arasında önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır, ayrıca doğal gaz da artık petrolün uluslararası ilişkilerde siyasi araç olarak kullanıldığı gibi siyasi bir araç haline almaya başlamıştır. Dolayısıyla zengin doğal gaz rezervlerine sahip olan ülkelerin stratejik önemi fazlasıyla artmıştır. Özellikle önem artışına Sovyetler Birliği'nin ardılı olarak uluslararası arenada yerini alan Rusya Federasyonu örnek olarak gösterilebilmektedir.

Varlığı uzun yıllar öncesinden bilinerek kullanılmaya başlayan doğal gaz, 1973 Petrol Krizi sonrasında yaşanan enerji krizleri sonucunda başlayan yönelim, günümüze kadar giderek artarak ilerlemiştir. Temiz enerji kaynakları arasında sayılabilecek ve temel olarak ısınmayla birlikte elektrik üretiminde kullanılan doğal gaz, günümüzde bağımlılık haline almaya başlamış ve doğal gaz rezervine sahip olan ülkeler yatırımlarını var olan kaynakların gelişimine aktarmaya başlamışlardır. Dolayısıyla günümüz dönemi doğal gaz kaynaklarının önem kazandığı bir zaman haline almıştır.

Doğal gazın temiz enerji kaynağı olarak nitelendirilmesi, depolanmasındaki yetersizlikler ve dolayısıyla kaynağından nakil gerektirmesi gibi özellikleri artan talep karşısında başta uluslararası ilişkilerde diplomatik yaptırım aracı olarak kullanılmasına neden olmaktadır. Bu durum doğrultusunda küresel boyutlara ulaşacak şekilde krizlere zemin hazırlamakta ve dolayısıyla devletleri bir takım güvenlik önlemlerine yönelik politikalar izlemeleri gerekliliğine yöneltmektedir. Enerji diplomasi anlayışı doğrultusunda pragmatik bir dış politika izleyen Rusya Federasyonu'nun engellenemeyen yükselişi ve diğer devletler karşısındaki yaptırım gücü karşısında AB'nin enerji politikalarına ağırlık vermesi bu bağlamda günümüzde örnek teşkil etmektedir.

Tarihten beridir enerji kaynaklarının uluslararası ilişkilerde diplomatik yaptırım aracı olarak kullanıldığı yaygın olarak kabul görmektedir. Bu olumsuz kullanım günümüzde daha çok bir silah özelliği taşımakta ve zaman zaman yaşanan enerji krizlerinde bu özelliğini doğrulamaktadır. Doğal gaz açısından bakıldığında, bu kaynağın silah olarak

kullanılmasında öncelikli neden kaynağa bağımlılık ve kaynağın dünya coğrafyasına eşit olarak dağılmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda kaynağa bağımlı olan ve yeterli rezervlere sahip olmayan AB ile Doğal gaz başta olmak üzere birçok enerji kaynağını coğrafyasında barındıran, enerji politikasını güç unsuru olarak tanımlayan Rusya Federasyonu arasında yaşanan sıkıntılar örnek olarak gösterilebilmektedir. Ayrıca, Rusya-Ukrayna krizleri, Estonya ile yaşanan Bronz Asker Anıtı krizi ve AB doğal gazındaki kesintiler siyasi olarak Rusya Federasyonu'nun hoş görmediği politikaların sonrasında meydana gelmesi de kuşkusuz tesadüf olarak görülmemektedir.

1.1.1. Diplomatik Yaptırım Aracı Olarak Doğal Gaz'ın Enerji Güvenliğine Etkisi

Yaşanan bazı gelişmeler ışığında doğal gazın günümüzde diplomatik yaptırım aracı silah olarak kullanıldığına anlaşılmasına ve zayıf tarafların bu duruma yönelik politikalar almalarını tekrar belirtmek gerekmektedir. Çünkü doğal gazın uluslararası ilişkilerdeki güç etkisi haline dönüşmesi küreselleşen dünya düzeninin tamamını önemli ölçüde etkilemektedir ve tam anlamıyla enerji güvenliği sorununu küresel bir boyuta taşımaktadır.

Her geçen gün modernleşen dünyamızda enerji kaynaklarının kullanılmadan insanlık yaşamının sürdürülmesinin zorluğu enerji güvenliği kavramını önemli kılmaktadır (Yergin, 2011: 223). Küresel bir sorun ve her an krize dönüşebilecek bir olgu olan enerji güvenliği konusunda birçok kesim tarafından fazlasıyla kavramsal tanımlamalar yapılmaktadır. Üzerinde uzlaşmış birçok tanımlama olmasına karşın asıl uzlaşma noktası kavramın taşıdığı önem olarak göze çarpmaktadır. Geniş bir yelpaze olarak düşünülen enerji güvenliği kavramı için en iyi tanımlamalardan birisi AB tarafından yapılmıştır. Enerji arz güvenliği temelinde enerji güvenliği; *“Toplumun tümünün iyiliği ve iyi işleyen bir ekonomi için sürdürülebilir gelişme hedefi çerçevesinde bütün tüketiciler için her fiyatta enerji ürünleri pazarına kesintisiz fiziki erişim sağlamak olarak”* tanımlanmaktadır (Görgülü, 2008: 4). Daha geniş bir kapsamla bakılacak olursa; Temel olarak aktörlerin enerji sorunlarında güvenliği nasıl sağlayabilecekleri konusuna dikkat çeken enerji güvenliği kavramı, Gavdat Bahgat'a göre enerji kaynaklarının ve enerji arzının çeşitliliği temelinde, enerji arzının uygun fiyatlarla kesintisiz olarak sağlanması olarak tanımlanmaktadır (Balaban, 2007: 12).

Birçok kişi ve kurum tarafından tanımlanmakla birlikte önemi vurgulanan enerji güvenliği kavramı ister enerji arzı temelinde incelenir ister diğer kapsamlar temelinde incelenir ortak olarak varılacak sonuç her an küresel çapta bir krize neden olabileceği ve insanlık yaşamının devamı için hayati önem taşıdığı sonucunda kesilmektedir. Tarihte kavramın önem kazanmasına neden olan birçok gelişme krizlerin küresel çapta olabirliğinin tüm insanlık için olumsuz etkilerinin anlaşılmasında etkili olmuştur.

Geçmişte yaşanan küresel çaptaki krizlerin genellikle Orta Doğu coğrafyasında meydana geldiği herkes tarafından genel hatlarıyla bilinmektedir. Bu durumun en önemli

nedeninin bölgenin zengin petrol kaynaklarına sahip olması da bilinen gerçekler arasında yer almaktadır. Fakat günümüzde bu olası krizlerin çıkabileceği coğrafya ve zengin kaynak çeşidi farklılık göstermekle birlikte krizin etkisi bakımından da farklılık göstermektedir. Ayrıca kaynaklar üzerindeki mücadelelerde nakil hatlarının güzergâhlarının da mücadele konusu edildiği bir hale dönüşmektedir. Enerji nakil hatlarının bu denli önem kazanmasının da en temel gerekçesi kuşkusuz artan doğal gaz tüketimi ile birlikte bu enerji kaynağının nakil hatlarıyla taşınması zorunluluğundandır.

Günümüzde yaşanabilecek enerji temelli küresel krizlerin farklı coğrafyalarda patlak verme olasılığını ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda incelendiğinde bu yeni coğrafya *Büyük Satranç Tahtası*² olarak adlandırılan ve doğal gaz bakımından zengin durumdaki Avrasya coğrafyasıdır. Avrasya kavramının anlamının tam açık olmaması nedeniyle bu yeni coğrafyayı dağılan Sovyetler Birliği ve etki alanındaki toprak parçaları olarak örneklendirmek mümkündür. Örneklenen coğrafyada ise göze çarpan bölgeler Hazar ve Orta Asya bölgesi, Karadeniz coğrafyası ve Kafkaslardır. Görüldüğü üzere etki altına alınması güç olan ve rasyonel aktör olarak tanımlanmayan İran coğrafyası bu önemli bölgenin bir nebze de dışında tutulmaktadır. Bu durum tanımlanan coğrafyanın devletlerinin de karakteristiğini ortaya çıkarmaktadır ve ortak yönleri yaşadıkları istikrarsızlıklarla birlikte geri kalmışlık olarak göze çarpmaktadır. Kısacası enerji temelinde yaşanacak olan ve olası olarak görülen her şekilde karşımıza çıkabilecek küresel krizlerin çıkış noktası *Büyük Satranç Tahtası* (Merkushev, 2005: 362) enerji nakil hatlarının geçiş güzergâhlarını kapsayarak, doğal gaz temelinde yaşanabilmesi güçlü bir ihtimaldir.

Küresel bir krizin enerji temelinde meydana gelmesi olasılığı ve bunun her an meydana gelebilirliği tartışmasız olarak kabul edilmelidir. Çeşitli nedenlerle tetiklenebilecek ve küresel çapta genişleyebilecek olan bu olası küresel kriz için petrol bakımından zengin olan ve bir halk hareketi olarak gerçekleşen Arap Baharı bu olasılığı daha güçlü kılmaktadır. Kurulu düzenin değiştiği Arap coğrafyasında yakın zamanda yaşanan bu kriz *Büyük Satranç Tahtası* coğrafyasını, dolayısıyla doğal gaz temelindeki olasılığı güçlendirmektedir.

Kırım coğrafyasında başlayan ve günümüzde Ukrayna'da etkili hale gelmeye başlayan Rus-Ukrayna krizi bu olasılıkların gerçekleşmesine işaret niteliği taşımaktadır. Önemli ölçüde doğal gaz rezervlerine sahip olmamasına rağmen enerji hattı güzergâhı, Karadeniz kıyısı olması nedeniyle önemli ölçüde jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip olan ülkenin NATO'ya ve AB'ye yakınlaşmaya başlaması bölgedeki hareketliliğin yaşanmasında önemli ölçüde etkili olmaktadır. Daha açık bir deyişle Rusya Federasyonu için arka bahçesini oluşturan coğrafyanın doğal gaz nakil hatlarının AB'ye ulaşmasındaki %80'lik (Ataş, 2006: 108) etkisine ek olarak Karadeniz'den büyük güçleri uzak tutmayı amaçlayan Rusya'ya karşı gelerek NATO'yu bölgeye çekmeye çalışan Ukrayna'nın

² Bkz., Brzezinski,Z.(2010), *Büyük Satranç Tahtası*, (Çev.Türedi,L.), İnkılap Yayınevi: İstanbul.

sıkıntı yaşamamasının en önemli nedeni olarak gösterilmektedir (Kramer, 2009: 40). Hâlihazırda devam etmekte olan bu küresel boyutlara ulaşabilecek krizin özelliklerinin ve etkileriyle birlikte kriz yönetim yöntemlerine değinmeden önce kısaca kriz kavramı, kriz yönetimi kavramı ve enerji yönetimi kavramı gibi unsurların açıklanmasında yarar vardır.

2. KRİZ ve KRİZ YÖNETİMİ

Etimolojik olarak incelendiğinde, kriz sözcüğü Yunanca "*ayrılmak*" anlamına gelen "*krisis*" sözcüğüne dayanmaktadır (Pira vd., 2004: 23, Aktaran: Semercioğlu, Anonim: 1). Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğünde kriz; "*sonucu tehlikeli olabilecek durum, bunalım*" şeklinde ifade edilmekte, Mac Millan sözlüğünde ise "*daha iyi ya da daha kötüye gitmek için dönüm noktası*" olarak tanımlanmaktadır (Semercioğlu, Anonim: 1). Tanımlamalara karşılık, Çince olarak "*fırsat ve tehdit*" anlamlarını içeren kelimelerle yazılan kriz kelimesi taşıdığı anlam bakımından da içerisinde olunan durumun olumlu yönde de kullanılabilmesini göstermektedir. Kriz durumunun stres yaratan hallere neden olması genel olarak fırsata çevrilme olasılığının düşük olasılık nitelendirilmesiyle karşımıza çıkmaktadır.

Kriz kavramının nedenleri ve sonuçlarının olduğu, sürecin bir takım radikal değişikliklerle sonuçlanabileceği bilinmesi gereken bir gerçektir. Bu bağlamda, krizlerin nedenleri ve sonuçlarına dayalı olarak yazında; teknik krizler, doğal krizler, siyasi krizler, sosyal krizler ve örgütsel krizler olmak üzere 5 tip kriz kategorisi geliştirilmiştir (Arslan, 2009: 3). Bunun yanında sessiz, aniden ve periyodik krizler, algılanabilir ve tuhaf krizler, tetikleyici krizler olmak üzere çok özel kriz türlerinin de olduğu da belirtilmektedir (Tuğcu, 2004 Loosemore, 2000, Aktaran: Arslan, 2009: 3). Yaşandığı kadarıyla aniden meydana gelen kriz durumunun öngörülemez olarak adlandırılması doğru olmamaktadır. Bu adlandırma ya da diğer bir deyişle tanımlamanın aksine krizin zamanının öngörülemez olduğunu ve aslında meydana gelebileceğinin bilindiği olarak kavramı tanımlamak daha doğru olmaktadır. Şayet meydana geleceğinin bilinmemesine rağmen olası kriz durumları için önlemler alınması, yapılanmaların oluşturulması ve daha açık bir deyişle kriz yönetimi olgusunun gerçekleştirilmesi, krizin sadece zamanının tam anlamıyla öngörülememesi görüşünü kabul edilebilir kılmaktadır. Dolayısıyla kriz yönetimi kavramı da bu görüş ışığında büyük önem taşımaktadır.

Krizler, bireyden bireye, kurumdan kuruma, devletten devlete farklı sonuçlarla etkili olmaktadır. Kısacası yaşanacak her kriz durumunun türlerinin aynı karakterlere sahip olduğu varsayımıyla hareket edilse bile etkilerinin farklı olabileceği kabul edilmektedir. Örneğin küresel boyutta karşılaşılan bir ekonomik kriz her siyasi ve bireysel aktör ya da kurumu farklı ölçülerde etkilemekle birlikte bu etkinin olumlu ya da olumsuz olabileceği konusunda ortak fikir birliği bulunmaktadır. Sadece kriz konusunda bir karakteristik analizinin yapılması, bu analizde krizin değişik aşamaların olduğu gerçeği ve kriz yönetiminin gerekliliği tüm kriz durumları için her aktörce aynı olarak kabul edilmektedir.

Her aktörce farklı etkiye neden olan kriz durumu için kriz yönetimine gerek duyulmakta ve kriz yönetimi, beklenmeyen durumlardan en az zararla kurtulmayı, gerekse durumu fırsata çevirmenin mümkün kılınması için krizin aşamaları boyunca izlenecek stratejilerin belirlenmesi doğrultusunda durumun yönetilmesi anlamına gelmektedir (Aydede, 2002: 160, Aktaran: Demir, Anonim: Anonim). Daha öncede değinildiği gibi geçmiş yıllarda yaşanan deneyimler, kriz hallerinin türleriyle birlikte aşamalarının da olduğunun anlaşılmasına ve kriz yönetiminin öncelikle bu aşamaların tanımlanmasıyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Kısacası öncelikle sürecin tanımlanması ve algılanmasıyla birlikte stratejilerin uygulanması ilk anda gereklilik olarak belirtilmektedir.

Kriz konusunda diğer alanlarda olduğu gibi birçok çalışma gerçekleştirilmiş ve akademik alanda bu çalışmalar büyük ölçüde kabul görmüşlerdir. Bu durum dolayısıyla birden fazla görüşün ortaya atılmasına ve zaman zaman değişik görüşlerin tartışma konusuna dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu tartışma konularından birisi de krizin aşamaları konusunda gözlemlenmiştir fakat genel olarak bakıldığında krizin üç aşamada geliştiği görüşü ortak görüş olarak benimsenmiştir (Demir, Anonim: Anonim). Krizin üç aşamada gerçekleştiğinin kabul edilmesindeki en önemli etmen ise zaman zaman altı, beş ve dört aşamadan oluştuğu iddia edilse de aslında tüm bu görüşlerin üç aşamalı bir süreci anlattığının anlaşılmasıdır. Ortak görüş doğrultusunda da krizin aşamalarını, öncesi, kriz süreci ve sonrası olarak belirtmek mümkündür.

Krizin aşamalarının birçok değerlendirmeye tabi tutulması, çok fazla çalışmaların konu kapsamında incelenmesi bilgi kirliliği olarak düşünülmemelidir. Çünkü bu durum bilgi kirliliğinin aksine yönetim konusunda çeşitli modellerin oluşturulması ve benimsenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Proaktif yönetim ve reaktif yönetim modellerinin bu çalışmalar sonucunda ortaya çıktığını ve bilgi kirliliğinden uzak çalışmalar olduğunu bir gerçektir.

Kriz yönetiminde algı ve tanımlama sonrasında birçok modele göre birçok strateji aşamaları olduğuna ek olarak izlenecek stratejilerle ilgili ortak görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler krizin aşamaları sırasında, kriz takımlarının oluşturulması, medyanın kontrol alanına karşılık önemli etkisinin göz önünde bulundurulması, kriz yönetim planlarının oluşturulması, profesyonel danışmanlarla çalışılması, yönetimin bu durumlar konusunda yetkilerinin kullanılmasına olanak sağlanması ve disiplinli bir şekilde hareket edilmesi gibi uygulamaların gerçekleştirilmesini gerekli görmektedir. Bu noktada disiplin ile birlikte ivedilik kavramına vurgu yapılmakta fakat bu durumun tarafimca zamanın verimli, sağlıklı ve doğru olarak kullanılması şeklinde belirtmek daha kabul edilebilir görülmektedir. Kısacası hızlı olmak zaman zamanda bilindiği gibi felaketlere zemin hazırlamaktadır. Hızlı ve basiretlik kavramlarının aynı anda dikkate alınması daha doğru olmaktadır.

Birçok görüş ve çalışma ışığında kriz yönetimi stratejilerinin uygulanması sırasında takım olabilmeyen önemiyle birlikte bireysel olarak yeterlilik; dolayısıyla bireylerin

yönetimi durumu, kısacası liderlik konusu büyük önem taşımaktadır. Takımların bireylerden oluştuğu ve bireylerin bir takım yöneticisine gerek duyduğu gerçeği liderlik kavramının önemini göstermektedir. Küçük ölçekli kurumları gibi büyük ölçekli siyasi kurumlar ve uluslararası ilişkiler aktörleri için de liderlik kavramı aynı ölçüde önem taşımaktadır. Çünkü kurulu düzen bir kaptan eşliğinde devam ettirilmekle birlikte kaptanın yetenekleri de dalgasız denizde önem taşımamaktadır.

Etkin kriz yönetimi için gerekli olan üç şeyin; “*etkili ve açık iletişim, net bir vizyon ve değerler silsilesi, samimiyete dayalı insani ilişkiler*” olduğu önerilmektedir (Klan, 2003, Schoenberg, 2004, Aktaran: Arslan, 2009: 182). Bu özelliklerini geliştiren, buna önem veren ve bunların pratiğini bolca yapan liderler özellikle bir kriz anında insani boyutun kontrolünü kolayca sağlamış olacaktırlar (Arslan, 2009: 182). Yapılan araştırmalar kriz anında en önemli etmenin insan olduğunu göstermektedir (Gill, 2008, Blythe, 2006: Aktaran: Arslan, 2009: 182).

Kriz zamanı liderin ön planda olması yani kişisel varlığıyla kamuoyunun önünde yer alması kriz yönetimi açısından en önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Braden vd., 2005, Martin, 2007, Aktaran: Arslan, 2009: 182). Kimi araştırmalar (ASPH, 2005, Aktaran: Arslan, 2009: 182) krizde liderliğin düz bir çizgide seyretmediğini öne sürer. Hatta inişli çıkışlı, sürekli gelişen ve devamlılık isteyen bir süreç olduğu kanısı yaygındır (Arslan, 2009: 182-183). Bu tür kaotik ortamlarda istikrarlı olabilmek ise kriz liderliğinin vazgeçilmezidir (ASPH, 2005, Aktaran: Arslan, 2009: 183). Bu bağlamda liderlik ve lider kişi gereksinimi kriz hallerinde vazgeçilmez bir unsur olmakla birlikte liderin bazı vazgeçilmez donanımlara eksiksiz olarak sahip olması gerekmekte ve bu gereklilik önemli ölçüde akademik alanda da vurgulanmaktadır.

3. KRİZ AŞAMALARINDA KRİZ YÖNETİMİ VE KRİZ LİDERLİĞİNİN ETKİSİ

Kriz ve kriz yönetimi kavramları üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Her bir araştırma ister akademik boyutlarda olsun ya da olmasın ortak takım özelliklerin kriz konusundaki varlığını kabul etmiş ve bir takım ortak görüşlerde hem fikir olunabilecek sonuçlar çıkarılmasına olanak sağlamıştır. Krizin bazı etkilerinin varlığı, bazı aşamalarının varlığı ve kriz yönetimi gerekliliği belirtilen ortak çıkarımlardan bazılarıdır. Diğer çıkarımlarla birlikte en göze çarpan çıkarımlardan birisi de liderlik olgusudur. Daha açık bir deyişle kriz yönetiminde liderlik olgusunun önemidir.

Liderlik konusuna gösterilen ilgi ve liderlik uygulamaları, insanlık tarihi kadar eskidir (Mayatürk Akyol vd, 2013: 16). Liderlik konusundaki en eski bilinen yazılı eser ise Farabi’ye aittir (Mayatürk Akyol, 2013: 106) ve bu dönemlerden beridir ilgi gören bir konu ola gelmiştir. Kriz yönetiminde en önemli olgulardan birisi olan liderlik kavramı da bu ilgi nedeni başta olmak üzere birçok bakımdan kriz konulu çalışmalarda önemli görülmektedir. Kriz yönetiminin unsurlarından birisi olarak kabul edilmesi de taşıdığı önemin göstergelerindedir. Ayrıca, kriz yönetimi sırasında ekibin, kriz yönetiminde

başarılı olabilmek için etkili liderliğe gereksiniminin (Aksu, 2009: 2439) olduğunun kabul edilmesi, liderliğin öneminin diğer göstergelerindedir.

Yönetimde yetke, etkiye ve erke sahip olan kimse olarak tanımlanan liderlik, kriz yönetiminde gerekli unsurların başında yer almaktadır ki; bu unsurlar üç ana başlıkta toplanmaktadır. Eğitim, vizyon ve insan ilişkileri olarak belirlenen bu unsurların uygulayıcıları tartışılmaz olarak liderlerdir. Yapılan araştırmalar da kriz anında en önemli etmenin insan olduğunu göstermektedir (Gill, 2008 ve Blythe, 2009, Aktaran: Arslan, 2009: 182). İnsan etmeni temelinde kriz yönetimi için ayrı önem taşıyan liderlik ve lider kavramı çözüm süreçlerinin en etkili aktörleri arasında yer almaktadır.

Şef, yönetici ve önder olarak tanımlanan liderler tüm zamanlarda kolay olarak seçilen kimse ya da kimseler olmamışlardır. Sıradanlıktan ve alışa gelmişlikten uzak kimseler olarak birtakım özelliklere sahip olan kimseler olarak kabul görmüşlerdir. Daha açık bir deyişle lider olacak kimsenin bir takım ayırt edilebilir özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özellikler; uyanık, bilgili, ayırt edici olmak, karizmatik olmak, iletişim becerisi yüksek olmak, kararlı ve esnek olmak, önder olabilmek ve kritik anları yönetebilme yeterliliğine sahip olabilmektir. Günümüzde birçok etkili liderin bu özellikleri taşıdığı bilinmektedir.

Kriz ve kriz yönetiminde geçmişten bugüne yapılan araştırmalarda genel olarak liderlik kavramı ve etkileri üzerinde durulmuşken bu bağlamda liderliğin belirtilen araştırma konularındaki etkisi de hem tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar zaman zaman etkili sonuç verirken zaman zaman da önemli etkilere neden olamamıştır ortak görüş tamamen konunun tartışmalı olduğundan ileri gidemediği şeklinde kabul görmüştür. Bu nedenle tartışmanın bir sonraki aşamasına geçebilmek yani bir sonuca varabilmek isteği araştırmacıları liderin karakteri üzerine yoğunlaşılması gerekliliğine zemin hazırlamıştır.

Kriz yönetiminde liderliğin etkisi incelendiğinde liderin bazı ayırt edilebilir özellikler taşıması gerekliliği tamamen liderin varlığından ziyade liderlik karakterinin varlığının yönetiminde etkisinin gerekliliğindedir. Bu bağlamda, kriz yönetiminde duruma ve mevcut göreve bağlı olarak liderler, çantasından gerekli alet edevatı çıkartan ustalar gibi, en uygun liderlik tarzını bulup çıkartmak zorundadırlar (Asuncion vd., 2006, Aktaran: Arslan, 2009: 183). Kriz öncesi ya da planlama safhasında gerekli liderlik kriz zamanı işlevsiz kalabilir (Arslan, 2009: 183). Hatta kriz zamanı acil tepki verilebilmesi için otokratik ve buyurucu bir lider tarzı tercih edilebilir (Bird, 2001, King, 2007, Aktaran: Arslan, 2009: 183).

Liderler, krizle karşılaşmamış gibi davranmamalıdır (Aksu, 2009: 2439). Gerçekçi bir biçimde bir örgütsel krizle karşılaşma olasılığının farkında olmalı ve buna hazırlıklı bulunmalıdırlar (Aksu, 2009: 2439). Liderler bir krizin yeniden oluşması olasılığını azaltmaya çalışabilirler, kriz süresini kısaltabilirler, krizde insan boyutunu dikkate alarak, krizin olumsuz etkilerini azaltabilirler (Klann,2003: 3, Aktaran: Aksu, 2009: 2439).

Liderlik bazen bir kişilik özelliği, bazen belli bir makamın niteliği, bazen de bir davranışın türü olarak oluşur. Lider, zorunlu olarak grup üyeleriyle ilişkilerini yürütür (Aksu, 2009: 2439). Liderlik, lider ile grup arasında bir etkileşim sürecidir (Ayдын,2000:337; Erdoğan, 2002: 48, Aktaran: Aksu, 2009: 2439). Bir liderde olması gereken temel vasıflar, ortak amacı başarmak, takım kurarak muhafaza etmek ve bir şeyi güdüleyerek geliştirmektir (Adair, 2004: 93, Aktaran: Aksu, 2009: 2439).

Kriz yönetimi konusu başta olmak üzere liderin etkili olabileceği birçok alanda baştaki kişinin tüm sayılan özellikleri taşımasına rağmen yaşanan sürecin sonucunun ne olabileceği kısacası her liderin başarılı olup olamayacağı konusu önemli bir sorun durumundadır. Bu sorun da diğer belirtilen tartışma konuları gibi belirsizlik durumunda olmasına rağmen açık olan bulgu liderlik ve süreç arasındaki etkileşimin verimli olmasıdır. Her lider tam donanımlı olmasına rağmen her kriz ya da rutin durumda başarıya ulaşabilecek diye bir düşünce kabul edilmemelidir. Geçmişten bugüne her liderin her durumda başarılı olamaması bu görüşü destekler niteliktedir. Kısacası liderler kimi zaman başarılı olamamaları bu görüşü destekler niteliktedir. Kısacası liderler kimi zaman başarılı olamamaları bu görüşü destekler niteliktedir. ABD’de finansal krizi, 11 Eylül krizi, Arap Baharı gibi örnekler liderlerin başarısız olabileceğini gösterirken; 98 Rus ekonomik krizi, Küba krizi ve petrol krizleri başarılı kriz yönetimi örneklerinin olabileceğini göstermektedir. Sonuç olarak kriz yönetiminde liderlik olgusu karakteristiğiyle birlikte büyük önem taşımakla birlikte bundan daha çok liderin kriz anında her tür ortamda ve durumda çözüm etkinliğine sahip olunacak ortamı hazırlayabilmesi ayrıca önem taşımaktadır. Liderlik ve yetenekler ortama olumlu etkileşim sonucunda önem kazanmaktadır. Ukrayna krizi sürecinde Putin’in bu ortam hazırlığı ve durumla olan olumlu etkileşimi krizde etkili olabilmesinin temelinde yer almaktadır.

4. RUSYA FEDERASYONU-UKRAYNA KRİZİNİN KIRIM SORUNUYLA KÜRESEL HAL ALMASI

4.1. Rusya Federasyonu-Ukrayna Krizi

Önemli ve ortak bir tarihi geçmişi uzun bir süredir paylaşan ve bu ortak tarihin en önemli ortaklığının da Sovyetler Birliği sırasında gözlemlendiği iki ülke Rusya Federasyonu ve Ukrayna’dır. Uzun ve ortak bir tarihi birlikteliklerinin olduğunun iddia edilmesine karşılık taraflar etnik kökenleri bakımından farklı görüşler öne sürmektedirler. Ukrayna milliyetçileri farklı etnik kökene sahip oldukları görüşünü savunmaktayken; Rus milliyetçileri ise aynı kökene sahip oldukları görüşünde birleşmektedirler. İki görüş ışığında tarafların yakın etnik kökene sahip oldukları kabul edilmektedir ve Ukraynalarılar küçük Ruslar olarak adlandırılmaktadırlar (Bingöl, 2014: 18). Rus İmparatorluğu’nun Kırım’ı topraklarına katmasıyla Rus hâkimiyetine girmiş olmaları bu adlandırmanın en önemli nedeni olarak gösterilmektedir.

Ukrayna bilindiği üzere Doğu Avrupa ülkesidir. Ukrayna açısından bakıldığında kendileri Slav olarak tanımlanmakta ve tanımlanmaktadır (Bingöl, 2014: 18). Slav

Ukrayna halkının yaklaşık %17,3'ü Rus kökenli olarak bilinmekte ve bu oran önemli bir azınlık nüfusu temsil etmektedir (Bingöl, 2014: 18). Ülkede Rus nüfusunun varlığının en önemli nedenlerinden biriside Kırım işgali sonrasında 1917'de bağımsızlığını kazanan ülkenin 1920 yılında Sovyetler Birliği'nin işgaline uğraması ve Birliğe girmesinden kaynaklanmaktadır. Sonuçta Birliğin yıkılışına kadar geçen süreç ortak bir çatı altında geçmiş ve halklar iç içe girmişlerdir.

Ukrayna'nın SSCB'nin dağılması sonrasındaki bağımsızlığından günümüze geçen süreç pek de iç açıcı olmamıştır. Çeşitli krizler ve önemli ölçüde sorunlarla baş etmek zorunda kalan ülkenin nüfusu önemli ölçüde azalmış ve ülke toparlanmakta güçlük çekmiştir. Ülkenin yaşamış olduğu problemler sadece ekonomik sorunlar temelinde gelişmemiştir. Çeşitli güvenlik sorunlarıyla da baş etmek zorunda olan ülkenin bu sıkıntıları yaşamadaki en önemli etken önemli bir coğrafyaya sahip olması ve eski bir süper gücün komşusu konumunda olması olarak tahmin edilmektedir. Bu önemli konum ve ülke politikaların yansımaları günümüzde de yaşanan sıkıntıların önemli ölçüde devam etmesinin zeminini hazırlamaktadır.

Ukrayna'nın en önemli kazancı ve dolayısıyla sıkıntısı yer aldığı coğrafi konumdur. Karadeniz'e kıyısı olmasının yanında önemli enerji nakil hattı koridoru olması bakımından iki taraf arasında denge sağlamak zorunda olması coğrafi konumunun sonuçlarıdır. Avrupa enerji ihtiyacının bu coğrafyadan sağlanması Avrupa için ülkeyi temelde enerji arz güvenliği bakımından önemli kılarken, enerjiye dayalı bir dış politika benimseyen Rusya Federasyonu bakımından da talep güvenliği ve milli güvenlik bakımından ülkeyi önemli kılmaktadır.

Tarihten bu yana çeşitli zaman dilimlerinde iki taraf arasında gerginlikler yaşanmıştır. Bu gerginlikler ilişkilerde değişik politikaların izlenmesine neden olmuştur. Fakat bu gerginlikler arasında "*Turuncu Devrim*" ilişkilerin ayrı bir boyuta taşınmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu devrim ülkedeki Rus etkisinin azalmasının başlangıç noktası olarak gösterilmiştir. AB ve ABD'nin destekledikleri Yusçenko'nun Cumhurbaşkanı olarak 2005 yılında göreve başlaması Rus etkisinin azalmasının nedeni olarak yorumlanmıştır. Etki alanının daralmasına Rusya Federasyonu'nun tepkisi olumsuz olarak algılanmasının açıklanmasıyla birlikte 2006 doğal gaz krizinin yaratılmasıyla karşılık verilmiştir. Bu bağlamda ülke kendisini olumsuz etkileyen değişikliklere enerji kaynaklarını bir güç olarak kullanmasıyla sonuçlanmıştır.

AB üyeliğini bu süreçte bir yakın bir hedef olarak belirleyen Ukrayna'nın Birliğe yakınlaşmasıyla birlikte NATO'ya üye olacağını da beyan etmesi ilişkilerin gerginliğini bir kademe daha üst seviyelere taşımıştır. Çünkü bu yakınlaşma arka bahçesi konusunda hassas davranan ve bu durumu "*Yakın Çevre Stratejisi*" kapsamında ulusal güvenliğini tehdit olarak beyan eden Rusya Federasyonu için tehlikenin yaklaşması olarak algılanmıştır. Çünkü NATO ve AB'nin bölgedeki etkinliğinin artması, aynı zamanda bölgeye ABD'nin ilgisinin artması anlamı taşımaktadır. Ayrıca bu durum NATO'nun

SSCB'yi çevreleme amacının Rusya Federasyonu'nu çevreleme amacına dönüştüğü düşüncesini de düşündürmektedir.

Rusya Federasyonu'nun zaman zaman NATO'yla birlikte hareket etmesine rağmen örgütü yakın çevresinden uzak tutma isteği bilinmektedir. Böylesi bir olası bir çabaya karşılık sert olarak tepki vereceği açıkça belirtmekle birlikte olası NATO üyesi olmayı hedefleyen Gürcistan'la yaşanan Osetya Krizi verilen tepkinin boyutunun göstergesidir. Kısacası Rusya Federasyonu NATO'yu dolayısıyla ABD ve AB'yi yakın çevresinden uzak tutmayı hedeflemekte fakat diğer taraftan bu güçler bölgede etkin olmayı hedeflemektedir. Bu etkinlik isteğinin en önemli nedeni de kuşkusuz bölgenin sahip olduğu kaynaklar ve coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır.

Rusya Federasyonu, diğer ülkelerin bölgesindeki etkinliğini arttırma çabalarına değişik boyutlarda karşılıklar vermiştir. Doğal gaz krizleri, elektrik krizleri ve son olarak Osetya krizi verilen karşılıkların örneklerini oluşturmaktadır. Bu sert tepkilere karşılık NATO, AB ve ABD bölge üzerindeki çıkarlarını halen daha devam ettirmekte ve son olarak hem NATO hem de AB düzeyinde Ukrayna ile görüşmelerin başlatılması yeni bir krizin olabilirliğinin zeminini hazırlamıştır. Bu olası kriz günümüzde yaşanan Kırım'ın ilhakı ve Ukrayna'nın parçalanmasına giden süreç olarak kabul edilebilmektedir.

4.1.1. Kırım Krizi

Ukrayna'da 2010 başkanlık ve 2012 parlamento seçimlerinden sonra kısmi gerginlikler yaşanmasına rağmen Kasım 2013'e kadar sürdürülebilir siyasi bir ortam hâkim olmuştur (Bingöl, 2014: 16). Bu dönem Kırım İşgaline uzanan bir süreç olarak ilerlemiş ve ülkenin iç sorunuyken Rusya Federasyonu'nun duruma müdahil olmasıyla uluslararası sorun haline dönüşmüştür. AB ile ortaklık anlaşmasının imzalanmasından vazgeçilmesi sonrasında ülkede iç ayaklanmanın meydana gelmesi ve bunun sonucunda Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in ülkeyi terk etmesi Batı'nın sert tepkisiyle karşılanmıştır (Özbay, 2014: 8). Sonrasında sessiz kalması beklenmeyen Putin yönetimi işgal yolunu tercih etmiş ve Kırım'ı işgal etmiştir (Özbay, 104: 8). Rusya Federasyonu'nun duruma Ukrayna'nın özerk bölgesi olan Kırım bölgesinden müdahil olmaya başlaması ayrıca tesadüf olarak nitelendirilmemektedir.

Kırım Özerk bölgesiyle Rusya Federasyonu'nun bölgedeki Rus yandaşı olan nüfus ile birlikte bölgeyle var olan tarihi bağlantısı bu uygulamanın en önemli nedenlerindedir. Bilindiği üzere pragmatik bir dış politika anlayışı temelinde Dugin'in Avrasyacılık³

³ Yeni Avrasyacıların temel hareket noktaları, Sovyet sonrası dönemde Moskova yönetiminin Batı ile iyi ilişkiler kurmak pahasına ülkenin tarihi, coğrafi ve kültürel kimliğine aykırı politikalar yürüttüğü, ulusal çıkarlarını göz ardı ettiği iddiasıdır (Tuncer, 2000: 438 Aktaran: Sönmez, 2010: 79). Avrasyacılar göre bu ekol "*ne Doğu ne Batı*" terimleri ile ifade edilebilecek üçüncü bir yoldur (Dugin, 2010: 5). Bu yüzden Avrasya'nın Rusya merkezli kıtasal entegrasyonu, onun tüm halklarına ve devletlerine gerçek egemenlik, azami siyasi ve ekonomik otokrasi sağlayabileceği savunulmaktadır (Dugin, 2010: 6). Bu durum da geniş bir jeopolitik plan hazırlanarak gerçekleştirilecektir.

görüŖü anlayıŖını benimseyen Rusya Federasyonu için Ukrayna dolayısıyla Kırım büyük bir önem taşımaktadır. Bu doğrultuda kırmızı çizgilerinin ihlal edildiğini belirten Moskova yönetiminin güvenlik endiŖesi nedeniyle bölgenin iŖgalini gerçekleŖtirdiđi belirtilmektedir (Özbay, 2014: 9).

YaŖanan iŖgalin savunulacak bir tarafı kuŖkusuz ki yoktur. Dolayısıyla her geçen gün artan bilinci doğrultusunda uluslararası kamuoyu da bu iŖgale sert tepkiler vermiŖlerdir. Söz konusu tepkiler sonrasında Rusya Federasyonu açıklamada bulunmuŖ ve iŖgali gerçekleŖtiren askerlerin rütbelerinin olmadığını belirtmiŖtir. Bu durum iŖgalin ülke tarafından gerçekleŖtirilmediđi ve bir takım gurupların eylemleri doğrultusunda gerçekleŖtirildiđi düşünceyi kamuoyuna yansıtılmıŖtır. Fakat bu yapılan açıklamalara rağmen iŖgalin Rusya Federasyonu tarafından gerçekleŖtirildiđi genel kabul görmektedir. Bu bağlamda iŖgal uluslararası kamuoyunda çeŖitli Ŗekillerde etkilere ve tepkilere neden olmaya devam etmektedir.

4.2. Kırım ve Ukrayna Krizinin Uluslararası Yansımaları

Rusya'nın Kırım'ı iŖgalı ve ilhak teŖebbüsü, Batılı ülkeler tarafından genel olarak protesto edilmiŖ, ABD ve AB Kremlin'e sert tepki göstermiŖ ve Rusya'ya karŖı ekonomik yaptırımları gündeme getirmiŖtir (http: 2). ABD'li ve AB'li yetkililer, referandumun meŖru olmadığını ifade etmiŖ, Rusya'nın ilhak giriŖimini kınamıŖ ve Putin'in çevresindeki iŖ adamlarının hesaplarının dondurulması yönünde yaptırımlara baŖvurmuŖtur (http: 2). ABD ve AB arasında ayrıca Avrupa'nın, Rus doğal gazına olan bağımlılığının azaltılması amacıyla görüŖmeler gerçekleŖtirmiŖtir (http: 2). NATO ise ilk etapta Rus askerlerinin Kırım'dan çekilmesini talep etmiŖ, yinelenen talepler ve görüŖmeler netice sağlamayınca taraflar arasındaki bütün iliŖkiler durdurulmuŖtur (http: 2).

Kırım iŖgaline Batılı ülkelerinin tepkileri sert olmasına karŖılık her kesimin tepkisi bu denli sert ve olumsuz olmamıŖtır. Olumsuz tepkilere ek olarak bir kesim tarafsız kalmak yönünde politikalarını belirlerken Çin ve Hindistan gibi ülkeler Batı'nın aksine Rusya Federasyonu'nun yanında yer aldıklarını göstermiŖlerdir. Fakat bu konuda açıkça bir beyan belirtilmemiŖtir. Açık bir beyan vermek yerine örneğin Pekin "İçişlerine karıŖılmaması" prensibini savunduğunu belirterek duruma dolaylı olarak tarafsız olduğunu BM toplantısında dile getirmiŖtir (http: 2). Hindistan tarafı ise yapmıŖ olduğu açıklamada tam olarak Rusya Federasyonu'nu desteklediğini beyan etmese de aynı zamanda Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün savunulmasına yönelik bir beyanda da bulunmamıŖtır. Dolayısıyla Moskova ile uyumlu olarak hareket edilmesi yolunu tercih etmiŖ olarak politikalarını belirtmiŖtir.

Kırım krizi Ŗüphesiz ki 3.Dünya SavaŖı'na dönüşebilecek nitelikte küresel bir kriz niteliği taşımaktadır. TaŖımıŖ olduğu küresel felaket olasılığına zemin teŖkil etmesinin

endişeleri de özellikle Batılı devletleri tarafından konunun BM'ye taşınmasıyla ayrı bir boyut kazanmıştır. Bu ayrı boyut kuşkusuz Kırım konusunda ortak bir yaptırım kararı alınması ve bir takım caydırıcı önlemlerin tartışılması, dolayısıyla olaya uluslararası kamuoyunun ilgisini arttırmaya yönelik olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat tartışmada da Batı yanlısı görüşlerin beklentisi doğrultusunda gerçekleşmemiştir ve Rusya Federasyonu'nun ret oyu kullanması, Çin'in tarafsız kaldığını açıklamasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Rusya Federasyonu uluslararası platforma da lehine kararların alınması başarısını göstermiştir. ABD ve AB açısından bakıldığında ise bu süreç tamamen prestij kaybı olarak sonuçlanmıştır.

BM toplantısında önemli ölçü prestij kaybı yaşayan AB ve ABD, Rus tarafına karşı tepkilerini göstermekten vazgeçmemektedirler. Yapılan açıklamalar ve medyanın bu açıklamalarda araç olarak kullanılması, ilişkilerin ikili düzeyde gözden geçirilmesi gösterilen tepkiler arasında ön planda yer almaktadır. Fakat bu tepkiler özellikle dünya kamuoyunda beklenen etkilere neden olmamakla birlikte tek taraflı olarak uygulanan yaptırımlar ve politikalar belirlemekten öteye gidememektedir. ABD'nin bu tepkilerine karşılık Rus tarafının Irak, Libya vb. örnekleri ön plana çıkarması, AB'ye karşılık ise doğal gaz silahını kullanması gösterilen tepkilerin etkilerinin artmasına engel olabilmektedir. Böylelikle yaptırımlar tam anlamıyla ülke üzerinde etki yaratmamakta ve İran örneğinde görüldüğü gibi ülke tek başına ayakta kalabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Rusya Federasyonu'nun BM yaptırımlarından, AB ve ABD'nin yaptırımlarından önemli ölçüde etkilenmeyeceğinin yanı sıra birçok nedenler dolayısıyla bu denli etkili yaptırımların uygulanamayacağı yadsınamaz bir gerçektir. Çünkü Rusya Federasyonu, ne bir Küba, ne Libya ne de bir İran'la kıyaslanabilmesi mümkün olabilecek küresel bir aktördür. Uluslararası yaptırımların uygulandığı diğer ülkelerin aksine tek yönlü bir politikadan uzak durmakta, büyük aktörlere bağımlılıktan kaçınmakta, alternatif ortaklıklar geliştirmekte ve de en önemlisi bu batılı büyük güçleri enerji bağımlılığı temelinde kendisine bağımlı hale getirmek yönünde adımlar atmaktadır. Bu nedenle en başta AB'nin Moskova'ya karşı etkili yaptırımlar uygulaması beklenmemekte ve beklenmemelidir.

Rusya Federasyonu'na karşı uluslararası yaptırımların etkisiz kalmasına öncelikle AB açısından incelenmesi gerekmektedir. Uluslararası sistemin en önemli güçlü aktörlerini bünyesinde bulunduran, küresel ticaretin ve üretimin dinamik unsuru olan AB'nin bu kriz karşısında sahip olduğu niteliklerine rağmen etkisiz kalması uluslararası kamuoyu tarafından öngörülememektedir. Fakat beklenenin aksine AB etkili bir uygulama gerçekleştirememekte ve politika belirlemekten öteye varlık gösterememektedir. Sanayi gibi birçok alanda göreceli olarak Rusya Federasyonu'ndan güçlü olmasına rağmen yaptırımlarda etkisiz olmaktadır. Öncelikle bu etkisizliğin nedenlerinin açıklanması ve yaptırımların etkisizliğinin sonuçlarının değerlendirilmesi beklenmedik güçsüzlük durumunun açıklanabilmesinde büyük önem taşımaktadır.

4.2.1. Kırım Krizi ve AB'nin Etkisiz Kriz Yönetimi

Avrupa Birliği, dünyanın önde gelen endüstrileşmiş ekonomilerinden birisidir (Erkan, 2013: 117). Endüstrileşmeyle birlikte geniş toprakları, küresel anlamda önemli güce sahip aktörleri bünyesinde barındırması AB'ye ayrı nitelik kazandırmaktadır. Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere başta olmak üzere birçok küresel aktörün AB üyesi olması kurumun niteliğinin önemini yeterince vurgulamakta yeterli olmaktadır. Ayrıca sahip olduğu ortak tarih ve yakın geçmişe kadar dünya siyasetini kontrol eden ülkelerin de sözü geçen devletler olması AB'nin niteliğini biraz daha önemli olarak algılanmasını güçlü kılmaktadır. Sanayi devrimi, Fransız ihtilali gibi birçok yaşanan tarihi olayın tüm dünyada yarattığı etki AB'yi güçlü bir aktör ve askeri güç unsuru olarak ayrıca nitelendirmektedir.

AB, günümüzdeki en önemli ve çok az kusura sahip olan, tek ulus-üstü örgüt olarak varlığını tüm dünyaya kabul ettirmiştir. Birçok ülke bu kuruma dâhil olabilmek yolunda politikalar izlemekte ve AB'nin öneminin bilincinde hareket etmektedir. Sahip olduğu siyasi kurumların işleyişindeki düzenin yanı sıra, askeri olarak NATO'nun önemli bir bölümünü oluşturması, ortak savunma politikaları belirlemesi gibi birçok politika kurumun cazibesini arttırmaktadır. Bu cazibe arttırıcı özelliklere üye ülkelerinin ekonomik anlamdaki gelişmişlikleri de ayrıca katkı sağlamaktadır.

AB tartışmasız şekilde dünya düzeninde önemli yere sahip olan küresel bir güçtür. AKÇT ile başlayan süreçte bütün büyük ve birbiri ile savaştan güçleri bir araya getirerek oluşturulan düzenin işlerliğinin de sağlanması gücünün etkisini göstermektedir. Fakat son dönemlerde bu var olan etkinliğin tam anlamıyla kullanılabilirliğinden söz etmek son derece güçtür. Önemli işler mekanizmalara, politikalara sahip olmasına rağmen özellikle 2000'li yılların başından itibaren kurumun küresel siyasetteki etkisi tartışma konusudur. Kuşkusuz bu etkisizleşmenin birçok gerekçesi ve önlenmesi yönünde politikalar izlenmektedir. Buna karşın halen daha bu politikaların yeterliliği ve etkisi tartışılmakla birlikte nedenlerinin de anlaşılması önemli bir gerekliliktir. Çünkü söz konusu kurumun neredeyse tüm kıtayı temsil etmesi ve üyelerinin niteliğine karşılık beklenenin aksine sonuçlara varılması bu gerekliliğin önemini vurgulamaktadır.

AB'nin küresel çaptaki krizlerde yeterince etkin olamamasının birçok nedeni uzun sürelerden bu yana akademisyenlerce ve geniş kitlelerce tartışma konusu olmuştur. Ayrıca bu konuda çok fazla çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar farklı noktalar dikkat çekmekte ve noktalardan birkaçı önemli olarak nitelendirilebilmektedir. Bu sorunları tam ayrıntılarıyla incelemek yerine öne çıkan nedenleri sıralamak bu çalışma için daha verimli olacağı düşünülmektedir. Kanımca öne çıkan nedenler; ortak dış politika izlenmesindeki sıkıntılar, hızlı genişleme süreci, kendi arasında ilişkilerini sağlıklı olarak geliştiremeyen üyelerin kabulü, ekonomik açıdan gelişmemiş yetersiz ülkelerin üyeliğe alınması ve en önemlisi dışa bağımlılıktır.

AB'nin dışa bağımlı olarak nitelendirilmesi tüm alanlar olarak düşünülmemelidir. Fakat ciddi boyutlara ulaşan bu dışa bağımlılık diğer alanları da önemli ölçüde etkilemesi nedeniyle genel olarak kabul edilmelidir. Bağımlılık konusuna gelindiğinde AB için bu kadar önem bağımlılık konusu enerji bağımlılığıdır. Enerji tüketiminde ilk sıralarda yer alan bir ekonominin sanayinin ve yaşamın temel girdisi olan enerji bağımlılığının olması, bağımlılığının da her geçen yıl artış göstermesi önemli bir etki kaybı yaratmaktadır. Ayrıca yüksek oranlarda doğal gaz bağımlılığı önemli bir sorunken, sınırlı tedarikçiye yani tek taraflı Rusya Federasyonu'na bağımlı olunması etki kaybının daha fazla etkilenmesine neden olmaktadır. Dahası yakın çevre ve tüm kıtanın sınırlı tedarikçi Rus gazına bağımlılığı bu etki kaybını etkisizliğe doğru yönlentmektedir.

Avrupa Birliği, toplam doğal gaz ithalatının %36'sını, toplam petrol ithalatının %31'ini ve toplam kömür ithalatının %30'unu Rusya Federasyonu'ndan gerçekleştirmektedir (http: 3). Bu ithalat oranları AB' için bağımlılık anlamına gelmekte ve artacağı uzmanlarca ön görülmektedir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin gelecekte günümüzde de var olan enerji bağımlılığının 2030-2040'lı yıllarda petrolde %90'lara, doğal gaz açısından ise %70 seviyelerinde enerji ithalatına bağımlı hale geleceği öngörülmektedir (Yüce, 2006: 198). Ayrıca rakamların ortalama olarak hesaplanabildiğinin bilinmesiyle birlikte bu oranların ülkeler çapında incelendiğinde daha yüksek oranlarda çıkabileceği önemli bir gerçektir. Çünkü üye ülkeler arasında %100 oranın Rus gazına bağımlı olan ülkeler yer almaktadır.

Küresel enerji süper gücü olabilme hedefini dış politikasında belirten Rusya Federasyonu, Avrupa ülkelerine karşı bu gücünü bağımlılık haline getirmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda Avrupa enerji piyasasında güçlü konuma gelerek piyasayı ele geçirmeye başlayan Rus enerji şirketleri belirlenen hedeflerin uygulanmasını kolaylaştırırken aynı zamanda Birliği kendisine karşı güçsüzleştirmektedir. İki taraf arasında yaşanan krizlerde yetersiz kriz yönetimi örneklerinin yaşanması ve her daim bu dönemlerden zararla çıkılması belirlenen Rus politikalarının doğru yolda ilerlediğini göstermektedir. AB diğer nedenlerin aksine bu bağımlılık nedeniyle Rusya Federasyonu'nun dâhil olduğu herhangi bir krizi yönetmekte yetersiz kalmaktadır.

AB'nin yanı sıra tüm kıta ülkelerinin Rusya Federasyonu tarafından başlatılan krizlerin örnekleri birden fazla kere yaşanmıştır. Ayrıca krizler genel olarak enerji bağımlılığı çerçevesinde son yıllarda ağırlıklı olarak görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda, boru hatlarının transit geçiş noktası konumundaki Ukrayna'da yaşanan 2006 krizi (Chow ve Elkind, 2008/2009: 77), Rusya Federasyonu tarafından enerji kaynakları silah olarak kullanarak, Ukrayna'yı 2005 yılında meydana gelen "Turuncu Devrim"den dolayı cezalandırması (Roundup, 2006: 3) olarak yorumlanması nedeniyle, ciddi endişelere neden olmuştur. Bu ciddi endişeler karşısında şüphesiz AB kriz yönetiminde başarısız olmuş ve geri adım atarak ciddi oranlarda zarar görmüştür. Bu etkisizlik ve zarar durumları dolayısıyla birçok nedenden kaynaklanmış ve AB bu nedenleri düzeltebilmek yolunda politikalar belirlemiştir. Araştırılan sorunların nedenleri konusundaki görüşler

tekrar tekrar bağımlılık ve olumsuz etkileri konuları üzerinde uzlaşımın sağlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Giderek artan ithal enerji bağımlılığı ve Avrupa merkezli uluslararası enerji şirketlerinin dünya enerji piyasasında güç kaybetmesinin Avrupa Birliği enerji arz güvenliğine olumsuz etkilerine ek olarak, enerji ithalatında tek ya da sınırlı sayıda tedarikçiye olan enerji ithalatı bağımlılığı da büyük sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Avrupa Birliği bir bütün olarak ele alındığında petrol ithalatının %45'ini Ortadoğu'dan %21'ini Rusya Federasyonu'ndan; doğal gaz ithalatının %42'sini Rusya Federasyonu'ndan gerçekleştirmektedir (Pala, 2003: 12, Aktaran: Yüce, 2006: 198). Dolayısıyla Avrupa Birliği enerji ithalatını sınırlı sayıda tedarikçiden temin etmekte ve özellikle doğal gaz ithalatında enerji süper gücü olmayı hedefleyen, Rusya Federasyonu tek tedarikçi olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu bağlamda yaşanan gelişmeler Avrupa Birliği'nin enerji ithalatına bağımlı hale gelmesiyle birlikte enerji tedarikinde tekel konuma gelmeye başlayan tedarikçilere bağımlı hale gelmesi gibi ciddi enerji arz güvenliği sorunlarıyla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır.

Bağımlılığı olumsuz hale getiren tekel tedarikçiyle sınırlı olarak görülmemiştir. Diğer nedenlerde bağımlılık etkisi çerçevesinde değerlendirin yapılması konusunda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar sonrasında ise çarpıcı hususlar belirlenmiştir. Bağımlılığı daha da sorunlu hale getiren ve konuyla ilgili başka bir husus ise, söz konusu ithalatların jeolojik ve siyasi bakımdan riskli olan bölgelerden temin edilmesidir (Bareiss, 2011: 20). Örneğin, Rusya Federasyonu'ndan ithal edilen doğal gaz ve petrolün taşındığı boru hatlarının transit geçiş noktası konumunda olan Beyaz Rusya (2004 gaz, 2007 Petrol) ve Ukrayna'nın (2006, 2007/2008 gaz, 2010 gaz/petrol) Rusya Federasyonu'yla yaşamış olduğu anlaşmazlıkların enerji akışını kesintiye uğratılmasıyla sonuçlanması Avrupa Birliği'nin olumsuz etkilemiştir (Schmidt-Felzmann, 2011: 575). Bu etkilerin olumsuzluklara temel sağladığı bilincinde hareket eden AB, birçok politika belirlemiş ve uygulamaya koymuştur. Fakat bu politikaların uygulanabilirliğinin etkilerinin yetersiz olduğu tekrar Ukrayna'nın içerisinde olduğu kriz karşısında yetersiz kaldığı görülmüştür.

Etki yaratmaktan yoksun olmasına karşın AB, ivedi bir şekilde Rusya Federasyonu'na karşılık bir takım yaptırımlar uygulayacağını beyan etmiştir. Beyan edilen yaptırımlar; referandumun kınanması, ortak çözüm toplantıları için görüşmelerin yapılması, Ukrayna tarafına mali yardım ([http: 4](http://4), vize müzakerelerinin askıya alınması, G-8 zirvelerine ara verilmesi, Rus yetkilerin mal varlıklarının dondurulması ve seyahat yasağı getirilmesi gibi genel çerçevede üç aşamalı olarak gerçekleştirilmesidir ([http: 5](http://5)). Yaptırım uygulamalarının kararlaştırılması kriz yönetiminde önemli bir uygulama örneği olmasına karşın bu yaptırımların etkisiz olması da öngörüler ışığında yetersizlik göstergesi olarak görülmektedir. Yaptırım uygulama kararları sorunların çözülmesinde yeterli olmamakla birlikte kriz yönetiminin politika belirlemek ve bayan etmekten ötede uygulanabilme gücü gerektiğini de ayrıca göstermektedir. Öyle ki yaptırım planlarına

ayrıntılı olarak bakıldığında sadece NATO'yu toplantıya çağırmanın en son aşama olduğu göz önüne alınırsa AB'nin ilerleyen aşamalarda da krizi çözmek konusunda yetersiz olduğu anlaşılabilir. Dolayısıyla güçlü bir küresel aktöre karşı yaptırım uygulamak aynı zamanda göreceli olarak güçlü olabilme şartını gerekli kılmaktadır.

4.2.2. Kırım Krizi ve ABD ile NATO'nun Etkisiz Kriz Yönetimi

Bu aşamada NATO ve ABD'yi birbirinden ayrı olarak değerlendirmek son derece anlamsız olarak düşünülmelidir. Çünkü bu iki kurum iç içe tamamen geçmiş olmakla birlikte ağırlıklı olarak ABD güdümünde ve yararına hareket etmektedir. Kurucu anlaşmadan bu yana her daim yaşanan kriz durumunda küresel olsun ya da olmasın ABD'nin öncelikle NATO ile birlikte, zaman zaman da BM'yi kendi kontrolünde yönlendirdiği görülmektedir. Afganistan örneğinden Kosova'ya bu ortaklaşa hareket edilmesi durumu birçok defa karşımıza çıkmıştır. Fakat bu son krizin çıkış nedenlerinden birisinin NATO olması ve her daim dünya barışını sağlamayı kendine iş eden ABD'yi olaya entegre etmekle birlikte krizin küresel ölçeklere ulaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla NATO'yu sorunun çıkış kaynaklarından olmasının ötesinde bir etkisinin olmadığı ve olayda daha çok ABD'nin etkisinin varlığını belirtmek gerekmektedir.

ABD, hangi taraftan bakılırsa bakılsın dünya düzenini belirleyen, gelişmeleri kendi lehine çevirme gücü olan, tartışmasız olağan dışı yapıda kurumlara sahip olan ve tek küresel süper güç olarak tanımlamak bir nebze de olsa yeterli olmaktadır. Dünyanın herhangi bir bölgesinde olası ya da meydana gelen tüm kriz türlerine öncelikle ABD'nin temasının varlığı bilinmektedir. Haiti depreminden, Tsunami faciası gibi doğal afetlerin yanı sıra, güvenlik krizleri, terör sorunları gibi geniş yelpazedeki krizlerin hemen hemen tamamında ABD'nin varlığı görülmektedir. Askeri güç başta olmak üzere her anlamda gücün tüm unsurlarına sahip olan ABD dünya düzeninde sadece krizlerin çözülmesi konusunda etkin olmamakla birlikte kriz yaratabilme konusunda da etkili olacak kadar önemli bir küresel süper güçtür. Mortgage krizi, Arap Baharı, 11 Eylül Krizi ve daha birçok kriz bu bağlamda örnek olarak gösterilebilmektedir. Fakat çözüm aşamasına dönmek gerekirse krizlerde ABD'nin her zaman etkin bir kriz yönetimi de izleyemediği de önemli bir gerçektir.

ABD küresel süper güç olmasına karşın her daim dünyanın her yerinde yeterince etkin kriz yönetimi uygulamaları gerçekleştirememektedir. Bu yetersiz kalan bölgelerin başında kuşkusuz Rusya Federasyonu'nun yakın çevresi, Çin etki alanı ve İran etki alanına sahip olan bölgelerdir. ABD, bu noktalarda etkili olarak güç kazanmak yönünde istekli davranmasına karşılık, coğrafyalardaki kurulu düzen bu etkiyi önemli ölçüde azaltmaktadır. Daha açık bir deyişle söz konusu coğrafyaya girme çabaları her ne amaçla olursa olsun bölge aktörleri tarafından engellenmektedir. Bu engellemelere karşın ABD tekrar tekrar denemelerini sürdürmektedir. Fakat bu denemeler Bakü-Ceyhan-Tiflis hattının inşa edilmesinden öteye pek fazla gidememiştir.

ABD'nin yeni ilgi alanı günümüz yüzyılının satranç tahtası olan bu coğrafyadır. Bu coğrafyadaki ilgisini farkında olan ve bu çabaları kırmızı çizgi olarak belirleyen Rusya Federasyonu'nun caydırıcılığı önemli bir etken olarak ABD tarafından bilinmektedir. Ayrıca yaşanacak olası krizlerin etkilerinin büyük boyutlardaki olumsuzlukları tetiklemesi bilinen ve öngörülen gerçekler arasındadır. İran karşısındaki denemelerin başarısızlığı, Orta Asya'daki denemelerdeki başarısızlık, Suriye konusunda yaşanan başarısızlık öngörülerin doğruluğunu göstermiş ve Karadeniz coğrafyasına yönelimin gerekliliğini düşündürmüştür. Bu yönelimin en önemli nedeni, kuşkusuz Türkiye'nin müttefikliği, bölge ülkelerinin AB ve NATO üyesi olmasıyla birlikte ülkelerin yaşamış olduğu krizler sonrasında güçsüzleşmesidir. Fakat yönelim süreci, beklentilerin aksine durumların yaşanmasına neden olmuştur. Osetya krizi süresince ABD'nin kriz yönetimi konusundaki yetersizliği bölgede beklentinin aksine durumların ortaya çıkmasının örneklerindedir. Kısacası ABD bölgede renkli devrimlerde yaratılan etkinin ötesinde bir varlık gösterememiştir.

Kırım Krizi ve dolayısıyla Ukrayna krizinin yatıştırılması için diğer durumlardan biraz farklı olarak ABD tekrar yaptırımlar uygulayacağını ve diplomatik yaptırımların biraz daha ilerisinde uygulamalara ağırlık vereceğini açıklayarak yaşanan durumu olumsuz olarak nitelendirerek kriz yönetimi konusunda ilk adımını atmıştır. Daha sonrasında uluslararası kamuoyu karşısında medya gücünü kriz yönetimi yöntemlerine uygun olarak üst düzey kaliteli liderler aracılığıyla dünyaya beyan etmiştir. Bu açıklamada üst düzey yöneticilerin açıklamaları gerçekleştirmesi ve medyanın etkin olarak kullanımı kriz yönetimi açısından etkili bir yönetim sağlanabileceği olasılığını güçlendirmiştir. Yapılan açıklama sonrasında ABD'nin yaptırım uygulamaları ise; genel olarak Putin ve 7 üst düzey yöneticinin yanı sıra 17 Rus şirketine yönelik olarak ilk aşamada açıklanmıştır ([http: 6](http://6)). Devamında ise tekrar tekrar ekonomik anlamda yaptırımlar, vizelerin durdurulması, karşılıklı ticaretin gözden geçirilmesi gibi uygulamalar genel kapsamında ayrıntılarıyla beyan edilmişlerdir. Fakat yaptırımların yanı sıra durumun Putin'e yönelik olmadığı ve krizin diplomatik yollarla aşılabileceği umudu ayrıca Obama tarafından açık bir şekilde dile getirilmiştir ([http: 6](http://6)).

ABD'nin yaptırımlarının etkili olduğu ya da krizin çözümünde önemli rol oynayacağı önemli bir beklenti ve tam olarak öngörülememektedir. Fakat bu durumun en azından pek etkili olamayacağı tarafıca kuşkusuz dile getirilmektedir. Bu yetersiz olabileceği düşüncesinin tesadüf olmadığı ve çalışmalar sonucunda varılan bir sonuç olduğunu da ayrıca belirtmek gerekmektedir. Bu durumda ABD'nin bu yaptırımlarla etkili olabileceği konusunda gelindiğinde birden fazla neden bu savı güçlendirmektedir.

Rusya'nın savunma sanayisinin ABD'ye bağımlılığının neredeyse yok düzeyde olması ve daha önce ABD'den elde edilen bazı silah teknolojilerini üçüncü ülkeler aracılığıyla elde edilebilmesi de bu yaptırımların Rusya ekonomisine ciddi zarar vermeyeceğinin önemli göstergelerdendir ([http: 7](http://7)). ABD'nin Rusya'ya karşı yaptırımlardan sonuç alabilmesi için bu yaptırım kararlarının Rus enerji sektörüne

yönelik olması gerekmektedir (http: 7). Ancak Avrupa'nın enerji alanında Rus kaynaklarına bağımlı olması bunu engellemektedir. ABD'nin ve Rus kaynaklarına bağımlı olmayan bazı müttefiklerinin Rus enerji sektörüne karşı alacakları yaptırım kararları en başta Almanya olmak üzere diğer ülkelerin tepkisini çekerek Batı ittifakında çatlaklara neden olacaktır (http: 7) gibi birçok neden bu etkisiz kriz yönetiminin olacağı varsayımını güçlendirmektedir. Ayrıca bu etkisiz kriz yönetimi olasılığının ön görüleri ABD tarafından da benimsenmektedir. İran'la kopmuş olan ilişkilerin yakınlaştırılmasına yönelik ve yaptırımların yumuşatılması uygulamalarına bakıldığında bu olasılığın yöneticiler tarafından hesaba katıldığı belirtilmelidir. Kısacası ABD ilerleyen zaman sürecinde en iyi yaptığı işi yani kriz yönetiminde uluslararası kamuoyunun ilgisini çekmekten ileriye gidemeyeceği tarafınca öngörülmektedir. Bu öngörü aynı zamanda kriz yönetimi uygulamalarının her zaman aynı sonuçları vermeyeceği görüşünü uyandırmaktadır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Hangi nedenle başlamış olursa olsun ülkemiz coğrafyasında meydana gelen bir krizin bölgesellikten ötede küresel boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. ABD başta olmak üzere birçok gelişmiş ekonomilerin tepkileri ve uygulamalarını kamuoyuna açıklaması bu krizin küreselleşmesinde etkili bir unsurken diğer yandan küresel güvenliği ve aynı zamanda enerji güvenliğini de önemli ölçüde olumsuz etkilemesi diğer temel unsurlar arasında yer almaktadır. Enerji bağlamında bakıldığında AB'nin Rusya Federasyonu dışında pek alternatifini yokken olası alternatiflerinde Rus şirketler tarafından engellenmesi küresel krizin olası etkilerini güçlendirmekte ve uygulamaların etkisini azaltmaktadır. İki taraf arasındaki enerji konusunda yapılan araştırmaların genelinde karşılıklı bağımlılık görüşü savunulurken, bu durum geçerliliğini korumamaktadır. Kısacası bağımlılık açısından Rusya AB'ye oranla göreceli olarak bu ilişkinin kurulmasından uzaktır.

Rusya Federasyonu yaşanan kriz sürecindeki yaptırımlar karşısında önemli ölçüde etkilenmemektedir. Bu krizden etkilenmemesi Ukrayna'nın dağılması boyutlarına ulaşacak kadar etkin olması ve kriz alanını genişletmesinden açıkça anlaşılmaktadır. Kırım Özerk Bölgesi dışında bir takım Rus nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Ukrayna'nın diğer bölgelerindeki ayrılıkçı hareketlerin yaşanmasındaki Moskova etkisi, bu krizin daha da büyüyeceğinin sinyallerini vermektedir. Bu olasılık karşısında olumsuz beyan vererek yaptırım kararı alan taraflar ancak bir kademe daha yaptırımları diplomatik olarak ileri seviyelere taşımakla yetineceklerdir. Çünkü Moskova hükümetinin kararlı ve güçlü uygulamalarıyla birlikte sahip olduğu güç unsurlarını da içerisinde barındırdığı donanım diplomasi kanalından ayrılmasına engel olacaktır. ABD'nin nükleer savaş endişesi ve Moskova'nın sahip olduğu donanım sıcak savaşın yaşanmasını engelleyecek en önemli etken olacaktır. Kısacası yeni bir küresel savaş olasılığı bu kriz temelinde meydana gelmeyecektir ya da düşük olasılık olarak öngörülmektedir.

AB açısından bakıldığında kurumun yaptırımları sertleştirilme olasılığının ABD'yle kıyaslandığında son derece etkisiz olacağı ve ileri seviyelere ulaşamayacağı bir

gerçektir. Bu durumun en önemli nedeni kuşkusuz Rus enerjisine olan aşırı bağımlılıktır. Bu bağımlılığı farkında olan Moskova'da zaman zaman Birliğe karşı enerji silahını çekinmeden kullanabilecektir. Bu durumu AB pek fazla öngörememektedir. Halen daha enerji ilişkisini karşılıklı bağımlılık olarak tanımlayan AB, bu görüşünde önemli ölçüde yanılmaktadır. Çünkü bu durumu talep güvenliğinin sağlanması konusunda tanımlayan Rusya Federasyonu alternatif enerji rotaları yaratma planlarını politikalarına entegre ederken, bu bağlamda doğu ülkelerini yani günümüzün zengin sermaye bölgesiyle ilişkilerini geliştirerek engellemektedir. Başta Çin ile yapılan enerji anlaşması politikaların olumlu sonuçlandığını hem ekonomik hem de siyasi bakımdan desteklenerek tüm dünyaya göstermiştir. Kısacası günümüzün yükselen ekonomilerinin desteğinin alınması kriz anında Rusya Federasyonu'nun güçlü kalabilmesinin ortamını hazırlamıştır. Avrasya Birliği çalışmalarına hız verilmesi ve olasılık ise Moskova'nın gücüne katkı sağlayacağı ve küresel güç politikalarının olasılıklarını güçlendireceği de ayrıca belirtilmelidir. Birlik çalışmalarının önemi ise ABD'nin yaptırımlarına karşılık Moskova'nın dış ticarete Dolar kullanımından vazgeçeceği sonrasında ABD'nin geri adım atmasından anlaşılabilir.

Sonuç olarak dünyamız her an çeşitli kriz türleriyle karşılaşılabilir olasılığı ile karşı karşıyadır ve krizin olabirliğinin aksine zamanının tam olarak öngörülemezliği görüşü benimsenmelidir. Zamanı öngörülen ya da görülmeyen herhangi bir kriz sürecini tekrar belirtmek gerekirse etkili bir kriz yönetimiyle fırsata çevirmek mümkündür ve bu yönetim birtakım gerekliliklerle birlikte etkin stratejilerin yetkin bir lider grubu kontrolün gerçekleşmesi şartı temelinde olması görüşü benimsenmektedir. Fakat genel olarak sayılan bu gereklilikler zaman zaman olumlu sonuçların elde edilmesine olanak sağlamış olsa da tamamen tesadüf olasılığı bu yöntemlerin içerisinde düşünülmektedir. Daha açık bir deyişle kriz yönetiminde yöntemlerin yanında şans faktörü ve tesadüf olasılığı genel olarak hesaplamaların kapsamında tutulmalıdır. Bu faktörler de başarı gerçeğini olasılık ve ihtimal niteliğine dönüştürmektedir. Bu ihtimalde olası hesaplar ve ihtimalle doğrultusunda fırsat ve tehdit seçenekleri arasında hareket etmektense, yeterli güçlü yönetimin göreceli güç unsurlarıyla birleştirilmesiyle olasılık kavramını dışarıdan bırakabilirsiniz. Daha açık bir deyişle yeteri kadar güçlü ve hazırlıklı olursanız başarısızlık olgusu krizin her aşamasında hayatınızda yer almayan bir olgu haline dönüşebilir.

Güç kriz yönetiminde en temel gerekliliktir. Yaşanan Ukrayna krizindeki etkisiz kriz yönetimlerinin yetersizliği tamamen bu eksiklikten kaynaklanmaktadır. Her kesimin liderleri, çalışma kadrosu kısacası sayılan tüm donanımları bulunmaktaydı fakat aynı zamanda bu tarafların zayıf yönlerinin bulunması gücün seviyesini düşürmekle birlikte etkisizliğin kriz yönetimlerinde görülmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Aksu, A. (2009), "Kriz Yönetimi ve Vizyoner Liderlik", *Journal of Yaşar University*, c. 4, s. 15, ss. 2435-2450.

- Aras, B. ve Yorkan, A. (2005) “Avrupa Birliği ve Enerji Güvenliği: Siyaset, Ekonomi ve Çevre”, *TASAM Stratejik Rapor*, s. 13.
- Arslan, A. (2009) “Kriz Yönetiminde Liderlik”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 18, ss. 179-190.
- Ataş, A. (2006) *Rusya Federasyonu ve ABD'nin Güney Kafkasya Politikaları (1990 Sonrası)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Balaban, G. (2007) *EU Energy Security Behavior: Exploring The Central Motivation*, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara.
- Bareiss, T. (2011) “Enerji Güvenliği- İşbirliği ve Çeşitlendirme”, *Enerji Platformu 2010 Avrupa'nın Enerji Güvenliğinde Türkiye'nin Rolü*, Derl., Konrad-Adenauer-Stiftung, (Konrad-Adenauer-Stiftung Yayını: Ankara), ss. 19-25.
- Bingöl, O. (2014), “Ukrayna Krizinin Ulusal, Bölgesel-Küresel Bağlamı ve Gelecek Öngörülleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, s. 41, ss. 15-38.
- Chow, E. ve Elkind, J. (2008/2009) “Where East Meets West: European Gas and Ukrainian Reality”, *Washington Quarterly*, c. 32, s. 1, ss. 77-92.
- Demir, F. (Anonim), “Kriz Yönetim Stratejileri ve Kriz İletişimi”, *Anonim*, c. Anonim, s. Anonim, ss. Anonim.
- Dokuzlar, B. (2006) *Dünya Güç Dengesinde Yeni Silah Doğalgaz (Orta Asya'dan-Avrupa'ya)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
- Erkan, A.Ç. (2013), *Enerji Arz Güvenliği Bağlamında Avrupa'nın Rusya Federasyonu Enerjisine Bağımlılığı*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Aydın.
- Gooch, J. W. (2011) *Encyclopedic Dictionary of Polymers*, Springer Science Business Media LLC: New York.
- Görgülü, E. P., (2008) *Avrupa Birliği'nin Enerji Arz Güvenliğinin Sağlanması*, Yüksek Lisans Tezi, 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.
- Kramer, M. (2009) “The Myth of a No-NATO Enlargement Pledge to Russia”, *The Washington Quarterly*, c. 32, s. 2, ss. 39-61.
- Mayatürk Akyol, E. Vd (2013), “Takım Çalışmalarında Dönüşümcü Liderlik Özellikleri, Davranışları ve Motivasyon: Kozmetik Sektöründe Ampirik Bir Yaklaşım”, c. 4, s. 9, ss. 105-118.
- Merkushev, V. (2005) “Relations Between Russia and the EU: The View From Across the Atlantic”, *Perspectives on European Politics and Society*, c. 6, s. 2, ss. 353-371.
- Özbay, F. (2014), “Rusya'nın Ukrayna Politikası ve Kırım Hamlesi”, *2023*, s. 155, ss. 8-11.
- Özdamar, A. (2000) “Dünya ve Türkiye'de Rüzgâr Enerjisinden Yararlanılması Üzerine Bir Araştırma”, *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, c. 6, s. 2-3, ss. 133-145.
- Pala, C. (2003) “21. Yüzyıl Dünya Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi”, *Avrasya Dosyası*, c. 9, s. 1, ss. 5-37.
- Roundup, N. (2006) “New Presence”, *The Prague Journal of Central European Affairs*, c. 8, s. 1, ss. 3-4.
- Schmidt-Felzmann, A. (2011) “EU Member States' Energy Relations with Russia: Conflicting Approaches to Securing Natural Gas Supplies”, *Geopolitics*, s. 16, ss. 574-599.

Semerocioğlu, H. (Anonim), “Kriz Yönetimi”, *Anonim*, c. Anonim, s. Anonim, ss. Anonim.

Tuğcu, Ő. T. (2004), *Kriz Yönetiminde Liderlik Kavramının Önemi*, Anonim, s. Anonim, ss. Anonim.

Yergin, D. (2011) *The Quest: Energy Security, and the Remaking of the World*, The Penguin Press: New York.

İnternet Kaynakları

http:1, Türk Dil Kurumu, “Güncel Sözlük”,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.508db8da23cf81.69151921. (28.05.2014).

http: 2, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi,

Gafarlı, O. (2014), “Kırım Krizi ve Türkiye”, http://www.bilgesam.org/incele/598/kirim-krizi-ve-turkiye/#.U4Hhqfl_s40, (25.05.2014).

http: 3, Avrupa Komisyonu, EU-Russia Energy Relations,

http://ec.europa.eu/energy/international/russia/russia_en.htm (14.05.2015).

http: 4, AB Rusya’ya Yeni Yatırımlar Getirdi, Ukrayna Krizini Çözmek İçin Temaslar Sürüyor.

<http://www.euractiv.com.tr/6/article/ab-rusyaya-yeni-yatirimlar-getirdi-ukrayna-krizini-cozme-icin-temaslar-suruyor-029638>, (01.06.2014).

http: 5, Ntvmsnbc

<http://www.ntvmsnbc.com/id/25502899/>, (01.06.2014).

http: 6, Anadolu Ajansı,

<http://www.aa.com.tr/tr/haberler/319283--abdden-putine-yakin-ruslara-yatirim>, (01.06.2014).

http: 7, 21.yy Enstitüsü,

<http://www.21yyte.org/tr/arastirma/ukrayna/2014/05/01/7570/ukrayna-krizinde-son-durum-ve-rusyanin-mudahale-olasiligi>, (01.06.2014).

BİRLEŞME ve SATIN ALIMLARIN BAŞARISINDA ETİK DEĞERLERİN ROLÜ¹

Emel İŞTAR²

ÖZET

Birleşme ve satın alım işlemlerinin denetimli bir şekilde sürdürülmesi gerekmektedir. Aksi halde bu büyüme metodu, maliyetleri düşürmesine rağmen çeşitli etik sorunları beraberinde getirmektedir. Şirket birleşmeleri ve satın alımları hususunda yapılan çoğu çalışma finansal konular üzerinde yoğunlaşmış ve genellikle etik boyutu göz ardı edilmiştir. Yapılan çalışmaların oldukça kısıtlı oluşu, araştırmanın çıkış noktası olmuştur. Bu çalışma, birleşme ve satın alma işlemlerinde ortaya çıkacak sorunları etik çerçevede incelemeyi ve öneriler getirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada birleşme ve satın alımlar sırasında ortaya çıkan etik sorunlar üzerine yayınlanmış literatür hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: İş Etiği, Birleşme ve Satın Alımlar, Kurum Kültürü.

THE ROLE of ETHICAL VALUES in MERGERS and ACQUISITIONS SUCCESS

ABSTRACT

The merger and acquisition operations need to be sustained in a controlled way. Otherwise, this growth method brings about various ethical problems, despite the fact that it reduces the costs. Most of the studies on mergers and acquisitions concentrate upon the financial issues and the ethical dimension is generally ignored. It is starting point of the study that the studies done are quite restricted. This study aims to examine the problems ethically, which shall occur during the merger and acquisition transactions, and to bring forward proposals. Thus, the present study shall give information about the published literature on the ethical problems occurring during the mergers and acquisitions.

Keywords: Business Ethics, Mergers and Acquisitions, Organizational Culture.

¹ Bu çalışma 31 Ekim – 1 Kasım 2013 tarihleri arasında düzenlenen “V. Uluslararası İstanbul İktisatçılar Zirvesi”nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

² Araştırma Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD, eistar@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Küreselleşme dalgası, kendisinden faydalanmasını bilen şirketlere sermaye kazandırırken, bilmeyenlere küçülme ve kriz getirmiştir. (Taşdelen, 2005: 282). Şirketler, yenedünya düzenine ayak uydurabilmek için büyümek ve faaliyetlerini ülkeleri dışında da devam ettirmek durumunda kalmışlardır. Şirketler büyüklüklerini arttırarak diğer işletmeler arasında çeşitli üstünlükler sağlamaktadır. Büyük şirketler, imkânlarının genişliği, yeterli sermaye ve kalifiye eleman bulabilmesi nedeniyle bilimsel gelişmeleri daha yakından takip edebilmektedirler. Küçük işletmelerin teknolojiye yararlanmaları, dışardan teknik destek ile sağlanabileceğinden daha maliyetlidir. Şirketlerin artık yeni teknolojiler elde edebilmeleri için işbirliği yaparak dünya ölçeğinde araştırma-geliştirme faaliyetlerinde bulunmaları gerekmektedir (Kuemmerle,1997: 61). Küçük işletmelerin finansman kaynağı sağlaması güçtür. Bu yüzden, düşük kapasite ile üretim yapılması dolayısıyla atıl kapasite ile çalışılmaktadır (Türker, vd., 2004: 40) Şirketler büyüme yolu ile kuruluşun büyüklüğü nispetinde devlet teşviklerinden öncelikli olarak faydalanabilmektedir. Büyüyen şirketler, diğerleri karşısında, organize alımlar suretiyle girdi maliyetlerini düşürmek, satış-pazarlama organizasyonunu tek merkezden yapmak suretiyle tasarruf sağlamak, satış ve pazarlama etkinliğini arttırması bakımından avantajlı konumda bulunmaktadır. Küçük işletmelerin finans yönetimiyle ilgilenecek farklı bir departmanın olmaması, nakit, alacak ve stok yönetiminin optimal biçimde yapılamamasına neden olmaktadır. Bu sebeplerden dolayı küçük işletmeler, kaynakların etkin kullanılmaması nedeniyle bir süre sonra piyasadan çekilmek durumunda kalmaktadırlar (Sunar, 2011: 13). Bu nedenlerden ötürü, kurulan işletmelerin genellikle ilk beş yıl içerisinde yok oldukları görülmektedir (Müslümov, 2002: 16). Türkiye’de kurulan işletmelerin %96’sının onuncu yılına, %80’inin ise beşinci yılına ulaşamamasından durumun ehemmiyeti göz önüne sermektedir (Fırat, 2007).

Şirket büyümeleri iki şekilde gerçekleşmektedir. Bu yöntemler, içsel büyüme ve dışsal büyümedir. İçsel büyüme, şirketlerin kendi imkânlarını kullanarak pazar payını arttırmaya çalışmasıdır (Okka, 2010: 584). İçsel büyümeyi tercih eden şirketler, işletme dışından temin ettiği kaynakları, yeni yatırımlar haline dönüştürerek de gerçekleştirebilirler (Aydın vd., 2007: 466). Şirketlerin öncelikli olarak tercih ettiği yöntem içsel büyüme olmaktadır. Dışsal büyüme, iki veya daha fazla işletmenin bağımsızlıklarını tamamen veya kısmen kaybetmek suretiyle bir araya geldikleri büyüme şeklini ifade eder (Eren, 2006: 150). Günümüz şirketlerinde dışsal büyüme genellikle birleşme ve satın alımlar şeklinde görülmektedir.

Birleşme, iki veya daha fazla sayıda işletmenin daha etkin bir ekonomik teşebbüs oluşturmak amacıyla bir araya gelerek tek bir örgüt çatısı altında toplanmasını ifade etmektedir (Akgüç, 1998: 89). 6102 numaralı Türk Ticaret Kanunu’nun 136. Maddesine göre, birleşme ile devralan şirket, devrolunan şirketin malvarlığını tümüyle alır. Böylece devrolunan şirket sona ermekte ve ticaret sicili silinmektedir. Aynı kanununun 137. maddesi geçerli birleşme şekillerinin nasıl olabileceğini açıkça ifade etmiştir. İlgili maddeye göre;

sermaye şirketleri, diğer sermaye şirketleriyle, kooperatiflerle ve devralan iseler kolektif ve komandit şirketlerle; şahıs şirketleri, diğer şahıs şirketleriyle, devrolunan iseler sermaye şirketleriyle ve kooperatiflerle; kooperatifler ise diğer kooperatiflerle sermaye şirketleriyle ve devralan konumunda iseler şahıs şirketleriyle birleşebilmektedir.

Satın alım işlemi, bir işletmenin başka bir işletme tarafından, varlıklarının tamamının veya bir kısmının satın alınmasıdır (Yörük ve Ban, 2006: 92). Satın alım işleminin birleşmeden farkları; ortaya yeni bir şirketin çıkmaması, satın alan ve alınması hedeflenen şirketlerin farklı olması ve taraflardan birinin diğerinin yönetimi altına girmesidir. Oysa birleşmede, alınan taraf yoktur ve iki tarafın ortak yönetimi söz konusudur. (Arslan, 2004: 25). Birleşmeler beş dönem halinde incelenmektedir (Pernsteiner ve Sümer, 2004: 689):

Birinci Dalga (1897-1904): 1893’de yaşanan büyük ekonomik buhran sonrası başlayan bir süreçtir (Gaughan, 2002: 23). Özellikle petrol, çelik, tütün, madencilik alanlarında faaliyet gösteren büyük işletmelerin ortaya çıkışı bu dönemdedir (Neuhauser,2007:2). DuPont, Standard Oil, General Electric gibi dev şirket birleşmeleri birinci dalga dönemi içerisinde olmuştur (Sarıkamış, 2003: 82)

İkinci Dalga (1916-1929): Bankacılık, madencilik, kimya, ağır sanayi faaliyet alanlarındaki birleşmeleri kapsar. Bu dönemde mevcut monopolcü yapı, oligopolistik hale dönuşmüştür (Gaughan, 2002: 28). Bu dönemde olan gelişmeler, özellikle kamu hizmetlerinde faaliyet gösteren şirketleri etkilemiştir (Kusstatscher ve Cooper, 2005: 11).

Üçüncü Dalga (1965-1969): ABD genelinde, özellikle farklı faaliyet alanlarındaki şirket birleşmelerini içeren dönemdir. 1929 büyük buhran ve 2. Dünya Savaşı sebebiyle yeni bir birleşme dalgasının oluşması 20 seneden fazla bir süre almıştır. Gregoriou ve Renneboog’a göre (2007: 2) bu dönem 1973 petrol krizi ile sona ermiştir.

Dördüncü Dalga (1984-1990): Stratejik önemi olan petrol, havacılık, tıbbi malzeme gibi alanlarda birleşme ve satın alımların olduğu dönemdir. Dördüncü dalga döneminde ABD’de 34.000, Avrupa genelinde 13.000 civarında şirket birleşmesi görülmüştür (Gregoriou ve Renneboog, 2007: 4).

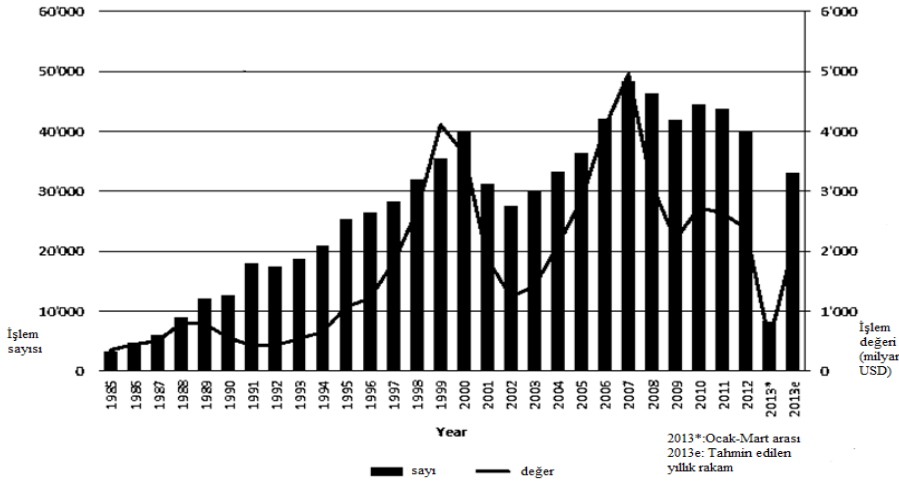
Beşinci Dalga (1993-?): 1993 yılından sonra başlayan ve günümüzü de içine alan dönemdir. Bu dönemde özellikle bankacılık, telekomünikasyon, enerji, sağlık, ilaç gibi sektörlerde büyük birleşmeler görülmektedir (Yılgör, 2002, 122).

1985 yılından günümüze dek yapılan satın alım ve birleşme işlemleri incelendiğinde (bkz. şekil 1), yaklaşık 30 yıl içerisinde işlem sayısı ve işlem değerinde büyük bir artış olduğunu görülmektedir. 2000 yılına kadar satın alım ve birleşme sayı ve değerleri sürekli artmıştır. Dünyada 2001 ve 2008 yıllarında yaşanan krizler bu artış seyrinin, dalgalanmalar halini almasına sebep olmuştur.

Dünyadaki gelişmelere paralel bir şekilde Türkiye’deki şirketler de karlarını arttırmak ve pazarlarını genişletip daha fazla müşteriye ulaşabilmek amacıyla, sınır ötesi

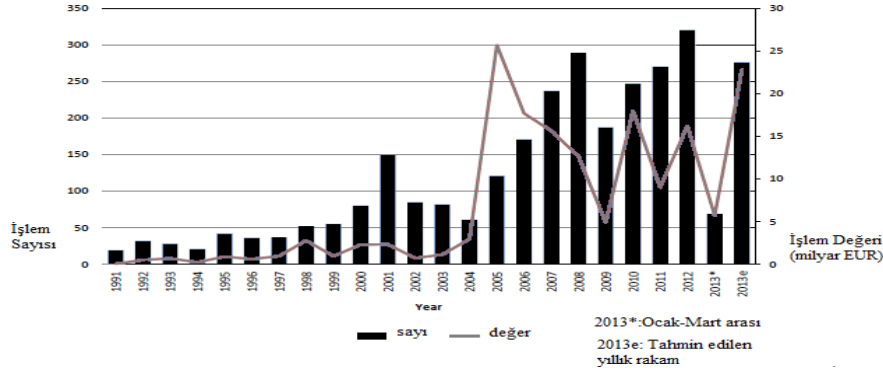
birleşme faaliyetlerinde bulunmaktadır. Türkiye’de günden güne özellikle yabancı ortaklı şirket sayısı artmakta ve bu durum rekabeti iyice körüklemektedir.

Şekil 1: Dünya’da Birleşme ve Satın Alımlar

Kaynak: Thomson Financial, Institute of Mergers, Acquisitions and Alliances (IMAA) Analysis

Şekil 2. Türkiye’de Birleşme ve Satın Alımlar

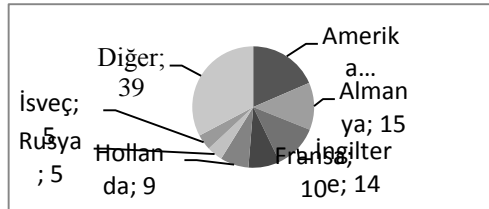
Kaynak: Thomson Financial, Institute of Mergers, Acquisitions and Alliances (IMAA) Analysis

Türkiye’de bilinen ilk şirket birleşmesi, Avusturya-Osmanlı Bankası ile Bank-ı Osmanı-i Şahane’nin 1874 yılında gerçekleştirmiş olduğu birleşmedir. Cumhuriyetin ardından birleşmeler özellikle 1950’li yıllardan sonra kamu ve bankacılık sektöründe yaşanmış ve 90’lı yıllara kadar genelde zor durumda olan bankanın daha iyi durumdaki başka bir finans kurumuna devredilmesi şeklinde görülmüştür (Eyceyurt ve Serçemeli, 2013: 160-161). Özellikle 1980 sonrası oluşan liberalleşme dalgası, şirketlerin daha serbest şekilde hareket edebilmesine imkân tanımıştır. Bu dönemde verimli çalışmayan

şirketler tasfiye edilmiş yahağ diğer şirketlerle birleşme yoluna gitmişlerdir (Yörük ve Ban, 2006: 94).

1991 yılından günümüze Türkiye’deki şirket birleşme ve satın alımları incelendiğinde (bkz. şekil 2), 2001 krizine kadar yükseliş eğilimi olduğu ve krizin etkisinden sonra, özellikle 2005 yılı ve sonrasında ciddi artış olduğu gözlemlenmektedir. Akdoğu (2011) Türkiye’de 1988 – 2008 yılları arasını kapsayan çalışmasında, dönemdeki satın alım ve birleşmelerin toplamda 187 milyar USD olduğunu, bu işlem değerinin %87’sinin 2000 yılı sonrası dönemde gerçekleştiğini tespit etmiştir. Çalışmaya göre, şirketlerin 2001 yılı sonrasındaki birleşme amaçları kriz sonrası toparlanması çabasıdır. Ancak 2005-2008 yılları arasında birleşme sebebi, Türkiye’de istikrarlı bir politik yapı olması ve Avrupa Birliği ile müzakerelerin başlamasıyla Türk şirketlerinin yabancı yatırımcılar gözünde değerlenmesi ve onların oluşan bu yeni fırsatı kaçırmak istememeleri olmuştur. Akdoğu (2012), 2005-2008 dönemindeki birleşme işlemlerinin %68’inin yabancı alıcı şirketler tarafından, en fazla bankacılık, hammadde ve enerji sektörlerinde gerçekleştirildiğini tespit etmiştir. Ülkedeki birleşmeler incelendiğinde, birleşmelerin genelde zor durumdaki şirketlerin satın alınması, vergi indirimlerinden faydalanmak ve kamu işletmelerinin devir işlemleri şeklinde olduğu görölmüştür (Mandacı, 2004: 119). Titiz ve arkadaşlarının 2003-2006 yılları arasında IMKB’de işlem gören 13 şirket üzerinde yaptığı çalışma, şirket birleşmelerinin şirket etkinliği üzerinde artış oluşturmasına rağmen bu artışın korunamadığı sonucunu vermiştir (Titiz vd., 2007: 117).

şekil 3: Satın Alım ve Birleşmelerde Yabancı Yatırımcı Sayısı

Kaynak: Deloitte (2013), Annual Turkish M&A Review 2012

Deloitte’nin (2013) hazırladığı yıllık rapora göre, Türkiye’de 2008 yılında yapılan 169 birleşme ve satın alım işleminin değerini 16,2 milyar USD iken 2012 yılı sonunda, 259 adet işlemin değerini 28 milyar USD’ye çıkmıştır. 2012 yılında birleşme ve satın alım işlemi gerçekleştiren yerli yatırımcı sayısı 140 iken, yabancı yatırımcı sayısı 119’dur. (Yabancı yatırımcıların dağılımı için bkz. şekil 3) Rapora göre yabancı yatırımın işlem

değeri 8 884 milyon USD olmuştur. Bu yatırımlar işlem değerine göre en fazla, enerji, altyapı ve finans sektöründe; işlem sayısına göre en fazla tekstil, enerji ve finans hizmetleri sektöründe yapılmıştır.

1. BİRLEŞME ve SATIN ALMA SÜRECİNDE İŞ ETİĞİ

Etik değerler farklı din ve kültürden oluşan toplumlar arasında yardım ve dayanışmanın güvencesidir (Gürdoğan, 2008: 36). Bu değerler, evrensel sağduyuyu, değer yargılarını, dünyanın her yerinde tüm sosyal gruplar için ortak doğruları ifade etmektedir (Akgeyik, 2009: 287). Ahlaki değerler, toplumları oluşturan en temel değerlerdir. Temelleri sağlam olan toplumlar ancak hayatta kalabileceklerdir. Temelsiz veya zayıf binaların nasıl çökme ihtimali yüksekse, ahlaki değerlerden yoksun topluluklar da aynı şekilde yok olma riski taşımaktadırlar. İşletmelerin durumu da bu toplumlar gibidir. İşletmeler büyüdükçe ahlaki davranmanın önemi artmakta, onları yönetenlerin erdemli davranma konusunda sıkıntıları artmaktadır (Zaim, 2012: 116).

Yunanca “ethos” sözcüğünden gelip karakter anlamına gelen ve ahlak felsefesi olarak da tanımlanan etik kavramı ise insan ilişkilerinde temel olan kural ve değerleri, doğru-yanlış, iyi-kötü gibi ahlaksal yönden inceleyen felsefe disiplini ifade etmektedir (Kirel, 2000: 2). Etik, ahlaki sorunlar, ahlaki yargılar ve ahlaki olmak üzerine felsefi düşünce demektir (Torlak, 2003: 73). Etik, insan davranışlarının ahlaki açıdan uygun olup olmadığını belirleyen etkenleri incelemektedir (İĞİAD, 2008: 16). İş etiği kavramı, “*mal ve hizmet üretim ve tüketim sürecindeki doğru ve yanlışları*” ifade etmektedir (Murat, 2008: 70). İş etiği, bireylerin işi nasıl güzel ve doğru şekilde yapacaklarını belirtmektedir. Uyulması beklenen kural, değer ve davranış biçimlerinden oluşmaktadır (Zaim, 2012: 26).

Teknolojinin geliştiği, haberleşme yöntemlerinin ve özellikle internet üzerindeki sosyal paylaşım merkezlerinin sıkça kullanıldığı günümüzde, şirketlerin iş etiğine uygun davranış sergilemesi artık zorunluluk haline almıştır. İş etiğine uygun davranışların, firmalara şirket itibarının korunmasından, işletme içi verimliliğinin arttırılmasına, marka değerinin yükselmesinden, sürdürülebilirliğinin sağlanmasına kadar sayısız faydası bulunmaktadır. Şirketlerin, satın alma ve birleşme sürecindeki başarısı için, iş etiğine uygunluk büyük önem taşımaktadır.

Geleneğimizde, dayanışma, fazilet, tevazu, istişare, kul hakkı gibi etik değerler el üstünde tutulmuştur. Ancak günümüzde rüşvet veya benzeri illegal yollarla zengin olmak takdir edilir bir meziyet haline gelmiş; dürüstlük, çalışkanlık gibi erdemler hor görülür olmuştur. Bu durum etik değerlerin anlamını yitirmesine, ticari ilişkilerde menfaat merkezli hareket edilmesine sebep olmuştur. İşletmeciler, rekabet güçlerini arttırmak ve sürdürülebilirliklerini sağlamak için satın alım ve birleşme gibi alternatif bir yönteme başvurabilirler. Ancak, şirketlerin birleşme ve satın alım öncesinde ve sonrasında çeşitli etik sorunlar ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

Yurt dışı literatürde birleşme ve satın alımlarda yaşanılan etik sorunlar konusunda akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu hususta, Chase ve arkadaşları (1997), tarafları iyi bir şekilde belirlenmiş birleşmelerin firmaya olduğu kadar sosyal çevresine de katkıda bulunduğunu, istenmeyen satın alımların zararının topluma mal olduğunu, yöneticilerin birleşme ve satın alım işlemlerini yaparken tüm hissedarlara olacak etkisini de göz önünde bulundurmalarının onların sosyal sorumluluğu olduğunu ifade etmektedir.

Syrjala ve Takala (2008), birleşme sonrası entegrasyonun son derece zorlu bir görev olduğunu, yeni oluşumun başarılı olabilmesi için örgüt üyelerinin duygularının ve kişisel katkılarının önemli olduğunu öne sürmüştür. Çalışmaya göre, birleşme sonrasında yöneticilerin tutumlarında değişiklik olabileceği, işletme modeli ile yeni kurumsal yönetim arasında derin uçurumlar olabileceği ve bu ortaya çıkacak mutsuz çalışma ortamından dolayı, işçilerin “daha iyi bir hayatı” başka kurumlarda aramak umuduyla, çalıştığı şirketlerden uzaklaşabilecekleri olasıdır.

Karitzki ve Brink (2003) çalışmalarında, birleşme sırasında bireysel çıkarların öne alınması nedeniyle hak ihlalleri yaşandığını, özellikle zımni sözleşmeler yapılırken akdin ahde vefa ilkesine dayanmasının gerekliliği öne sürülmüştür.

Yan ve Zhu (2013), Çin’de birleşme ve satın alım sürecinde olan şirket çalışanlarıyla yaptıkları 210 anket analizi sonrasında, şirket içerisindeki sözleşme ihlallerinin kişisel güveni etkileyebileceği ve örgütsel güvenin kişilerarası güvene dönüşebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Howton ve arkadaşları (2008) çalışmalarında, birleşme ve satın alımlar sırasında yöneticilerin, hissedarların çıkarlarını koruma konusunda hassas davranmalarını ve bu hususun onların en önemli etik sorumluluğu olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre, yönetici ve hisse sahipleri arasında çıkar çatışması olması durumunda, firma yönetim kurulu etik olarak şirket hissedarlarına karşı yükümlü konumda olmaktadır.

Wei ve Lin (2006), birleşme ve satın alımların, şirket performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Makalede birleşme ve satın alımlarla ilgili pek çok çalışmanın sadece birleşmelerde mali işlev ve strateji seçimi üzerinde durduğunu; ancak etik sorunların göz ardı edildiği belirtilmiştir. Wei ve Lin’in 264 şirket üzerinde yaptıkları araştırma, birleşme ve satın alım sürecindeki etik durumun, çalışanların iş performansı ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir.

Werhane (1988), birleşme ve satın alım işlemlerinde iki etik sorunun görülebileceğini açıklamıştır. Bunlardan biri çalışanların haklarındaki ihlaldir. Çünkü çalışanlar birleşme sonrası işlerini kaybedebilmektedir. Diğer etik sorun hissedarların haklarının ihlalidir. Hissedarlar yapılan işlemden en fazla etkilenen kişiler olmasına rağmen, yükümlülükleri, zorunlulukları ve birleşmeden sağlayacağı yararlar hususunda çok az bilgilendirilmektedir.

1.1. Birleşme ve Satın Alım Sürecinde Görülen Etik Sorunlar

İşletme idaresinde sorun yaşayan bir şirket, daha iyi yönetime sahip başka bir şirketin yönetimine girerek verimliliğinde artış sağlayabilir. Kötü bir şekilde yönetilen ve bu sorununa bir türlü çözüm bulamayan şirketler, iyi durumdaki şirketlerin eline geçmeye adaydırlar. Dağlı ve Ayaydın (2012)'ın çalışmasında, bir şirketin, diğer şirket hissedar ve yönetiminin istekleri dışında hisse senetlerini satın aldığı, ele geçirme yöntemi değerlendirilmiştir. Bu yöntemde iki taraf bulunmaktadır. Bunlardan birisi, kontrolü ele alınmak istenen hedef şirket, diğeri ise hedef şirketi ele geçirmek isteyen alıcı şirkettir. Öncelikle, hedef şirketin yönetimini ele geçirmek için teklif sunulur. Teklif, hissedarlar ve şirket için olumlu olsa da yöneticiler şirket üzerindeki kendi çıkarlarını ön planda tutarak bu teklifin kabul edilmemesi yönünde çaba sarf edebilir (Dağlı, 2001: 465). Bazı durumda da teklife şirket yöneticilerin olumsuz cevap vermesi, alıcı şirketi hissedarlara yönlendirir. Alıcı şirket satın alım için şirket hissedarlarına cazip tekliflerde bulunarak onları şirketlerini satmaları için ikna edebilirler. (Dasgupta ve Nanda, 1997: 788; Sridharan ve Reinganum, 1995: 57) Şirket satın alım ve birleşme işlemlerinde, alıcı şirket hedef firmanın hisselerini elinde toplamaya çalışacaktır. Alıcı şirket elinde hedef firmanın hisseleri ne kadar fazla olursa, o kadar yönetim kurulunda temsil edilecek ve şirket yönetimini etkileme gücü olacaktır (Akgüç, 1998: 920). Satın alma ve birleşme işlemlerinde henüz teklif aşamasında, etik sorunlar kendini göstermeye başlamaktadır. Tarafların sadece kendi çıkarlarını düşünerek davranması, birleşmelerin ilk basamağında rüşvet, yolsuzluk gibi birçok etik dışı durumun oluşmasına neden olabilmektedir.

Ancak alıcı şirketin satın alma kararını alırken hedef firmanın satış ve borçlarını dikkate alması gerekmektedir. Şirket başarısını sürdürmeyeceğini anlayan şirket sahipleri firmalarını satıp risklerini azaltmak isteyebilmektedir. Bu yüzden son dönemde yüklü miktarda satış yaparak satışlarının artmış olduğunu alıcı firmaya göstermeye çalışabilir veya yatırım miktarında değişiklikler yaparak karşı tarafı başarılı bir şirket olduğu konusunda aldatmaya çalışabilir. Bazı yöneticiler ise sırf kontrol ettikleri firma sayısını arttırıp daha fazla gelir elde etmek istediklerinden, kötü yönetilen bir şirketi satın alma konusunda isteklilik gösterebilmekte ve kendi şirket hissedarlarını yanıltmaya çalışabilmektedir (Öndeş, 2007: 306-307).

Alıcı şirket, satın almak istediği şirketin hisse senedi değerini düşürmek amaçlı olarak manipülasyon oluşturabilir. Manipülasyon yapılarak bir finansal aracın fiyatında oynamalarla haksız kazançlar elde edilebilmektedir. Piyasada manipülasyon varlığının yatırımcı tarafından bilinmesi, onları başka piyasalar arayışı içine sokmaktadır. Böylece hedef şirketin hisse senetlerinin fiyatı düşmekte ve alıcı şirket, satın almak istediği şirketi düşük bir maliyetle alabilmektedir (Dağlı ve Ayaydın, 2012: 6-7).

Şirketler birleşme kararını vergi avantajı sağlamak amacıyla alabilmektedirler. Karlı bir şirket, zarar eden başka bir şirketi satın aldığı takdirde, borçlarından ve ödenen faizlerinden dolayı vergi tasarrufu sağlamaktadır (Öndeş, 2007: 306).

Satın alım kararında, alınması hedeflenen şirketin, bilançosundan, çevresi ile ilişkilerine kadar tüm unsurlarının detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Yeterli araştırma yapılmadan ve iyimser düşüncelerle alınan satın alım ve birleşme kararları sonrasında olumsuz sonuçlar görülebilmektedir. Ticari ilişkilerde, araya ekonomik çıkarlar girdiğinden, etik değerlerin her an ihlal edilebileceğİ dikkatten kaçmamalıdır.

1.2. Birleşme ve Satın Alım Sonrası Yaşanan Etik Sorunlar

Birleşme ve satın alım işlemlerinde, etik sorunlar sadece teklif ve karar alma aşamasında değildir. Aynı zamanda, birleşme gerçekleşikten sonra da çalışanlar ve dış çevre ile ilişkiler boyutunda etik sorunlar ortaya çıkabilir. Carey ve Ogden (2004), birleşme ve satın alım sürecinin başarılı olabilmesi için en önemli unsurun insan faktörü olduğunu açıklamaktadır.

Şirketlerin birleşme ve satın alma süreci sonrası önemli problemlerinden biri, kurum kültürleri arasındaki farklılıklardır. Kurum kültürü, işletme içerisinde çalışanlar tarafından paylaşılan değerler, inançlar ve anlamları ifade etmektedir (Özalp, 2001: 566). Kurum kültürü bağlamında yaşanan olumsuzluklar, çalışanlar arasında ayrımcılık yapılmasına, verimsiz çalışmaya, işe devamsızlığa hatta işten ayrılmalara sebep olmaktadır. Personel sirkülasyonu, birleşen şirketlerde maliyetlerin yükselme nedenlerinden biridir. Özellikle yönetim işinin birlikte yürütüleceğİ birleşmelerde, kurum kültürü faktörü yanında yöneticilerin ortaklık kültürü de önemlidir. Ortaklık kültürü, ortaklık yaparak tecrübe kazanmış ve bunu gelecek nesillere aktarmış bireylerin ortak bakış açılarını yansıtmaktadır (Genç, 2007: 28). Kurum kültürü ve ortaklık kültürü, kurumsal değerler, inançlar, ahlak ilkeleri üzerinde yükselen kavramlardır. Kurum ve ortaklık kültürleri farklı olan yöneticiler, birleşme ve satın alım sonrası, farklı işletmecilik anlayışlarının karşı karşıya gelmesi nedeniyle motivasyon ve kontrol kaybı yaşamaktadır. Bu durumda ise şirket içinde yolsuzluk, rüşvet gibi etik dışı uygulamalar kendini gösterebilmektedir

Birleşme ve satın alım yolu ile büyüme gerçekleştirilirken şirketler çevresine olan sosyal sorumluluklarını yerine getirmeyi ihmal etmemelidir. Sosyal sorumlulukları onların iş etiğinin gereğidir. İşletme sahibinin dürüst olması, çalışanlarına adil davranması, satışta hile yapmaması, doğaya, çevreye, rakiplerine, devlete ve topluma karşı etik davranması onun kurumsal sosyal sorumluluğunu ifade eder. Bu bağlamda Aktan ve Börü (2007: 32) kurumsal sosyal sorumluluk kavramını “herhangi bir organizasyonun hem iç, hem de dış çevresindeki tüm paydaşlara karşı etik ve sorumlu davranması, bu yönde kararlar alması ve uygulaması şeklinde tanımlamaktadır. Şirketlerde, artan etik değer ihlalleri, Birleşmiş Milletler, OECD, ILO gibi uluslararası organizasyonları harekete geçirmiş, onların liderliğinde şirket çalışanlarına, dış çevreye, insan haklarına yönelik korumacı yaklaşımlar getiren sosyal sorumluluk standartları geliştirme çalışmaları başlatılmıştır. Özellikle dev birleşme ve satın alımlar sayesinde, gelişmemiş ülkelerde sanayi alanları oluşturulması, ancak buradaki çalışma koşullarının elverişli olmaması, sivil toplum örgütlerinin çalışma koşullarını iyileştirme yönündeki

çabaları, SA 8000 sosyal sorumluluk standardının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Griffen, 1990: 814-821). SA 8000 standartları; ayrımcılığın, çocuk işçiliğinin, düşük ücretle, zorla çalıştırmanın ve uzun saatlerle çalışmanın önlenmesi, iş sağlığını ve güvenliğine önem verilmesi gibi hususlarda kurallar getiren; işçi ve işverene sendikal özgürlük sağlayan, çalışana kötü muameleyi yasaklayan ve şirket üst yönetimini bu standartların uygulanmasından sorumlu tutan düzenlemeleri içermektedir (SAI, 2013).

Satın alım ve birleşmeler kimi zaman çalışanların işlerini kaybetmesine yol açmakta, kalanların ise, işten atılma baskısı altında, kimi zaman etik standartların dışına çıkarak, işlerine devam etmesine neden olmaktadır. Birleşme ve satın alım sürecinde satılması düşünülen şirketlerde işten çıkarmalar sıkça görülebilmektedir. Bu durum şirkette bulunan diğer çalışanları endişeye düşürmekte, psikolojilerini olumsuz etkilemekte, şirkete olan bağlılıklarını azaltmakta ve performanslarında düşüşe neden olmaktadır.

Satın alımlar bölgelerde yeni yatırımların yapılmasını engelleyebilecek özellik taşırlar. Bazı şirketler bir bölgeye yeni yatırım yapmak yerine, o bölgede hâlihazırda faaliyet sürdüren başka bir şirketi satın alma yolunu seçmenin daha karlı olabileceğini düşünebilmektedir (Öndeş, 2007: 308). Oysa şirketlerin sadece kar sağlayan birimler olması değil, aynı zamanda çevresini kalkındıran ve bulunduğu bölgeye istihdam sağlayan kurumlar olması beklenmektedir.

Satın alım ve birleşme işlemlerinde genel uygulama, zayıf olan şirketin güçlü olan tarafından satın alınması şeklindedir. Ancak son dönemlerde, güçlü konumda olan iki veya daha fazla şirketin bir araya gelerek daha da güçlendiğini, hatta bazı ürünlerde tek üretici olma yolunda oldukları görülmektedir. Piyasadaki şirketlerin birleşmesi, rakiplerin azalmasına hatta az sayıda şirketin piyasaya hâkim olup tekelleşmesine sebep olabilmektedir. Özellikle yabancı şirketlerin Türkiye'deki şirketlerle birleşerek ülke pazarına hakim olması, yerli şirketleri tehdit eden bir unsur olmaktadır (Öndeş, 2007: 307-309). Gelişmiş ülkeler bu tehditten, işletmecilerini korumak için ülke içinde şirketlerin monopol oluşturmasını engelleyici yasalar oluşturmuşlardır. Türkiye'de de birleşme ve devir alımlar Rekabet Kurulu'nun izni ile gerçekleşmektedir. Tüm bu yasal düzenlemelere rağmen, ülkeler arası kartel oluşturmayı engelleyici bir düzenleme yapılmamıştır. Büyük şirketler, değişik ülkelerdeki şirketlerle birleşme veya satın alma işlemleri yaparak devleşmeyi sürdürmektedir. Etik değerlerinden soyutlanmış bu ekonomik düzende mevcut tekelleşme, özellikle stratejik ürünler olan, petrol, elektrik, savunma sanayi ve nükleer enerji gibi sektörlerde olursa sadece yerli üreticiyi değil, doğal çevreyi hatta tüm insanlığı tedirgin edebilecek boyuta gelmektedir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Son zamanlarda kurumlar arasında artan rekabet ve teknolojik gelişmeler, işletmeleri iş etiği hususunda duyarlı davranmaya zorlamaktadır. Şirketlerde etik kuralların benimsenmesi, uzun dönemde değerlerin toplumun tüm kesimine yayılmasını

sağlayacaktır. Günümüzde etik değerlerle işlemlerini sürdüren şirketler gerek müşteriler, gerek personel adayları, gerekse tedarikçiler bakımından tercih edilir olmaktadır.

Birleşme ve satın alım işlemlerinde şirketlerin zayıf yönlerini bilmesi ve bu yönünü güçlendirecek şirketi tespit edebilmesi önemlidir. Başka bir firmanın tecrübesi, müşteri portföyü, sermayesi veya teknolojik donanımı nedeniyle tercih edilmesi ve onunla ortaklığın sağlanması, gerek karlılık gerek marka bilinirliğini sağlama açısından şirkete büyük katkı sağlayacaktır.

Şirket birleşmeleri farklı ülkeler, hatta farklı kıtalardaki şirketler ile gerçekleştirilebilmektedir. Burada sadece kurumsal kültür farklılıklarını değil, aynı zamanda ülkeler arası kültür farklılıklarının da dikkate alınması gerekir. Yönetici ve çalışanların, farklı kültürlerle dostça çalışan bir kurumsal kültürü benimsemesi, farklı ülkelerle birleşen şirketler için istenen durumdur.

Şirket satın alım ve birleşmeleri, geleceğe hazırlanmak, farklı müşterilere ulaşmak, teknoloji geliştirmek ve vergi avantajı için önemli bir fırsat olmakla beraber, bu sürecin iyi yönetilmesi de istenilen sonuçların elde edilebilmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Satın alım kararının alınmasından, teklifin yapılmasına, oradan da yeni oluşumun devamlılığının sağlanmasına kadar tüm aşamalarda etik değerler kilit nokta konumundadır. Birleşme ve satın alım sürecinde finansal kaygılar önemsenmekte, ancak yapılan işlemlerin insani boyutu göz ardı edilmektedir. Şirketlerin büyümesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için birleşme ve satın alımları etik çerçevede ele alan araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

AKDOĞU, Evrim (2011), "Türkiye'de 1988-2008 Dönemindeki Firma Birleşmeleri, Birleşme Dalgaları ve Genel Tablo", **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Ekim 2011, 137-152.

AKDOĞU, Evrim (2012), "2005-2008 Dönemi Firma Birleşmeleri Dalgasında Yabancı ve Yerli Alıcı Firma Profilleri", **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Temmuz 2012, 51-70.

AKGEYİK, Tekin (2009), "Türkiye'de İş Etiği: İnsan Kaynakları Yönetimi Boyutuyla", **İşletmelerde İş Etiği**, Edit: S.Orman ve Z.Parlak, İTO Yayınları, İstanbul.

AKGÜÇ, Öztin, (1998), **Finansal Yönetim**, 7. bs., Avcıol Basım, İstanbul.

AKTAN, Coşkun Can ve Börü, Deniz (2007), "Kurumsal Sosyal Sorumluluk", **Kurumsal Sosyal Sorumluluk**, (Edit.) Coşkun Can Aktan, İGİAD Yayınları, İstanbul.

ARSLAN, H. Bader (2004), **Bulmacanın Eksik Parçası: Birleşme ve Satın Almalarda İnsan Kaynakları**, Siyasal Kitabevi, Ankara

AYDIN, Nurhan, Başar, Mehmet ve Coşkun, Metin, (2007), **Finansal Yönetim**, 2.bs., Genç Copy Center, Eskişehir.

CHASE, G. Chase, Burns, David J., Claypool, Gregory A. (1997), "A Suggested Framework for Evaluating Corporate Mergers and Acquisitions", **Journal of Business Ethics**, 16, 1753-1763.

DAĞLI, Hüseyin (2001), **Finansal Yönetim**, 2. bs., Derya Kitabevi, Trabzon.

DAĞLI, Hüseyin ve Ayaydın, Hasan (2012), “Şirket Ele Geçirme Taktiklerinin Değerlendirilmesi”, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, Ekim, 1-16.

DASGUPTA, Sudipto ve Nanda, Vikram (1997), “Tender Offers, Proxy Contests, and Large-Shareholder Activism”, **Journal of Economics & Management Strategy**, 6 (4), 787-820.

DELOITTE (2013), **Annual Turkish M&A Review 2012**, January 2013.

EREN, Erol, (2006), **Stratejik Yönetim**, 3. bs., (Ed.) Necdet Timur, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1491, Eskişehir.

ERNST & YOUNG (2013), **Basın Bülteni** - 30 Mayıs 2013 (Çevrimiçi), [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Capital_Confidence_Barometer_Bulteni/\\$FILE/ccB%20-%20Bas%C4%B1n%20B%C3%BCtleni%20-%20EY%20Final%20Draft%20v2.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Capital_Confidence_Barometer_Bulteni/$FILE/ccB%20-%20Bas%C4%B1n%20B%C3%BCtleni%20-%20EY%20Final%20Draft%20v2.pdf), 07.10.2013.

EYCEYURT, Tuğba ve Serçemeli, Murat (2013), “Şirket Birleşme ve Satın Almalarının Hisse Senedi Fiyatına Etkisi”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 27(1), 159-175.

GAUGHAN Patrick A., (2002), **Mergers, Acquisitions, and Corporate Restructurings**, Third Edition, John Wiley & Sons, Inc., New York.

GENÇ, Nurullah (2007), **Ortaklık Kültürü**, MÜSİAD Yönetim Kitaplığı:6, İstanbul.

GREGORIOU Greg N., Renneboog Luc, (2007), “Understanding Mergers and Acquisitions: Activity Since 1990”, **International Mergers and Acquisitions Activity Since 1990**, Greg N. Gregoriou, Luc Renneboog (Edited by), Elsevier, California, 1-20.

GRIFFEN, Richy W. (1990), **Management**, Third Edition, Mifflin Company, Houghton.

GÜRDOĞAN, E. Nazif (2008), **Girişimcilik ve Girişim Kültürü**, İGİAD Yayınları, İstanbul.

HOWTON, Shawn D., Howton, Shelly W., McWilliams, Victoria B. (2008), “The Ethical Implications of Ignoring Shareholder Directives to Remove nt takeover Provisions”, **Business Ethics Quarterly**, 18 (3), 321-346.

İGİAD (2008), **İş Ahlakı Raporu**, Haz. Ömer Torlak, Şuayip Özdemir ve Erkan Erdemir, İGİAD Yayınları, İstanbul.

KARITZKI, Olaf ve Brink, Alexander (2003), “How Can We Act Morally in a Merger Process? A Stimulation Based on Implicit Contracts”, **Journal of Business Ethics**, 43: 137-152.

KIREL, Çiğdem (2000), **Örgütlerde Etik Davranışlar, Yönetimi ve Bir Uygulama Çalışması**, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, Eskişehir.

KUEMMERLE, Walter (1997), “Building Effective R&D Capabilities Abroad”, **Harvard Business Review**, 97/87:2.

KUSSTATSCHER, Verena, Cooper, Cary L. (2005), **Managing Emotions in Mergers and Acquisitions**, Edward Elgar Publishing Limited.

LI, Carol Yeh-Yun ve Wei, Yu-Chen (2006), “The role of Business Ethics in Merger and Acquisition Success: An Empirical Study”, **Journal of Business Ethics**, 69, 95-109.

MANDACI, Pınar Evrim (2004), “Şirketlerin Birleşme ve Satın Alma Duyurularının Hisse Senedi Fiyatları Üzerine Etkileri”, **İktisat İşletme ve Finans**, S. 225, Aralık, 118-124.

MÜSLÜMOV, Alövsat (2002), **21. Yüzyılda Türkiye’de KOBİ’ler; Sorunlar, Fırsatlar ve Çözüm Önerileri**, Literatür Yayınları, İstanbul.

- MURAT, Sedat (2008), “İş Ahlakı ve İş Uygulamaları”, **İş Ahlakı Sempozyumu Bildiriler**, İGİAD Yayınları, İstanbul, 67-80.
- NEUHAUSER Karyn L., (2007), “Mergers and Acquisitions: A Global View”, **Mergers and Acquisitions Current Issues**, Greg N. Gregoriou, Karyn L. Neuhauser (Edited by), Palgrave Mac- millan.
- OKKA, Osman (2010), **Finansal Yönetim Teori ve Çözömlü Problemler**, 4.bs., Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- ÖNDEŞ, Turan (2007), “Finansal Sinerji - KOBİ'lere Ortaklık Önerisi”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl:11, S. 30, 299 – 310.
- ÖZALP, İnan (2001), **İşletme Yönetimi**, Birlik Ofset, Eskişehir.
- PERNSTEINER, Helmut ve Sümer, Haluk (2004), **Şirket Birleşmeleri**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- SARIKAMIŞ, Cevat (2003), **Şirket Birleşmeleri**, Avcıol Basım Yayın, İstanbul.
- SOCIAL ACCOUNTABILITY INTERNATIONAL - SAI (2013), **SA8000 Guidance – 2008 Standard**, June 2013, (Çevrimiçi) http://sa-intl.org/data/n_0001/resources/live/SA8000ConsolidatedGuidance2013.pdf, Erişim: 02.10.2013.
- SRIDHARAN, Uma V. ve Reinganum, Marc R. (1995), “Determinants of the Choice of the Hostile Takeover Mechanism: An Empirical Analysis of Tender Offers and Proxy Contests”, **Financial Management**, 24 (1), 57-67.
- SUNAR, Lütfi (2011), **Türkiye’de İş Ortaklıkları Durum\Çözüm\Öneriler**, İGİAD Yayınları, İstanbul.
- SYRJALA, Jari ve Takala, Tuomo (2007), “Ethical Aspects in Nordic Business Mergers: The Case of Electro-Business”, **Journal of Business Ethics**, 80, 531-545.
- TAŞDELEN, Servet (2005), **Piyasa Ekonomisinin Yarış Atları- Anonim Şirketlerin Tarihi, Hukuku ve Ekonomisi Üzerine**, ÜPV Danışmanlık ve Yayıncılık, Ankara.
- TİTİZ, İsmet, Demir, Yusuf ve Onat, Osman Kürşat (2007), “Türkiye’de Şirket Birleşmelerinde Birleşme Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi Yoluyla Belirlenmesi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 9 (1), 117-139.
- TORLAK, Ömer (2003), **Pazarlama Ahlakı Sosyal Sorumluluklar Ekseninde Pazarlama Kararları ve Tüketici Davranışlarının Analizi**, Beta Yayınları, İstanbul.
- TÜRKER, Masum, Aslan Kahraman ve Örerler, Esin O. (2004), “KOBİ’lerin Finansal Sorunları ve Yeni Olanakları Tebliğı”, **KOBİ’lerin Halka Açılması ve Sermaye Piyasası Üzeri Etkiler Sempozyumu**, SPK Yayınları, 9-10 Aralık 2004 Muğla.
- WERHANE, Patricia H. (1988),”Two Ethical Issues in Mergers and Acquisitions”, **Journal of Business Ethics**, 7, 41-45.
- YAN, Shimei ve Zhu, Yaodong (2013), “Impact of Psychological Contract Violation on Interpersonal Trust During Mergers and Acquisitions”, **Social Behavior and Personality**, 41(3), 487-496.
- YILGÖR, Ayşe, Gül (2002), “Şirket Birleşme, Ele Geçirme ve Devralma İşlemlerinin Makro Ekonomik Etkileri”, **Öneri**, 5 (18), Haziran, 119-126.

YÖRÜK, Nevin ve Ban, Ünsal (2006), “Şirket Birleşmelerinin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi: İMKB’de İşlem Gören Gıda Sektörü Şirketlerinde Birleşme Etkisinin Analizi”, **Muhasebe ve Finans Dergisi**, S. 30, Nisan, 88-101.

ZAIM, Halil (2012), **İş Hayatında Erdemli İnsan**, UTESAV Yayınları, İstanbul.

SAĞLIK PROFESYONELLERİNİN SAĞLIKLI YAŞAM BİÇİMİ DAVRANIŞLARI İLE İŞ YAŞAM KALİTELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ

Haluk TANRIVERDİ¹
Sevgül IŞIK²

ÖZET

Bu araştırmada, sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Amaç doğrultusunda, kişisel bilgi formu, sağlıklı yaşam biçimi davranışları ve iş yaşam kalitesi ölçeklerinden oluşan veri toplama aracı, 2014 yılı Ocak ayında İstanbul ili Anadolu yakasında bulunan özel hastanelerde görev yapan 276 sağlık profesyoneline uygulanmıştır. Elde edilen veriler bilgisayar ortamında SPSS 21.0 istatistik programı aracılığıyla değerlendirilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde, frekans ve yüzde ile ortalama ve standart sapma istatistiklerinin yanında korelasyon ve regresyon analizlerinden faydalanılmıştır.

Araştırma sonucunda, sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu, sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olma düzeylerinin artmasının, iş yaşam kalitelerine de olumlu yansiyarak, iş yaşam kalite düzeylerinin artmasına neden olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Profesyonelleri, Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları, İş Yaşam Kalitesi

HEALTH PROFESSIONAL CONDUCT BUSINESS WITH HEALTHY LIFE STYLE INVESTIGATION of the RELATIONSHIP BETWEEN QUALITY of LIFE

ABSTRACT

At this work, the relationship between the healthy lifestyle behaviors of the health care professionals and the quality of work life.

Personal information form prepared for the aim, data collection tool consisted of the scales of the healthy lifestyle behavior and the quality of work life are applied to 276 health care professionals working at private hospitals in Anatolia district in İstanbul in January,2014. The gained data are evaluated with the help of SPSS 21.0 statistics programme at the computer environment. Frequency ,percentage , avarage and standart deviation statistics are used to evaluate the data besides correlation and regression analysis.

As a result of the research, it is concluded that there is a positive meaningful relationship between the healty lifestyles of the health care professionals and quality of work life, as the level of having a healthy lifestyle of the health care professionals increases ,their quality of work life increases positively, too.

Keywords: Health Care Professionals, Healthy Lifestyle Behavior. The Quality of Work Life

¹Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, e-posta: tanriverdihaluk@yahoo.com

²Anadolu Üniversitesi, AÖF, İşletme Bölümü. e-posta: sevgulll@gmail.com

GİRİŞ

Sağlıklı yaşam biçimi davranışları, daha sağlıklı bir yaşam ve sağlıklı yaşamı sürdürebilmek adına yerine getirilmesi gereken davranışları içermektedir. Bunların başında sağlığın korunmasına dikkat etmek, stresten uzak durmak ve beslenmeye özen göstermek gelmektedir. Tüm bireylerin sağlığını korumak ve geliştirmek adına sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olması gerekirken, sağlık profesyonellerinin hem kendi sağlıklarını korumak ve geliştirmek, hem de hizmet verdikleri bireylere örnek olabilmek adına bu davranışlara sahip olması önem arz etmektedir. Bireylerin fiziksel ve ruhsal açıdan sağlıkları açısından sağlıklı yaşam biçimi davranışları kadar önemli olan diğer bir kavram ise iş yaşam kalitesidir. “İş yaşam kalitesi çalışanların yalnızca bedensel değil, aynı zamanda zihinsel, psikolojik ve sosyal gereksinimlerini gözetilen çalışma koşullarını içermektedir” (Schulze, 1998: 520).

Tüm sektörlerde olduğu gibi, sağlık sektörünün de en temel üretim unsurunu insan oluşturmaktadır. Sağlık hizmetleri insanların sağlıklı olabilmeleri adına etki eden bütün etkinlikleri kapsamaktadır. Sağlık hizmetlerinin temel amacı, insanların duyduğu sağlık ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu ihtiyaçları giderecek olanlar ise sağlık profesyonelleridir. Sağlık hizmetlerinin odak noktası insan yaşamı olduğu için sağlık profesyonellerinin, diğer sektörlerdeki çalışanlara göre daha fazla önem arz ederek, farklılık göstermesi doğaldır. Bu doğrultuda sağlık profesyonellerinin diğer sektörlerde çalışanlarına göre daha dikkatli çalışması gerekmektedir. Çünkü yapılacak en ufak bir hata, telafisi olmayan ve insan yaşamını olumsuz etkileyen sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle sağlık profesyonellerinin daha rahat ve güvenli bir ortamda çalışabilmeleri gerekmektedir. Bu da, ancak iş yaşam kalitelerinin yükseltilmesi ile sağlanabilir (Aba, 2009:1).

Bu araştırmada sağlık profesyonelleri açısından oldukça önemli olan sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır.

1. SAĞLIKLI YAŞAM BİÇİMİ DAVRANIŞLARI

Tüm bireylerin olduğu gibi sağlık profesyonellerinin yaşamlarında da sağlık önemli bir yeri tutmaktadır. Dünya sağlık örgütü (DSÖ) sağlığı; sadece hastalık veya sakatlığın olmayışı değil, bedensel ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik hali olarak tanımlamaktadır (Keskin ve Topuzoğlu, 2010: 47). “Sağlıklı yaşam biçimi, bireyin sağlığını etkileyebilen tüm davranışlarını kontrol etmesi, günlük aktivitelerini sürdürmede kendi sağlık statüsüne uygun davranışları seçerek düzenlemesi olarak tanımlanmıştır” (Tuğut ve Bekar, 2008: 18; Tekir, 2005: 21). Bu doğrultuda sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olma ve sağlığı geliştirme, sağlık bakım hizmetlerini sunan profesyonellerin en önemli amacı olmalıdır. Pozitif sağlığın anahtarı her bireyin eğitilmesi ve kişilerin sağlık sorumluluğu bilincine sahip olmasıyla mümkündür (Tekir, 2005: 21).

Sağlıklı yaşam biçimi davranışları; bireyin sağlık sorumluluğunu alma, kendini gerçekleştirme (mesleki yetkinliğinin gereğini yapmak), sağlık kontrolü, stres yönetimi,

beslenme ve egzersiz davranışlarını içermektedir (Karadeniz ve arkadaşları 2008: 497-498). Sağlık çalışanları mesleki faaliyetlerini yürütmeye topluma rol model olmada olumlu algı, tutum ve davranış içinde olmalıdırlar.

Toplumdaki bireylerin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olmasında, geliştirmesinde ve devam ettirmesinde sağlık profesyonellerinin önemli rol ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bu nedenle de öncelikle kendilerinin sağlıklı ilgili bilgiye ve bilince sahip olarak, bu bilinç ve bilgileri tutum ve davranışa dönüştürmeleri gerekmektedir (Güner ve Demir, 2006: 18). Ancak yapılan araştırmalarda sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışların henüz istenilen düzeyde olmadığı görülmektedir.

Türköl ve Güneş (2012) İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde ihtisas yapan asistan hekimlerin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını araştırdıkları çalışmalarında asistan hekimler, en yüksek puanı sırasıyla kişilerarası ilişkiler ve kendini gerçekleştirme boyutlarından, en az puanı ise sırasıyla fiziksel aktivite ve stres yönetimi boyutlarından almışlardır. Cürcani ve arkadaşları (2010) hemşireler üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında, hemşireler, ruhsal gelişim alt boyutunda en yüksek ortalama puanı alırlarken, en düşük puanı fiziksel aktivite alt boyutundan almışlardır. Benzer şekilde Özkan ve Yılmaz (2006) hemşirelerin en yüksek puanın kendini gerçekleştirme, en düşük puanın ise fiziksel aktivite boyutuna ait olduğunu belirlemişlerdir.

2. İŞ YAŞAM KALİTESİ

“İş yaşam kalitesi, işteki yaşamla ilgili olarak; memnuniyet seviyesi, motivasyon, kişisel tecrübe gibi kavramları ifade etmektedir” (Kılıç ve Keklik, 2012: 148). İş yaşam kalitesi, çalışanların, çalıştıkları örgütün önemli kişisel ihtiyaçlarını tatmin edebilme düzeyini göstermektedir (Çiçek, 2005: 71). İş yaşam kalitesini; çalışma koşullarının değerlendirilmesi, çalışanın işinden duyduğu, memnuniyet ve memnuniyetsizlik, verimlilik, işyerindeki sosyal çevre, yönetim tarzı, iş yaşamının ve iş dışı yaşamın birbiriyle ilişkisi; özetle çalışanın iş çevresinin güçlü ve güçsüz yönleri içine alan bir kavramdır (Martel ve Dupuis 2006: 333-334). İş yaşam kalitesinin temel hedefi, örgütsel açıdan başarı sağlanırken, çalışanlar için de uygun çalışma koşullarını geliştirmektir. İş yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, örgütsel etkinliğe ulaşmada günümüz örgütlerinin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir (Özkalp ve Kirel, 2001: 554).

Sağlık hizmeti sunan örgütler, yapılan işler ve işlevsel açıdan en karmaşık örgütler arasında yer almaktadır. Karmaşık ve çok pahalı teçhizatlarla, insan hayatıyla ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiği sağlık kurumlarında, hem bireylerin sağlıkları, hem kurumların performansı, hem de çalışanların verimliliği açısından iş yaşam kaliteleri önemlidir (Erat ve arkadaşları, 2011: 45).

İş yaşam kalitesi ile ilgili sağlık profesyonelleri üzerinde gerçekleştirilen araştırmalarda örneklem olarak genellikle hemşirelere odaklandı olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda hemşirelerin iş yaşam kalite düzeylerinin orta düzeyde olduğu

(Demirler ve Kutlu, 2012; Eren, 2013), orta düzeyin altında olduğu Öztürk (2010) ve iyi düzeyde olduğu (Uğur ve Abaan, 2008:297) yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Hemşirelerin iş yaşam kalitelerindeki farklılaşmanın hastanelerin çalışma koşullarındaki farklılıklardan kaynaklandığı, hastanelerde standart çalışma koşullarının olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

İlişkisel tarama modelinde kurgulanan bu çalışmada, sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasındaki ilişki sorgulanmıştır.

Buna göre araştırmanın hipotezi;

Ho Sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasında anlamlı ilişki yoktur.

H1 Sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasında anlamlı ilişki vardır.

Varsayımına dayanmaktadır.

3.2. Araştırmanın Örnekleme

İstanbul İli Anadolu Yakası'nda sağlık hizmeti veren Özel Hastanelerde görev yapan hekim ve hemşireler çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Araştırmaya örneklem olarak İstanbul Anadolu yakasında sağlık hizmeti veren 4 özel hastanede hekim ve hemşire alınmıştır. Bu amaçla toplam 305 sağlık profesyoneline anket yapılmış, bunlardan 29 tanesi yetersiz veri içerdiği ve anlamlı bulunmadığı için araştırma kapsamı dışında bırakılmış, 276'sı araştırma kapsamına alınmıştır. Araştırma, kurumlardan izin alınarak yürütülmüştür. Sağlık profesyonellerinin tanımlayıcı özelliklerine ilişkin veriler Tablo 1'de aşağıda verilmiştir.

Sağlık profesyonellerinin cinsiyete göre dağılıma bakıldığında; 153'ü (%55,4) kadın, 123'ü (%44,6) erkek; yaşa göre 30'u (%10,9) 35 ve altı, 54'ü (%19,6) 36 - 45 Yaş arası, 192'si (%69,6) 45 yaş üstü; eğitim durumuna göre 42'si (%15,2) lise, 144'ü (%52,2) üniversite, 90'ı (%32,6) lisansüstü; medeni duruma göre 36'sı (%13,0) bekâr ve boşanmış, 240'ı (%87,0) evli; göreve göre 189'u (%68,5) hemşire, 87'si (%31,5) hekim olarak dağılmaktadır.

Tablo 1. Sağlık Profesyonellerinin Tanımlayıcı Özellikleri

Tablolar	Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	153	55,4
	Erkek	123	44,6
	Toplam	276	100,0
Yaş	35 ve Altı	30	10,9
	36 - 45 Yaş Arası	54	19,6
	45 Yaş üstü	192	69,6
	Toplam	276	100,0
Eğitim Durumu	Lise	42	15,2
	Üniversite	144	52,2
	Lisansüstü	90	32,6
	Toplam	276	100,0
Medeni Durum	Bekâr ve Boşanmış	36	13,0
	Evli	240	87,0
	Toplam	276	100,0
Görev	Hemşire	189	68,5
	Hekim	87	31,5
	Toplam	276	100,0

3.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veriler sağlık profesyonelleri üzerinde anket uygulanarak toplanmıştır. Anket sağlıklı yaşam biçimi davranışları ölçeği ve iş yaşam kalitesi ölçeği olma üzere iki ölçekten oluşmaktadır. Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları Ölçeği (SYBDÖ) 1987 yılında Walker ve arkadaşları tarafından geliştirilmiştir. Türkiye’de geçerlilik ve güvenilirlik çalışması Nihal Esin (1999) tarafından Türkçe’ye uyarlanmış, geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmış ve Cronbach Alfa İç Tutarlılık Katsayısı 0.91 olarak bulunmuştur. Ölçek, bireyin sağlıklı yaşam biçimi ile ilişkili olarak sağlığı geliştiren davranışları ölçen 48 maddeden ve kendini gerçekleştirme, sağlık sorumluluğu, egzersiz, beslenme ve stres yönetimi olmak üzere 5 alt boyuttan oluşmaktadır. Araştırmada ölçeğe ilişkin güvenilirlik analizi yapılmış ve ölçeğin güvenilirliği 0,89 olarak yüksek bulunmuştur. İş yaşam kalitesi Walker ve arkadaşları (2009) tarafından geliştirilen 14 maddeden oluşan ölçek ile ölçülmüştür. Ölçeğin Türkçeye uyarlanması ile ilgili

güvenirlilik ve geçerlilik analizi Aba (2009) tarafından yapılmıştır. Bu araştırmada ölçeğe ilişkin güvenirlik analizi tekrar yapılmış ve İş Yaşam Kalitesi ölçeğinin genel güvenirliği $\alpha=0,85$ olarak yüksek derecede güvenilir bulunmuştur.

3.4. Verilerin İstatistiksel Analizi

Araştırmada elde edilen veriler SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 21.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiksel metotlarının (Ortalama, Standart sapma) kullanılmıştır. Araştırmanın bağımlı ve bağımsız değişkenleri arasındaki ilişkiyi Pearson korelasyon analiziyle, etki ise regresyon analiziyle test edilmiştir. Elde edilen bulgular %95 güven aralığında, %5 anlamlılık düzeyinde değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR ve YORUMLAR

Sağlık profesyonellerinden elde edilen bulgulara dayalı olarak açıklama ve yorumlar aşağıda yapılmıştır. Sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasındaki ilişkileri belirleyen korelasyon ve regresyon analizlerine aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 2. Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışı ile İş Yaşam Kalitesi Arasındaki İlişki

	Ortalama a	Standart Sapma	İş Yaşam Kalitesi
Kendini Gerçekleştirme	41,315	5,825	0,276**
Sağlık Sorumluluğu	24,033	5,279	0,212**
Egzersiz	31,855	15,220	0,074
Beslenme	19,044	3,837	0,208**
Stres Yönetimi	8,130	2,984	0,320**
Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışı	135,054	16,332	0,302**

**0,1 düzeyinde anlamlı

İş yaşam kalitesi ile sağlıklı yaşam biçimi davranışları arasında ilişkiyi tespit etmek için korelasyon analizi uygulanmıştır. Bu durum Tablo 2. de verilmiştir. Analiz sonucunda, sağlık profesyonellerinin kendini gerçekleştirmeye ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışları arttıkça veya azaldıkça iş yaşam kalitelerinin de aynı doğrultuda arttığı veya azaldığı belirlenmiştir ($r=0.276$; $p=0,000<0.05$). Sağlık sorumluluğuna ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışları arttıkça veya azaldıkça aynı doğrultuda iş yaşam kaliteleri de artmakta veya azalmaktadır ($r=0.212$; $p=0,000<0.05$). Stres yönetimine ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışları arttıkça veya azaldıkça aynı doğrultuda iş yaşam kaliteleri de artmakta veya azalmaktadır ($r=0.32$; $p=0,000<0.05$). Beslenmeye ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışları arttıkça veya azaldıkça, aynı doğrultuda iş yaşam

kaliteleri de artmakta veya azalmaktadır ($r=0.208$; $p=0,001<0.05$). Sağlık profesyonellerinin egzersize ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunmamaktadır. Sağlık çalışanlarının genel olarak sağlıklı yaşam biçimi davranışları düzeyleri ile iş yaşam kalite düzeyleri arasında pozitif veya negatif yönlü anlamlı ilişki vardır ($r=0.302$; $p=0,000<0.05$).

Tablo 2. Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışı Boyutlarının İş Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R ²
İş Yaşam Kalitesi	Sabit	0,079	0,009	0,992	10,314	0.000	0,145
	Kendini Gerçekleştirme	0,720	4,118	0,000			
	Sağlık Sorumluluğu	0,079	0,009	0,992			
	Stres Yönetimi	1,535	3,768	0,000			
	Beslenme	0,305	0,909	0,364			
	Egzersiz	-0,009	-0,136	0,892			

Yukarıdaki tablodan da görüleceği gibi, kendini gerçekleştirme, sağlık sorumluluğu, stres yönetimi, beslenme, egzersiz ile iş yaşam kalitesi arasındaki ilişki belirlemek üzere yapılan regresyon analizi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=10,314$; $p=0,000<0.05$). İş yaşam kalitesi düzeyinin belirleyicisi olarak kendini gerçekleştirme, sağlık sorumluluğu, stres yönetimi, beslenme, egzersiz değişkenleri ile ilişkisinin (açıklayıcılık gücünün) zayıf olduğu görülmüştür ($R^2=0,145$). Sağlık profesyonellerinin kendini gerçekleştirme düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini arttırmaktadır ($\beta=0,720$). Sağlık profesyonellerinin sağlık sorumluluğu düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini etkilememektedir ($p=0.912>0.05$). Sağlık profesyonellerinin stres yönetimi düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini arttırmaktadır ($\beta=1,535$). Sağlık profesyonellerinin beslenme düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini etkilememektedir ($p=0.364>0.05$). Sağlık profesyonellerinin egzersiz düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini etkilememektedir ($p=0.892>0.05$).

Sağlıklı yaşam biçimi davranışı ile iş yaşam kalitesi arasındaki ilişki belirlemek üzere yapılan regresyon analizi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=27,458$; $p=0,000<0.05$). İş yaşam kalitesi düzeyinin belirleyicisi olarak sağlıklı yaşam biçimi davranışı değişkenleri ile ilişkisinin (açıklayıcılık gücünün) zayıf olduğu görülmüştür ($R^2=0,088$). Sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışı düzeyi iş yaşam kalitesi düzeyini arttırmaktadır ($\beta=0,325$).

Tablo 4. Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışının İş Yaşam Kalitesi Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	t	p	F	Model (p)	R
İş Yaşam Kalitesi	Sabit	3,217	0,381	0,704			2
	Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışı	0,325	5,240	0,000	27.58	0.000	0.088

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Sağlık profesyonelleri, sağlık bakım hizmetini sunan çalışanlar olarak, davranış ve tutumları ile topluma sağlık açısından örnek teşkil eden bireylerdir. Bu nedenle de daha sağlıklı toplum ve bireylere ulaşmak için sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olmaları gerekmektedir. Diğer taraftan bireylerin iş yaşamları, sosyal yaşamlarını da etkileyen ve sosyal yaşamlarını şekillendiren önemli bir unsurdur. Sağlık profesyonellerinin iş yaşamlarındaki kalitenin sosyal yaşamlarına yansiyarak, sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını etkilediği düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle araştırmada sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Araştırmadan ulaşılan sonuçlara aşağıda yer verilmektedir.

Sağlık profesyonellerinin iş yaşam kalitesi ile sağlıklı yaşam biçimi davranışları arasındaki ilişkileri belirlemek için korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda; sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını belirleyen boyutlardan egzersiz dışında kalan sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile iş yaşam kaliteleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu belirlenmiştir. Buradan sağlık profesyonellerinin iş yaşam kalitelerine ilişkin olumlu veya olumsuz gelişmenin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarından egzersiz kalan kendini gerçekleştirme, sağlık sorumluluğu, stres yönetimi ve beslenmeye ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını aynı doğrultuda artmasına veya azalmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının iş yaşam kaliteleri üzerindeki etkileri regresyon analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucunda sağlıklı yaşam biçimi davranışlarını belirleyen boyutlardan kendini gerçekleştirme ve stres yönetiminin sağlık profesyonellerinin iş yaşam kalitelerinin olumlu olarak etkilediği belirlenmiştir. Diğer bir ifade ile sağlık profesyonellerinin kendini gerçekleştirme ve stres yönetimine ilişkin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının artmasının iş yaşam kalitelerini olumlu etkileyerek, iş yaşam kalitesi düzeylerinin artmasına ve gelişmesine etki ettiği sonucuna varılmıştır. Sağlık profesyonellerinin kendini gerçekleştirme ve stres yönetimi boyutlarında olduğu gibi, genel sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının da iş yaşam

kalitelerini olumlu olarak etkilediği, sağlık profesyonellerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına sahip olmalarının, iş yaşam kalite düzeylerine de yansiyarak, daha kaliteli bir iş yaşamına sahip olmalarına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bulguların, literatür ve alan çalışmalarında ortaya çıkan sonuçlarla uyumlu olduğu görülmüştür. Sağlıklı yaşam biçimi davranışının iş yaşam kalitesi üzerine etkisi olduğu araştırmada ortaya çıkmıştır. Böylece araştırma hipotezi kabul edilmiştir..

Elde edilen sonuçlardan sağlık profesyonellerinin bireysel yaşamları ile iş yaşamlarının birbiriyle bütünleşik bir yapı arz ettiği, bireysel yaşamlarına veya iş yaşamlarına ilişkin olumlu veya olumsuz gelişmelerin birbirinden etkilendiği söylenebilir. Bunun için sağlık profesyonellerinin daha kaliteli bir iş yaşamına sahip olmaları için gereken düzenlemelerin yapılması ve daha bilinçli olarak sağlıklı yaşam biçimi davranışları kazanmalarında, meslek öncesi eğitimlerde ve meslek içi hizmetiçi eğitimlerde sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına vurgu yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aba, Gökhan. (2009). *İş Yaşam Kalitesi ve Motivasyon İlişkisi: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Cürcani, Mehtap., Tan, Mehtap., Özdelikara, Afıtap. (2010). Hemşirelerin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi, TAF Preventive Medicine Bulletin, 9 (5), 487-492
- Çiçek, Dursun. (2005). *Örgütlerde Motivasyon ve İş Yaşam Kalitesi: Bir Kamu Kuruluşundaki Yönetici Personelin Motivasyon Seviyelerinin Tespit Edilerek İş Yaşam Kalitesinin Geliştirilmesi Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Demirler, Selçuk., Kutlu, Adalet Koca. (2012), Manisa İli Hastanelerinde Çalışan Yönetici Hemşirelerin İş Yaşam Kalitelerinin Belirlenmesi, Cerrahi Bakım ve Yaşam Kalitesi Sempozyumu.
- Erat, Şilan., Korkmaz, Murat., Çimen, Vedat., Yahyaoğlu, Güran. (2011). Hemşirelerin İş Yaşam Kalitesinin Motivasyona Etkisi, *Uluslararası Hakemli Akademik Spor Sağlık ve Tıp Bilimler Dergisi*, (1), 45-66.
- Eren, Handan. (2013). *Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Hemşirelerin Algıladıkları İş Yaşamı Kalitesi ve Örgüte Bağlılık Durumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Esin Nihal (1999). Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması. *Hemşirelik Bülteni*, 12 (45): 87-95.
- Güner, İlkay, Coşkun., Demir, Fatma. (2006). Ameliyathane Hemşirelerinin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarının (SYBD) Belirlenmesi, *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9 (3), 17-25
- Karadeniz, Gülten., Uçum, Emre. Yanikkerem., Dedeli, Özden., Karaağaç, Öznur. (2008). Üniversite Öğrencilerinin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları, *TAF Prev Med Bull*, 7 (6), 497- 502.
- Keskin, Coşkun., Topuzoğlu, Ahmet. (2010). Sağlığın Tanımı; Başa Çıkma, *Journal Of İstanbul Kültür University*, (3), 47-49
- Kılıç, Recep., Keklik, Belma. (2012). Sağlık Çalışanlarında İş Yaşam Kalitesi ve Motivasyona Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, XIV (1), 147-160.

Martel, Jean-Pierre., Dupuis, Gilles. (2006), Quality Of Work Life: Theoretical And Methodological Problems, And Presentation Of A New Model And Measuring Instrument, *Social Indicators Research*, 77, 333-368 .

Özkalp, Enver., Kirel, Çiğdem. (2001). *Örgütsel Davranış, Eskişehir Anadolu Üniversitesi*

Özkan, Sultan., Yılmaz, Emel. (2008). Hastanede Çalışan Hemşirelerin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları, *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 3 (7), 89- 105.

Öztürk, Demet, A. (2010). *Hemşirelerin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları ve İş Yaşam Kalitesinin İş Doyum Düzeyine Etkileri Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Schulze, Nergis. (1998). Yaşam Kalitesini Yükselten Temel Unsur Olarak İşin İnsancillaştırılması, 6. *Ergonomi Kongresi, M. P. M. Yayınları, Ankara*, (622), 519-532.

Tekir, Özlem. (2005). *Hipertansiyon Hastalarına Hemşire Tarafından Verilen Eğitimin Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışlarına Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Tuğut, Nilüfer, Bekar, Mine. (2008). Üniversite Öğrencilerinin Sağlığı Algılama Durumları İle Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları Arasındaki İlişki, *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 11 (3), 17- 26.

Türkol, Elvan., Güneş, Gülsen. (2012) İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesinde İhtisas Yapan Asistanların Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 159-66.

Uğur, Esra., Abaan, Süheyla. (2008). Hemşirelerin İş Yaşamı Kalitesi ve Etkileyen Faktörlere İlişkin Görüşleri, *Türkiye Klinikleri J Med Sci*, (28), 297- 310.

Walker SN, Sechrist KR, Pender NJ. (1987). The Health-Promoting Lifestyle Profile: Development and Psychometric Characteristics., *Nursing Research*, 1987 Mar-Apr;36(2):76-81.

Walker, Bridget., Cheney, Doug., Stage, Scott., (2009). The Validity and Reliability of the Self-Assessment and Program Review. *Journal of Positive Behavior Interventions*, Vol. 11, No. 9, 94–109.

BİREYSEL ve TOPLUMSAL MALİYETLER PERSPEKTİFİNDEN OBEZİTE VERGİLEMESİNİN İKTİSADİ ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ufuk GERGERLİOĞLU¹

ÖZET

Vergiler sıklıkla insan yaşamını etkileyen ve biçimlendiren kamu aracı olarak kabul edilmektedirler. Aynı zamanda vergiler, belirli koşullar altında insanların servet, gelir ve tüketimlerini önemli ölçüde azaltabilmektedir. Bu bağlamda vergilerin özellikle ekonomi üzerinde negatif etkiler oluşturabileceği söylenebilir. Ancak bazı vergilerin bireylerin ve toplumun refahını arttırmak amacıyla salındığı da gözlemlenmektedir. Bilhassa alkollü içecekler, tütünl  ürünler, kumar hizmetleri, çevresel faaliyetler ve sağlıkla ilişkili alanlar üzerine salınan özel tüketim vergileri, birey ve toplumun refahına katkı sağlayabilmektedir. Bu kapsamda bu makalede sadece, obezite vergilemesinin iktisadi etkilerinin birey ve toplumsal maliyetler perspektifinde izahı yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Obezite Vergisi, Bireysel Maliyet, Toplumsal Maliyetler,  zel Tüketim Vergisi

ASSESSING of the ECONOMIC EFFECTS of OBESITY TAXATION FROM PERPECTIVE SOCIETIES and INDIVIDUALS COSTS

ABSTRACT

The taxes are often accepted as a public tool which shape and effect human life. Also the taxes significantly can decrease the consumptions and incomes and fortunes of the people under certain conditions. In this context, regarding to taxes can be said that the taxes particularly can influence negatively economy. Nevertheless, some taxes are given off so as to increase the prosperity of societies and individuals. Especially, society and individual prosperity can rise in the presence of excise taxes which imposed over alcoholic beverages, tobacco products, gambling services and with relation to environment and health implementations. From this point of view, in this article, the economic effects of obesity taxation will be only discussed in the sense of societies and individual costs.

Key Words: Obesity Tax, Individual Cost, Society Costs, Excise Tax

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilimdalı Doktora  ğrencisi

GİRİŞ

Vergilerin hem kamusal nitelikteki hizmetlerin gerçekleştirilebilmesi hem de mali olmayan bir takım amaçların yerine getirilebilmesi için salındığı ve toplandığı bilinmektedir. Özellikle günümüzde vergiler aracılığı ile bu amaçlara ulaşabilmek önemli hale gelmiştir. Bir yandan artan uluslar arası vergi rekabeti, diğer yandan ulusların devlet bütçelerini harcama zihniyetlerinde meydana gelen değişim, verginin salındığı faaliyet alanlarını, ürün ve hizmet kategorilerini de genişletmiştir. Bu kapsamda bilhassa tütünlü ürünler ve alkollü içecekler gibi alışkanlık verici maddeler üzerine salınan vergilerden sıklıkla istifade edilmesi, örnek olarak gösterilebilir. Öte yandan çevresel faaliyetlerin açığa çıkartmış olduğu negatif dışsallıkların karşılanma çabalarının da gitgide yaygınlaştığı gözlemlenmektedir.

Bilhassa sağlıkla ilişkili alanlar üzerine vergi konulması girişimleri, bu nitelikteki vergileri bir hayli popüler hale getirmiştir. Bu kapsamda özellikle obezite vergileri, son dönemlerde adından sıkça söz ettirmeye başlamıştır. Bu vergilerin, bir taraftan bireysel ve toplumsal sağlığa hizmet edebilmek diğer taraftan da sağlık harcamalarını kontrol altında tutabilmek amacıyla salınmaya başlanması, tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların temelinde, obezite vergilerinin oluşturabileceği iktisadi etkiler yatmaktadır. Bu bağlamda bu vergilerin iktisadi etkilerinin bireysel ve toplumsal maliyetler göz önünde bulundurularak ele alınması, açıklayıcı bir nitelik ortaya koymaktadır.

1. OBEZİTE VERGİLERİNİN BİREYSEL ve SOSYAL MALİYETLER ÇERÇEVESİNDE İZAH

Obezite sorununa yönelik olarak hükümet müdahalelerinin birçok gerekçesinin olduğu söylenebilir. Elbetteki bu gerekçelerin içerisinde en önemlisi, bireylerin kendi sağlıklarına ilişkin olanıdır. Fiziksel manada sağlıklı bir yaşam süremeyen bir birey, hem kendisine hem de yakınlarına önemli maliyetler yükleyebilmektedir.

Obezite, vücudun sağlıklı işleyişini bozan, vücutta bir çok ciddi ve kronik hastalıkların çıkmasına neden olabilen ve daha önemlisi ölüm riskini fazlaştıran bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Gelişmiş ülkelerin bile önemli bir sorunu haline gelen obezite (WHO, 2007:8) , ciddi parasal maliyetlere de neden olabilmektedir(McCormick, 2007:161).

Birçok ülke, obezitenin açığa çıkartmış olduğu bu sorunlar ile baş edebilmek için, bir takım müdahale araçlarından istifade etmektedirler. Her ne kadar bu çabalar, istenilen neticeleri açığa çıkartmasa da bireysel ve toplumsal açıdan birçok fayda meydana getirebilmektedir (Sassi, 2010:189-191).

Bu kapsamda, doğrudan vergileme araçları, obeziteye ilişkin problemlerle mücadele etmede kullanılabilmektedir. Bu amaç doğrultusunda hem enerji yoğunluğu fazla hem de besin açısından fakir olan ürünler üzerine vergi salınabilmektedir. Bununla birlikte eş

zamanlı olarak sağlıklı olmaya yönelten besin maddelerine ilişkin vergi teşvikleri de uygulamaya sokulmaktadır (WHO, 2007: 28).

Obezitenin neden olduğu maliyetleri birkaç grupta sıralamak mümkündür. Bu maliyetlerin ilk grubu, doğrudan maliyetler olarak nitelendirilmektedir. Bu maliyetler, obez veya aşırı kilolu kişinin kendisi ile ilişkili olduğu gibi bu kişilerin hastalık ve tedavileri sebebiyle toplumun katlanmak zorunda olduğu bir yük olarak da değerlendirilebilmektedir (WHO, 2000:79). Obezitenin sebebiyet vermiş olduğu doğrudan maliyetler; muayene, hastane giriş, ayakta tedavi gibi maddi nitelik arz eden işlemleri kapsamaktadır. Öte yandan obezite hastalarının aşırı kilodan kurtulmak için reçete ile almış oldukları ilaçlar da doğrudan maliyetler ile ilişkilendirilmektedir (Garde, 2010:7). Hükümetler özellikle doğrudan maliyetleri göz önünde bulundurarak obezite ile ilişkili bir vergilendirme yoluna gidebilmektedirler.

Bu vergilendirme ile bir taraftan obezite nedeniyle sağlık harcamalarında meydana gelen artışı azaltmak ve diğer taraftan da obeziteye bağlı iktisadi olumsuzlukları gidermek amaçlanabilmektedir (FAO, 2004:94). Obezitenin açığa çıkartmış olduğu bu İktisadi olumsuzlukları, dolaylı maliyetler ile ilişkilendirmek mümkündür.

Bu maliyetler daha çok topluma sunulan mal ve hizmetlerin obezite nedeniyle azalmasıyla alakalıdır. Örneğin; obezite sorunu olan bir kişinin bu sebeple iş piyasasından çekilmesi veya erken ölmesi, toplumun diğer bireyelerine maliyetler yükleyebilmektedir (WHO, 2000:79). İşte bu noktada, toplumsal refaha katkı sağlayabilecek veya diğer bir ifade ile insanların karar verme eğilimlerini etkileyerek onların oluşturabileceği dışsal maliyetleri engelleyebilecek obezite vergileri gibi bazı hükümet enstürmanları devreye sokulabilmektedir (Leicester ve Windmeijer, 2004:6).

Obezite ile ilişkilendirilen bir başka maliyet kategorisi ise maddi nitelik göstermeyen bir görünüm ortaya koyabilmektedir. Yani, obezite, sağlık ve yaşam kalitesini olumsuz etkileyerek bireyler üzerinde bir yük açığa çıkartabilmektedir (WHO, 2000:79). Bu noktada genel bir gıda vergisi uygulamasının, sağlık ve yaşam kalitesi üzerindeki yükü hafifletebileceğinden bahsedilebilir. Bu iki yolla olabilmektedir. Birincisi, bu nitelikteki bir vergi ile sağlanan gelirler obezite ile ilişkili hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılarak sağlık ve yaşam kalitesi artırılabilir. İkincisi ise gıdalar üzerindeki yüksek vergiler, bireylerin daha ucuz ürünleri ikame etme olanağını yükseltebilmektedir. Bu da bireylerin daha düşük kalorili besin öğelerine yönelmesi anlamını gelebilmektedir. Bu yönelme, beraberinde sağlık ve yaşam kalitesini de getirebilmektedir (L'Abate,2007:84).

2. OBEZİTE VERGİLEMESİNİN İKTİSADİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Obezitenin önlenmesine ilişkin sağlıksız gıda ürünlerine vergi salınmasının birçok iktisadi gerekçeleri olabilir. Belirli gerekçelere dayandırılarak yüklenen vergilerin en nihayetinde toplumsal faydayı arttırması düşünölmektedir.

Obezite vergilerinin sağlıksız olarak nitelendirilen gıda ürünlerinin fiyatlarını yükselterek bu ürünlere ilişkin talebi azaltacağı ve dolayısıyla obezitenin meydana getirdiği sağlık problemlerinin azalmasına da katkı sağlayabileceği savunulmaktadır. Böylelikle obezite sebebiyle topluma yüklenen dışsal maliyetlerin bu vergiler aracılığıyla içselleştirebileceği iddia edilmektedir (Efrat ve Efrat, 2012: 248). Bununla beraber obeziteye ilişkin dışsal maliyetlerin içselleştirilmesi, belirli zorlukları bünyesinde barındırmaktadır.

Özellikle davranışları etkilemeye yönelik olarak uygulamaya sokulan ve tütün, alkol gibi ürünlerin üzerine salınan vergilerin olumsuz bir takım iktisadi etkiler ortaya çıkardığı bilinmektedir. Tütün, alkol gibi ürünlerin alışkanlık yapıcı özellikleri, bu ürünlere salınan vergilerin bireysel ve toplumsal maliyetleri istenilen ölçüde karşılayamamasına neden olmaktadır. Benzer biçimde obeziteye neden olduğu kabul edilen ürünler de belli ölçülerde alışkanlık içermektedir.

Bilhassa şeker ihtiva eden bir kısım içeceklerin insanlar üzerinde alışkanlığa sevk edecek bir yapı ortaya koyması (Teitelbaum ve Fiedler, 2010:14) ve buna ilave olarak şekerin insanları mutlu eden hormonlar üzerinde tetikleyici bir etki açığa çıkarması (Defigio, 2013:11), obezite ile mücadelede birçok aracın kullanımını verimsizleştirmektedir.

Obezite vergilerinin iktisadi etkileri açısından göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus ise bu vergilerin gerileyici özellik ortaya koymasıyla ilgilidir.

Sağlıksız gıda ürünlerine vergi yüklenilmesi durumunda düşük gelir seviyesindeki insanlar daha sağlıklı ürünlere yönelememektedirler. Çünkü sağlıklı gıda ürünlerinin fiyatları, sağlıksız gıda ürünlere göre daha pahalıdır. Bu durum, fakir gelir grupları için zararlı fiyat etkisi ortaya çıkartabilmekte ve bu gelir gruplarına yönelik regresiflik meydana gelebilmektedir (Wadden ve Stunkard, 2002:102). Bu şartlar altında obezitenin azaltılmasına yönelik salınan vergilerin, düşük gelir gruplarında yüksek gelir gruplarına kıyasla daha fazla olumsuz etki açığa çıkarttığı söylenebilir.

Sayılan nedenlerle obezitenin oluşturduğu bireysel ve toplumsal maliyetler, her ne kadar vergilerin istenilen amaca hizmet etmesi yönünden bir olumsuzluk ortaya koysa da yine de alternatif vergi uygulamalarından faydalanılabilir. Bu uygulamalardan birisi, ikame imkanlarının kısıtlanmasına ilişkindir.

Obeziteye neden olduğu düşünölen ürünler üzerine vergi salınarak bu ürünlere ilişkin talepte bir azalma sağlamanın en önemli koşullarından birisi, sağlıksız ürünlere ilişkin ikame olanaklarını ortadan kaldırmaktır. Aksi takdirde obezite ile mücadelede başarı sağlanamayabilir. Örneğin; sadece soda üzerine salınan bir vergi, bu ürüne talebi azaltırken sağlıksız olduğu kabul edilen şeker ilaveli içeceklere talebi arttırabilir. Çünkü vergi salınımı nedeniyle şeker ilaveli içeceklerin fiyatı, sodanın fiyatına göre nispi olarak azalmakta bu durum da şeker ilaveli içeceklere talebi arttırmakta (Arnold, 2013: 101) veya en azından bu ürünlerin tüketimleri üzerinde anlamlı bir etki oluşturamamaktadır.

Geçmişteki birçok uygulama bu durumu destekler niteliktedir (Public Health Law Center, 2012: 3). Sağlıklı ürünlere yönelik anlamlı bir etki oluşturabilmek için bazı girişimlerde bulunulabilir.

Örneğin; sağlıklı gıda ürünleri üzerine salınan vergiler yumuşatılabilir veya bu nitelikteki ürünleri üretenler teşvik edilebilir. Böylelikle sağlıksız gıda ürünleri üzerindeki vergilerin yükseltilmesi durumunda sağlıklı ürünleri ikame etme olanakları da artabilecektir (Witkos vd, 2008:175).

Obeziteye çözüm oluşturacak bir vergilemenin hayata geçirilmesi birçok faktörün göz önünde bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü obeziteye neden olduğu kabul edilen gıda ürünleri, oldukça geniş bir kategori ortaya koymaktadır. Bu durumda hangi ürünlerin obezitenin gelişimine hizmet ettiğinin bilinmesi ve bu ürünlere nasıl bir vergi oranı uygulanması gerekliliği önem arz etmektedir. Bu zorluklar göz önünde bulundurulduğunda obezite probleminin çözümüne ilişkin vergisel nitelikli girişimlerin çeşitlilik ortaya koyduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda vergi araçları ile yapılan mücadelede farklı yaklaşım uygulamalarının benimsenmesi, obezite sorunu için çözüm oluşturabilir. Bir taraftan obeziteye neden olan tüm gıda ürünlerine tek tip vergi uygulanması, diğer taraftan bu ürünlerin özellikleri esas alınarak bir vergi uygulamasının hayata geçirilmesi obeziteye ilişkin sorunların giderilmesine katkı sağlayabilir. Öte yandan gıda ürünlerini belirli kategorilere ayırarak farklılaştırılmış bir vergiye tabi tutmak ve üretim aşamasında katma değer vergisi uygulamak obeziteye yönelik problemlerin azalmasına yardımcı olabilir (Acs ve Lyles, 2007: 182).

Örneğin; şekerle tatlandırılmış içeceklerden sağlanan gelirler, daha sağlıklı ürünlerin maliyetlerinin düşürülmesinde kullanılabilir (Dunn, 2013: 236). Dolayısıyla sağlıksız olduğu kabul edilen ürünler üzerine vergi salınımı ile bir taraftan sağlıklı gıda ürünlerinin teşviki için kaynak oluşturulabilecek diğer taraftan besin değeri düşük olan gıdaların tüketimlerinin azaltılması sağlanabilecektir. Ancak sağlıksız gıda ürünlerinin tüketimlerinin azaltılması gerekçe gösterilerek yasallaştırılan birçok vergi uygulaması, sağlıklı gıda ürünlerinin teşviki göz önünde bulundurmadığı için amacına ulaşmamakta ve bir süre sonra yürürlükten kaldırılmaktadır (Wadden ve Stunkard,2002:102).

Bazı durumlarda vergi oranlarının seviyesinin aşağı çekilmesi, gıda tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesinde belirleyici bir özellik ortaya koyabilir. Eğer vergi oranları gıda tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesine hizmet edecek biçimde yükseltilemez ise bu durumda daha düşük vergi oranlarından yararlanılabilir. Düşük vergi oranları, vergiye karşı direnci düşük seviyelerde tutarak vergi gelirlerine önemli katkılar sağlayabilir. Böylelikle elde edilen vergi gelirleri, beslenmeye ilişkin birçok programın desteklenmesinde kullanılabilir (Wadden ve Stunkard, 2002: 102). Ancak geçmişte yürürlüğe konulan birçok vergi uygulaması, vergiden sağlanan gelirlerin spesifik amaçlar yerine genel kullanıma yönlendirildiğini ortaya koymuştur (Public Health Law Center, 2012:3).

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Sağlıkla ilişkili alanlar üzerine vergi salınımına, özellikle gelişmiş ülkelerde son yıllarda sıkça rastlanmaktadır. Bu ülke hükümetlerinin bilhassa obezite vergilerini kullanarak bir takım amaçları yerine getirmek istemeleri, bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nitelikteki vergilerin, bir taraftan sağlıklı ürünlere yönlendirmek maksadı ile konulması diğer taraftan da orta ve yüksek gelir gruplarına kıyasla düşük gelirli bireyler üzerinde gerileyici bir özellik göstermesi, bazı çatışma alanların açığa çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu vergiler kapsamında bir başka problemli alan ise obezitenin sebebiyet verdiği bireysel ve toplumsal maliyetlerin vergiler yoluyla karşılanıp karşılanamayacağına açığa çıkmaktadır. Ayrıca birçok ülkede artan sağlık harcamalarının meydana getirmiş olduğu bütçe baskısı gerekçe gösterilerek salınan bu vergilerin toplumsal refaha katkı sağlayıp sağlayamayacağı konusu, birçok ekonomistin ilgi alanını oluşturmaktadır.

Bu sorunlu alanlara rağmen, obezite vergilerinin hem mali amaca hizmet ettiği hem de bir takım sağlık harcamalarının finansmanında kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca düşük gelirli bireyler üzerinde gerileyici etki ortaya koysa da bu vergilerin bireyleri sağlıklı ürünlere yönlendirdiği de kabul edilmektedir. Bununla birlikte obezite vergilerinden elde edilen gelirlerin sağlık harcamalarını azaltabileceği de savunulmaktadır. Bu noktada obezite vergilerinin iktisadi açıdan daha verimli hale getirilmesine yönelik çabalardan da bahsetmek gerekebilir. Bu çabalar daha çok, bu nitelikteki vergilere ilave bir takım hükümet müdahalelerini içerebilmektedir.

Bu bilgiler ışığında, önümüzdeki dönemlerde de iktisadi bakış açıları çerçevesinde obezite vergilemesine yönelik destekleyici ve eleştirel yaklaşımların devam edebileceğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Tüm bu çatışmalara rağmen bu vergilemeye ilişkin olumsuz iktisadi etkiler göz ardı edilerek bir takım gelişmelerin yaşanabileceğinden söz edilebilir. Bu bağlamda yakın bir gelecekte özellikle gelişmekte olan ülkelerde de bu vergi ile alakalı bir takım yasal düzenlemelerin söz konusu olabileceğinden bahsedilebilir.

KAYNAKÇA

ARNOLD, Roger A., *Microeconomics*, Cengage Learning, 11th edition, 2013.

ACS, Zoltan J., LYLES, Alan., *Obesity Business and Public Policy*, Edward Elgar Publishing Limited, 2007.

DEFIGIO, Dan, *Beating Sugar Addiction For Dummies*, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013.

DUNN, Caroly, *Nutrition Decisions: Eat Smart, Move More*, Johns & Bartlett Learning, 2013.

EFRAT, Merav W., EFRAT, Rafael, "Tax Policy and The Obesity Epidemic", *Journal of Law and Health*, Volume:25,2, 2012.

FINKELSTEIN, Eric A., ZUCKERMAN, Laurie, *The Fattening of America : How The Economy Makes Us Fat, If It Matters, and What to do About It*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 2008.

GARDE, Amandine, EU Law and Obesity Prevention, Kluwer Law International, The Netherlands, 2010.

L'ABATE, Luciano, Low-Cost Approaches to Promote Physical and Mental Health, Springer, 2007.

LEICESTER, Andrew , WINDMEIJER, Frank, The 'Fat Tax' : Economic Incentives to Reduce Obesity, <http://discovery.ucl.ac.uk/14931/1/14931.pdf> (Çevirimiçi) Insitute for Fiscal Studies, London, UK, 2004.

MCCORMICK, Barry, STONE I. , CORPARATE ANALYTICAL TEAM, Economic Cost of Obesity and The Case For Government İntervention, The International Association For Study of Obesity, 2007, pp.161-164.

PUBLIC HEALTH LAW CENTER, "Taxing Sugar Drinks: A Tool for Obesity Prevention, Cost Saving and Health Improvement", May 2011, (Çevirimiçi) http://publichealthlawcenter.org/sites/default/files/resources/Taxing%20Sugar_Drinks_Public%20Health%20Law%20Center%20May%202011.pdf, 24.11.2013.

SASSI, Franco, Obesity and The Economics of Prevention Fit Not Fat, OECD, 2010.

FAO, Globalization of Food System in Developing Countries: İmpact on Food Security and Nutrition, Fao Food and Nutrition Paper, 83, Rome, 2004.

TEITELBAUM, Jacob M.D., FIEDLER, Chrystle, Beat Sugar Addiction Now, Fair Winds Press, 2010.

WADDEN, Thomas A. , Stunkard, Albert J., Handbook of Obesity Treatment, The Guilford Press, 2002.

WITKOS, Maciej, UTTABURANONT, Michelle, LANG, Christopher D., "Cost of and Reasons for Obesity", JCMS, Summer 2008.

WHO, BRANCA, Francesco, NİKOGOSIAN, Haik, LOBSTEIN, Tim, The Challenge of Obesity in The Who European Region and the Strategies for Response, Who Regional Office for Europe, Denmark, 2007.

WHO, Obesity : Preventing and Managing the Global Epidemic, Who Technical Report Series, 894, 2000.

TÜRKİYE’İN SURIYE ile DIŞ TİCARETİNDEKİ GELİŞMELER

Emre BULUT¹

ÖZET

Bu çalışmada, 1969-2012 döneminde Türkiye’nin Suriye ile dış ticareti incelenmiştir. Ayrıca, 2009-2012 döneminde Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına (USTS) göre iki ülke arasındaki dış ticaretin gelişimine değinilmiştir. Türkiye’nin 1969-2012 döneminde Suriye ile olan dış ticareti dalgalanmalar göstermektedir. Bu dalgalanmalar genellikle siyasal nitelikli olup, sınır aşan sular ve güvenlik alanlarında ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak, 2012 yılında Türkiye’nin dış ticaret ortakları arasında Suriye’nin konumu ihmal edilebilir seviyededir. Suriye’de devam etmekte olan iç savaşın, zaten zayıf durumda olan Türkiye-Suriye dış ticaretini daha da kötüleştirdiği açıktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Suriye, USTS, İhracat, İthalat

DEVELOPMENTS in FOREIGN TRADE of TURKEY WITH SYRIA

ABSTRACT

In this paper, foreign trade of Turkey with Syria is investigated from 1969 to 2012. In addition, it is mentioned to improvement of foreign trade between two countries with respect to Standard International Trade Classification (SITC) between 2009 and 2012. The foreign trade of Turkey with the Syria stated above has fluctuated due to certain political reasons such as status of trans-boundary waters and national security considerations during 1969-2012 period. Consequently, the share of Syria as a foreign trade partner with Turkey is negligible in 2012. It is obvious that the weak foreign trade relations among Turkey and Syria have worsen during the ongoing civil war in Syria.

Keywords: Turkey-Syria, SITC, Export, Import

¹ Arş. Gör., KTU İİBF İktisat Bölümü, emre_bulut@msn.com

GİRİŞ

Suriye ile ilişkiler gündeme geldiğinde, Suriye’de devam etmekte olan iç savaştan dolayı Türkiye ile aralarındaki dış ticaret ilk etapta dikkatten kaçmaktadır. Bundan dolayı, bu çalışmada, Türkiye’nin Suriye ile dış ticaret ilişkileri incelenmektedir.

Türkiye’nin Suriye ile ilişkilerinin dış ticaret boyutuna ilişkin, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı (2012), Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2011), Birleşmiş Markalar Derneği (2012), İpekyolu Kalkınma Ajansı (2011), DPT (2007), Kuran (2006), Aydın (2004), Aras (2004) tarafından çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada, yukarıda zikredilen kaynaklara ilave olarak, yıllar içerisinde Suriye ile Türkiye arasındaki dış ticarete meydana gelen değişiklikler ve değişimlerin olası nedenlerine ve söz konusu ülkelerin arasındaki dış ticaretin USTS’ye göre dağılımı ele alınmaktadır.

Bu çalışmada, sözel anlatım yolu benimsenerek ulaşılabilen bilgiler yardımı ile 1969-2012 dönemindeki veriler analiz edilmektedir. Bu veriler, başta Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) olmak üzere, CIA The World Factbook, The Economist Dergisi ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu yayınlarından sağlanmışken, IMF (Uluslararası Para Fonu), OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ve WB (Dünya Bankası) gibi kurumların yaptıkları çalışmalar da dikkate alınmıştır. Bu dönem içinde ayrıca Türkiye’nin USTS’ye göre Suriye’ye ihracatının ve bu ülkeden ithalatının 2009-2012 yılları arasında ne yönde değiştiği üzerinde durulmuştur.

Türkiye’nin Suriye ile olan dış ticareti incelendiğinde, siyasi ilişkilerin dış ticareti etkilediği söylenebilir. Zira hiçbir iktisadi olgu siyasi olgulardan ayrı düşünülemez. Bu açıdan bakıldığında Türkiye’nin Suriye ile olan dış ticaretin su sorunu ve buna bağlı olarak güvenlik kaygılarından etkilendiği ifade edilebilir. Şöyle ki, 90’ların sonuna doğru Türkiye’nin Suriye karşı duyduğu güvenlik kaygıları azalınca iki ülke ekonomik ilişkileri ve dolayısıyla dış ticaretinde canlanma ortaya çıkmışken, 2011 yılının başından itibaren Suriye’de yaşanan iç savaşa Türkiye’nin kayıtsız kalmaması sonucunda tekrar bir güvenlik kaygısının belirmesiyle birlikte karşılıklı ekonomik ilişkilerde ve dolayısıyla dış ticarete gerileme yaşanmıştır.

Çalışmada Türkiye ve Suriye ekonomilerine çeşitli makroekonomik göstergeler açısından genel itibarıyla değinildikten sonra Suriye’nin dış dünya ile ticareti ve Türkiye ile aralarındaki dış ticaret (ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi ve dış ticaretin USTS’ye göre dağılımı) hakkında temel bilgiler verilmektedir.

1. ÇEŞİTLİ MAKROEKONOMİK GÖSTERGELER AÇISINDAN TÜRKİYE VE SURİYE EKONOMİLERİ

1.1. Nüfus, GSYİH, KBGSYİH, Büyüme Oranı, İşsizlik Oranı ve Enflasyon Oranı

Bu alt başlıkta Tablo 1 incelenerek Türkiye ve Suriye’nin 2011 yılında ortaya çıkan nüfuslarına, GSYİH’larına, KBGSYİH’larına, büyüme oranlarına, işsizlik oranlarına ve

enflasyon oranlarına değinilecektir. Suriye'nin dış ticareti ise bir sonraki başlığın (2.) konusunu oluşturacaktır.

Tablo 1: Türkiye ve Suriye Ekonomilerinin 2011 Yılındaki Temel Makroekonomik Göstergeleri

	Nüfus (Bin kişi)	GSYİH (Milyon \$)	KBGSYİH (\$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
Türkiye	74.725	782.296	10.469	8,5	9,8	10,5
Suriye	20.821	64.700	3.108	- 2	14,9	4,8

Kaynak: CIA The World Factbook, 2012; TÜİK, 2012.

1.1.1. Türkiye

Türkiye'nin 2011 yılındaki nüfusu 74.725.000 kişi iken GSYİH 782.296 milyon ABD Dolarıdır (TÜİK, 2012). Buradan hareketle, Türkiye'nin 2011 yılındaki KBGSYİH'nın 10.469 ABD Doları olduğu söylenebilir. Büyüme oranı değerlendirilecek olursa, Türkiye ekonomisinin 2011 yılında bir önceki yıla göre % 8,5 oranında büyüdüğü görülmektedir. Bu büyümeye, özel sektör tüketim ve yatırım harcamalarındaki artışın ve özellikle iç talep kaynaklı canlanmanın neden olduğu söylenebilir. İlaveten, 2011 yılındaki bu büyüme oranı ile Türkiye dünyada Çin'den sonra en hızlı büyüyen ikinci ülke olmuştur.

2011 yılında, Türkiye'de işsizlik oranı ise % 9,8, enflasyon oranı ise % 10,5 seviyesindedir. Türkiye ekonomisinde enflasyonun bu seviyede olmasının nedeni, küresel risk iştahının zayıflaması sonucu Türk Lirası'nda gözlenen aşırı değer kaybı ve yılın son döneminde yönlendirilen fiyatlardaki ayarlamalar gösterilebilir (TOBB, 2012: 359).

1.1.2. Suriye

Suriye'nin 2011 yılındaki nüfusu 22.500.000 kişidir. GSYİH'sı ise yine CIA The World Factbook'tan alınan bilgilere göre 64.700 milyon ABD Dolarıdır. Böylece, Suriye'nin 2011 yılındaki KBGSYİH'sının 3.108 ABD Doları civarında olduğu ifade edilebilir. Büyüme oranına bakıldığında, Suriye ekonomisinin 2011 yılında bir önceki yıla göre büyümesi bir yana % 2 oranında daraldığı görülmektedir. Bu daralmanın sebebinin küresel kriz ve yaşanan iç savaşın Suriye ekonomisi üzerindeki baskıları artması olduğu belirtilebilir (Birleşmiş Markalar Derneği, 2012: 12).

Bununla birlikte, Suriye'de 2011 yılında, işsizlik oranı ise % 14,9 iken, enflasyon oranı % 4,8'dir. Enflasyonun düşük seviyede kalma nedeninin yaşanan küresel kriz olduğu söylenebilir (Birleşmiş Markalar Derneği, 2012: 15).

Bu bilgiler topluca değerlendirildiğinde, KBGSYİH değerinin Türkiye'de Suriye'ye göre yaklaşık olarak 3,5 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Öte yandan enflasyon oranının düşük olması, Suriye ekonomisinin Türkiye ekonomisine oranla 2011 yılında fiyat istikrarını daha fazla sağladığını ortaya koymaktadır. İlaveten, işsizlik oranı Türkiye'de daha fazla gerçekleşmiştir.

1.2. GSYİH'nın Sektörel Dağılımı

Türkiye ve Suriye ekonomilerinde GSYİH'nın sektörel dağılımının gösterildiği Tablo 2 incelendiğinde; Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün GSYİH içindeki payı % 8,1, sanayi sektörünün payı % 20,1 ve hizmetler sektörünün payı % 71,8 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2: 2011 yılında Türkiye ve Suriye Ekonomilerinde Sektörlerin GSYİH İçindeki Payları (%)

	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Türkiye	8,1	20,1	71,8
Suriye	17,1	27,3	55,6

Kaynak: TOBB, 2012: 359; CIA The World Factbook; Birleşmiş Markalar Derneği, 2012: 15.

Suriye ekonomisinde sektörlerin GSYİH içindeki paylarına bakıldığında ise, tarım sektörü Suriye GSYİH'nın % 17,1'ini oluşturmaktayken sanayi sektörü % 27,3'ünü oluşturmaktadır. Son olarak hizmetler sektörünün GSYİH içindeki paylarına bakılacak olursa; söz konusu oranın %55,6 olduğu görülmektedir.

Bu bilgiler bir arada incelendiğinde, tarım sektörünün GSYİH içindeki payının diğer sektörlerle göre göreceli düşük olmasından dolayı her iki ülkenin de gelişmekte olan ülke konumunda oldukları söylenebilir.

2. SURİYE'NİN DIŞ TİCARETİ

Bu alt başlıkta Tablo 3 göz önünde bulundurularak Suriye'nin dış ticareti hakkında çeşitli bilgiler (toplam ihracat ve ithalat, Suriye'nin 2011 yılı itibariyle ihracat ve ithalattaki ortakları, ihracat/ithalat, dış ticaret hacmi/GSYİH oranları ve Suriye dış ticaretinin USTS'ye göre dağılımı) verilecektir.

2003-2011 döneminde Tablo 3'te gösterildiği üzere, Suriye'nin dış ticaret hacmi 2010 yılında maksimum seviyeye ulaşmıştır. 2011 yılında ise bir önceki yıla göre ihracatta % 7 ve ithalatta % 17,2 oranında bir azalmanın gerçekleşmesinden dolayı dış ticaret hacminde bir azalma meydana gelmiştir.

The Economist'in verilerine göre, Suriye, 2011 yılında 11,3 milyar ABD Doları ihracat yapmıştır. Öte yandan, 14,4 milyar ABD Doları ithalat gerçekleştirmiştir. İhracattaki ortaklarından bazıları Irak (% 38,8), İtalya (% 7,9), Almanya (% 7,1), Suudi Arabistan (% 6,5) ve Kuveyt (% 4,2)'dir. İthalattaki ortaklarından bazıları ise, Suudi Arabistan (% 14,8), Çin (% 10), Birleşik Arap Emirlikleri (% 7,3), Türkiye (% 6,8), İran (% 5,4), İtalya (% 5,1), Rusya (% 4,6) ve Irak (% 4,4)'dir (CIA The World Factbook, 2012).

Tablo 3 incelenmeye devam edildiğinde, 2011 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı % 78,5 civarındadır. Bu oran, Suriye'nin ithalatın önemli bir kısmını karşılayabildiğini göz önüne sermektedir. Dış ticaret hacmi/GSYİH oranı, ekonomide dış

ticaretin yerinin belirlenmesine imkân sağlamaktadır. Yani ülkenin dışa açıklık seviyesini ortaya koymaktadır. Bu oran, 2011 yılı itibariyle Suriye’de % 40 civarındadır. Bu durumda Suriye’nin de yoğun şekilde dış ticaret yapmadığı görülmektedir. Yani dış ticarete fazlaca açık bir ülke konumunda değildir. Diğer bir ifadeyle, Suriye, uluslararası ticarete dünya ile entegrasyonu büyük ölçüde sağlayamamıştır. Bu oran, Suriye’de yaşanan iç savaştan ötürü 2012 yılında düşme eğilimi gösterebilir.

Tablo 3: 2003-2011 Döneminde Suriye’nin Dış Ticareti (Milyar ABD Doları)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DIŞ TİCARET HACMİ
2003	5,7	5,1	10,8
2004	7,3	7,9	15,2
2005	8,6	10,5	19,1
2006	10,2	9,3	19,5
2007	11,5	13,6	25,1
2008	12,6	14,5	27,1
2009	11,76	13,34	25,1
2010*	12,2	17,4	29,6
2011	11,3	14,4	25,7

Kaynak: <http://birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/file/hedef-ulke-raporlari/Suriye.pdf>

* Suriye’ye ait veriler, UN Comtrade’ten alınmıştır.

Suriye’nin 2010 yılında dış dünyaya toplam ihracatının ve dış dünyadan toplam ithalatının USTS’ye göre dağılımının gösterildiği Tablo 4 incelendiğinde; Suriye’nin, USTS sınıflarında gerçekleştirdiği ihracat, dış dünyaya gerçekleştirdiği toplam ihracatın sırasıyla % 16,8’ine, % 0,2’sine, % 3,5’ine, % 44’üne, % 5,3’üne, % 5,5’üne, % 8,9’una, % 2’sine, % 6,3’üne ve % 7,5’ine denk geldiği görülmektedir.

Söz konusu sınıflardan gerçekleştirdiği ithalat ise, dış dünyadan gerçekleştirdiği toplam ithalatın sırasıyla % 16’sına, % 2,2’sine, % 4,7’sine, % 19,7’sine, % 1,1’ine, % 13’üne, % 21’ine, % 20,5’ine, % 1,8’ine ve % 0,004’üne tekabül etmektedir.

Tablo 4: 2010 yılında Toplam Suriye İhracatının ve İthalatının USTS’ye Göre Dağılımı (Bin ABD Doları)

USTS KODU	USTS ADI	İHRACAT	İTHALAT
0	Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	2.140.347	2.806.723
1	İçki ve tütün	113.998	381.798
2	Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler	432.023	809.306
3	Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler	5.632.958	3.432.468
4	Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	664.185	179.703
5	Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri	699.309	2.277.807
6	Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar	1.133.845	3.666.453
7	Makinalar ve ulaştırma araçları	242.745	3.595.938
8	Çeşitli mamul eşya	803.620	315.971

9	USTS’de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar)	946.243	691
Toplam		12.809.273	17.466.858

Kaynak: Central Bureau of Statistics in Syria, 2013.

3. TÜRKİYE ve SURIYE ARASINDAKİ DIŞ TİCARETİN SEYRİ

Bu alt başlıkta, Türkiye ile Suriye arasındaki dış ticaret Uluslararası Standart Ticaret Sınıflamasına göre ele alınmaktadır. Öte yandan, Suriye’nin Türkiye ile arasındaki dış ticaretin seyrinin zaman içerisinde nasıl şekillendiğine, Türkiye’nin, Suriye’ye ne kadarlık ihracat yaptığına, ihracata en çok hangi sınıfların konu olduğuna, Türkiye’nin Suriye’den ne kadarlık ithalat gerçekleştirdiğine ve ithalata en fazla hangi sınıfların konu olduğuna değinilmektedir.

1969-2012 döneminde Türkiye ve Suriye arasındaki dış ticaretin seyri Tablo 5, Grafik 1 ve Grafik 2’de gösterilmektedir. Söz konusu tablo ve şekiller incelendiğinde, Türkiye’nin Suriye ile arasındaki dış ticaretinde dalgalı seyirlerin yaşandığı görülmektedir. Bu dalgalı seyirler, çoğunlukla Türkiye dışında gerçekleşen olayların bir sonucudur. Buradan hareketle, bu olayların ne olduklarına, dış ticareti ne yönde etkilediklerine, 2009 ve 2012 yılları arasında ihracatın ve ithalatın USTS bazında ne yönde değiştiğine ve 2012 yılında Türkiye’nin Suriye ile arasındaki dış ticaretin USTS’ye göre dağılımına aşağıda değinilecektir.

Soğuk Savaş döneminin özelliklerinden dolayı, Suriye-Türkiye ilişkilerinde ve dolayısıyla iki ülke arasındaki dış ticarete genel itibariyle inişli-çıkışlı bir seyir izlenmekle birlikte 2012 yılı hariç köklü ve belirgin bir değişiklik yaşanmamıştır.

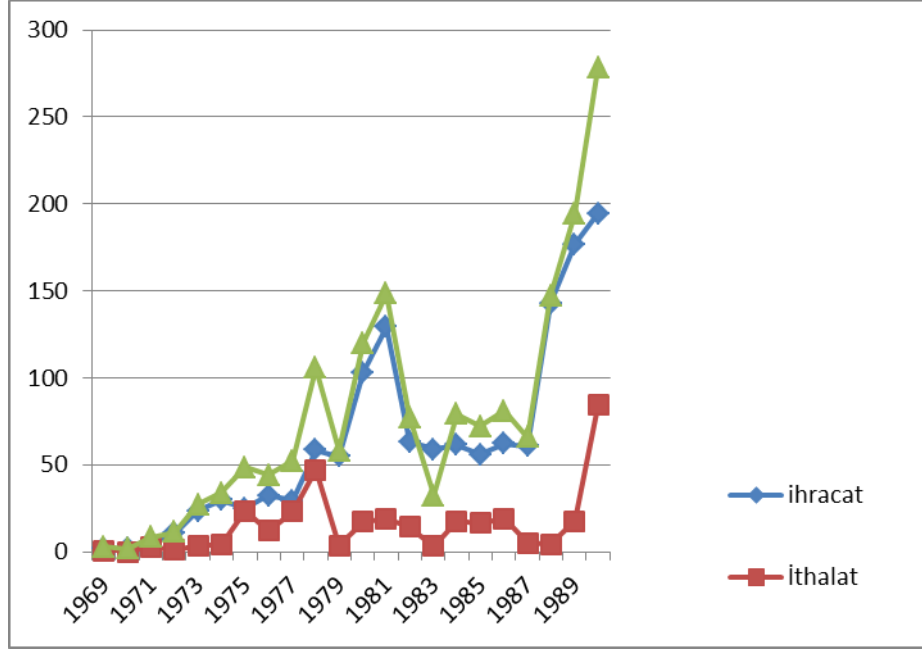
Tablo 5: 1969-2012 Döneminde Türkiye’nin Suriye’ye Gerçekleştirdiği İhracat ve Suriye’den Gerçekleştirdiği İthalat (Milyon ABD Doları)

Yıl	İHRACAT	İTHALAT	DIŞ TİCARET HACMİ
1969	2	0,7	2,7
1970	1,7	0,012	1,712
1971	5,4	2,9	8,3
1972	10,4	1	11,4
1973	23,4	3,7	27,1
1974	29,7	4,1	33,8
1975	25,1	23,3	48,4
1976	32,2	12	44,2
1977	29,2	23,1	52,3
1978	58,5	47,2	105,7
1979	54,8	3,4	58,2
1980	102,9	17,2	120,1
1981	129,4	19	148,4
1982	63,1	14,2	77,3

1983	58,9	3,3	62,2
1984	61,6	17,7	79,3
1985	55,8	16,3	72,1
1986	62,1	19	81,1
1987	60,6	5,1	65,7
1988	142,9	4,3	147,2
1989	176,7	17,7	194,4
1990	194,4	84,3	278,7
1991	264,2	66,8	331
1992	216,1	53,7	269,8
1993	238,8	68,4	307,2
1994	253,8	43,8	297,6
1995	272,1	258,1	530,2
1996	307,7	311,4	619,1
1997	268,7	456,2	724,9
1998	309	308	617
1999	232,2	307	539,2
2000	184,2	545,2	729,4
2001	281,1	463,4	744,5
2002	266,7	314,7	581,4
2003	410,7	261,1	671,8
2004	394,7	247,5	642,2
2005	551,6	142,5	694,1
2006	609,4	187,2	796,6
2007	797,7	259,2	1.056,9
2008	1.115	323,6	1.438,6
2009	1.421,6	221,4	1.643
2010	1.844,6	452,4	2.297
2011	1.609,8	336,6	1.946,4
2012	502,8	67,4	570,2

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013.

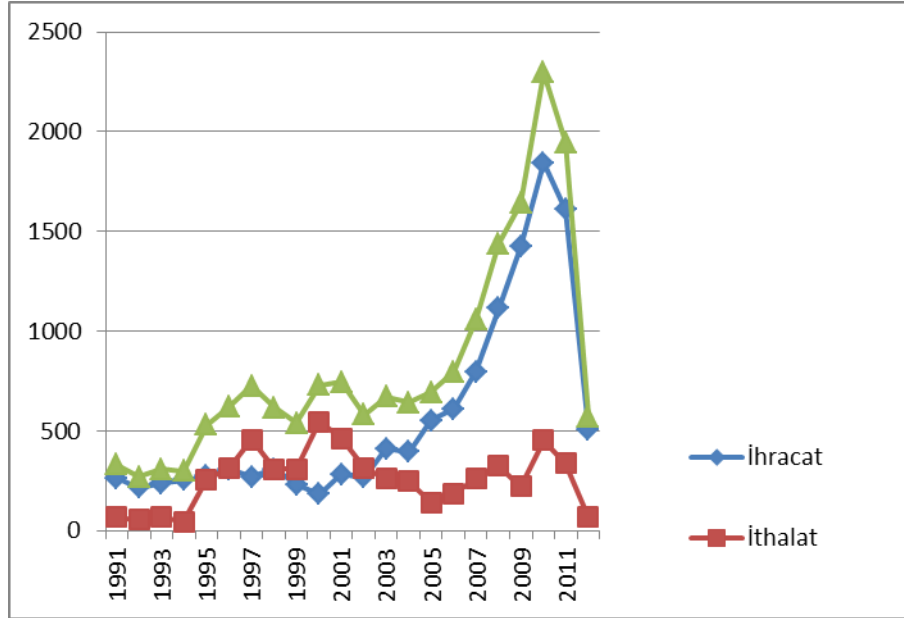
Suriye’de 1960’lı yıllar boyunca devam eden iktidar mücadeleleri, 13 Kasım 1970’te Hafız Esad’ın yönetimi ele geçirmesiyle sona ermiştir. Söz konusu siyasi istikrarsızlığın sona ermesi, 70’li yılların ikinci yarısına kadar Türkiye ve Suriye arasındaki dış ticaret hacminin artan seyir izlemesine neden olduğu söylenebilir (Grafik 1).

Grafik 1. 1969-1990 Döneminde Türkiye ve Suriye Arasındaki Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013.

Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Türkiye'yi güçlendireceğine inanan ve bundan rahatsızlık duyan Suriye, GAP için kullanılan şantiyelerin PKK tarafından baskınlarla tahrip edilmesini projeyi geciktirici unsur olarak desteklemiştir. GAP'a bağlı gelişen su sorunu zamanla terör sorunu ile birlikte anılmaya başlanmıştır. Bu yüzden Türkiye-Suriye ilişkilerinde terör, iki ülkeyi savaşın eşiğine getirecek sorunlar yaratmıştır. 1980'ler ve 1998 arasındaki dönemde iki ülke arasında su ve terör sorunlarının yaşanması, ilişkilerin normal diplomatik ilişkilerle ve gerginlik arasında gidip gelmesine neden olmuştur (Gaytancıoğlu, 2008: 48,77-78). Bu durumun ekonomik ilişkilerde de böyle olduğu söylenebilir ve iki ülke arasındaki dış ticaretin söz konusu dönemde dalgalı bir seyir izlemesine sebep olduğu ileri sürülebilir (Grafik 1 ve Grafik 2).

Terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması ve akabinde iki ülke arasında 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı, iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme girilmesine neden olmuştur ve ilişkiler yumuşamaya başlamıştır. Yumuşamaya başlayan ilişkiler, kendisini ekonomik ilişkilerde de hissettirmiş, dış ticaret hacminde artışlar yaşanmaya başlamıştır.

Grafik 2: 1991-2012 Döneminde Türkiye ve Suriye Arasındaki Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013.

ABD'nin Ortadoğu'daki emperyalist tutumu, 2000 yılında Suriye'de iktidarı devralan Beşar Esad'ın Türkiye ile olan ilişkilere önem vermeye başlaması ve Türkiye'de siyasi istikrarın sağlanmasıyla, 2002 yılından sonra iki ülke birbirine yakınlaşmaya başlamıştır. Bu durum etkisini iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde de göstermeye başlamıştır ve 2011 yılına kadar iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2004 yılı hariç her geçen yıl artmaya başlamıştır (Grafik 2).

Bununla birlikte, Esad Rejimi, zaman içerisinde sert ve baskıcı yöntemleri Rejimi sağlamlaştırmak adına kullanmaktan çekinmemiştir. Esad ülkeyi koruyacak profesyonel ordunun yanında Rejimin koruyuculuğunu yapacak, kendi yakınlarından özel muhafaza birliği oluşturmuştur. Cumhurbaşkanlığı Güvenlik Konseyi, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği, Mücadele Birlikleri, Milli İstihbarat Örgütü, Askeri İstihbarat, Hava Kuvvetleri İstihbaratı gibi çeşitli güvenlik kurumları ile ülkedeki en önemli baskı unsuru olarak gösterilebilecek durum Suriye'nin bir muhaberat ya da polis devleti olmasıdır. Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği Esad'ın kardeşi Mahir Esad tarafından komuta edilmesiyle öne çıkmaktadır. Bu sistem ile ülkedeki her şey, her insan ve her yer gözetim ve denetim altındadır. Günlük hayatı bile derinden etkileyen bu baskı, Suriye'deki ayaklanmaların en temel nedenlerinden biridir (Süer, 2012: 6).

İlk olarak 17 Mart 2011'de Daraa'da başlayan Yönetim karşıtı gösteriler ülkenin büyük bölümüne yayılmış, bu gösterilere karşı Rejim güçlerinin ve Rejime bağlı

paramiliter grupların başvurdukları şiddetin etkisiyle Suriye, kırılması zor bir şiddet sarmalının içine girmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, 2012). Türkiye konunun stratejik boyutuna ilaveten insani boyutuyla da ilgilendiğinden dolayı Suriye'deki bu şiddet olaylarına sessiz kalmamış ve Suriye'ye çeşitli yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Bu yaptırımlardan biri, 25 Temmuz 2012 itibariyle iki ülke arasındaki sınırın kısmen kapatılması olmuştur. Şöyle ki; Cilvegözü, Karkamış ve Öncüpınar sınır kapılarından geçici olarak Türkiye Cumhuriyet vatandaşlarının gerek ticari gerekse yolcu olarak Suriye'ye çıkışları durdurulmuştur. Sadece Akçakale ve Yayladağı sınır kapılarından insanların geçişine izin verilmeye başlanmıştır. Şiddet olayları, Türkiye tarafına yakın bölgelerde de etkisini göstermiştir. Suriye Rejimine bağlı birlikler ile muhalif güçler arasında Türkiye sınırına yakın bölgelerde 20 Eylül 2012 tarihinden itibaren çatışmalar sürekli olarak şiddetlenmiş ve Suriye tarafından atılan havan mermileri Şanlıurfa Akçakale ilçesine isabet etmiştir. Diplomatik kanallar izlenerek Suriye tarafına yapılan tüm uyarılara ve girişimlere rağmen söz konusu eylemler devam etmiş; 3 Ekim 2012 tarihinde Suriye askeri birlikleri tarafından atılan havan mermilerinin Akçakale ilçe merkezine düşmesi sonucunda, tamamı kadın ve çocuk beş kişi hayatını kaybetmiş ve çok sayıda kişi yaralanmıştır. Suriye Rejimi tarafından yürütülen askeri harekâtlar, yapılan uyarılara rağmen Türkiye'nin ulusal güvenliğine ciddi tehdit ve riskler oluşturan bir aşamaya ulaşmıştır. Türkiye'ye yönelebilecek ilave risk ve tehditlere karşı zamanında süratle hareket etmek, gerekli tedbirleri almak amacıyla 4 Ekim 2012 tarihinde tezkere hazırlanmış ve kabul edilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı, 2012). Bu durumların etkisiyle, yani Suriye'deki mevcut durumun, bölgesel ve uluslararası güvenlik ve barış açısından tehdit oluşturmayı sürdürmesinden, 2012 yılında iki ülke arasındaki ticaretin durma noktasına geldiği söylenebilir (Şekil 2).

Genel itibarıyla bir değerlendirme yapılacak olursa, Suriye ile ilişkiler normal diplomatik ilişkilerden, siyasi ve askeri tansiyonlara kadar uzanan düzensiz bir seyir takip etmiştir.

2009 yılında Türkiye'nin toplam Suriye ihracatı ve ithalatındaki payı sırasıyla % 3,1 ve % 7,6 olarak gerçekleşmişken bu oranlar 2010 yılında sırasıyla % 5,1 ve % 9,5 olarak gerçekleşmiştir (Central Bureau of Statistics in Syria, 2012). Fakat iç savaşın patlak verdiği 2011 yılında ise bu oranlar sırasıyla % 3,3 ve % 9,2 şeklinde gerçekleşmiştir (CIA-The World Factbook, 2012). Türkiye'nin Suriye'de yaşanan iç savaşa verdiği tepkilerin her geçen gün artmasından ve bu durumun etkisiyle de iki ülke arasındaki gerek ihracatın gerekse de ithalatın azalmasından dolayı, 2012 yılında ortaya çıkacak olan oranların, bu durumdan olumsuz yönde etkileneceği belirtilebilir.

3.1. Türkiye ve Suriye Arasındaki İhracatın USTS'ye Göre Dağılımı

Bu alt başlıkta, Türkiye ile Suriye arasındaki ihracatın USTS'ye göre dağılımı Türkiye'nin verileri göz önünde bulundurularak Tablo 6 ve Tablo 7 yardımıyla değerlendirilecektir.

Tablo 6: 2009-2012 Döneminde Türkiye'nin Suriye'ye Gerçekleştirdiği İhracatın USTS'ye Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)

USTS KODU	İHRACAT			
	2009	2010	2011	2012
0	177,6	199,1	125,9	85,2
1	6,5	9,9	6,8	7,8
2	47,6	56,3	62,5	22,9
3	208,8	585,9	378,2	164,9
4	40,9	25,6	35,5	26,7
5	101,2	109,6	105,5	30
6	564,3	584,1	680,9	110,3
7	222,9	210,3	165,7	32,3
8	50,1	62,7	47,9	18,1
9	1,1	0,588	0,464	4,2

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013.

Türkiye'nin Suriye'ye gerçekleştirdiği ihracatın USTS'ye göre dağılımının gösterildiği Tablo 6'ya bakılacak olursa, 2010 yılında 2009 yılına göre en fazla artışın % 180 ile mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler sınıfında ve en fazla azalışın ise % 50,3 ile USTS'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar) sınıfında olduğu görülmektedir. 2011 yılında 2010 yılına göre en fazla artış % 38,3 ile hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar sınıfında meydana gelmişken, en fazla azalış % 36,7 ile canlı hayvanlar ve gıda maddeleri sınıfında gerçekleşmiştir. 2012 yılında 2011 yılına göre en fazla artış 8,1 kat ile USTS'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar) sınıfında söz konusuysen, en fazla azalış % 83,9 ile başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar sınıfında ortaya çıkmıştır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2013).

Tablo 7: 2012 Yılında Toplam Türkiye İhracatının ve İthalatının USTS'ye Göre Dağılımı (Bin ABD Doları)

USTS KODU	USTS ADI	İHRACAT	İTHALAT
0	Canlı hayvanlar ve gıda maddeleri	12.695.538	6.339.085
1	İçki ve tütün	1.097.789	638.585
2	Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler	4.493.488	18.630.083
3	Mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler	7.706.743	60.112.075
4	Hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar	1.061.061	1.943.070
5	Başka yerde belirtilmeyen kimya sanayi ve buna bağlı sanayi ürünleri	8.917.980	29.685.925
6	Başlıca sınıflara ayrılan işlenmiş mallar	41.300.559	36.037.293
7	Makinalar ve ulaştırma araçları	37.457.114	61.604.551
8	Çeşitli mamul eşya	24.337.511	13.154.167
9	USTS'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar)	13.492.996	8.392.119

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013

Tablo 6 incelenmeye devam edilecek olursa, söz konusu sınıflar, Türkiye'nin 2012 yılında Suriye'ye gerçekleştirdiği toplam ihracatın sırasıyla, yaklaşık olarak % 16,9'una, % 1,6'sına, % 4,6'sına, % 32,8'ine, % 5,4'üne, % 5,9'una, % 21,9'una, % 6,4'üne, % 3,7'sine, % 0,8'ine tekabül etmektedir. Bu durumda Türkiye'nin Suriye'ye en fazla mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler sınıfını ihraç ettiği görülmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2013).

Türkiye'nin dış dünyaya toplam ihracatının USTS'ye göre dağılımının gösterildiği Tablo 7 incelendiğinde, Türkiye'nin söz konusu sınıfların yine sırasıyla % 0,6'sını, % 0,7'sini, % 0,5'ini, % 2,1'ini, % 2,5'sini, % 0,3'ünü, % 0,2'sini, % 0,08'ini, % 0,07'sini ve % 0,03'ünü Suriye'ye ihraç ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, 2012 yılında ihracatta Suriye'nin Türkiye için önemli bir ortak olmadığını ortaya koymaktadır. Şöyle ki; Türkiye söz konusu dönemde dış dünyaya yaptığı ihracatın yaklaşık olarak % 0,3'ünü Suriye'ye gerçekleştirmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2013).

3.2. Türkiye ve Suriye Arasındaki İthalatın USTS'ye Göre Dağılımı

Bu alt başlıkta, Türkiye'nin Suriye'den gerçekleştirdiği ithalatın USTS'ye göre dağılımı Türkiye'nin verileri dikkate alınarak Tablo 7 ve Tablo 8 yardımıyla incelenecektir.

Tablo 8: 2009-2012 Döneminde Türkiye'nin Suriye'den Gerçekleştirdiği İthalatın USTS'ye Göre Dağılımı (Milyon ABD Doları)

USTS KODU	İTHALAT			
	2009	2010	2011	2012
0	3,9	12	11	11,8
1	0,023	0,027	0,07	-
2	60,3	127,7	38,9	26
3	60,2	90,5	57,9	0,187
4	2,7	2,3	0,467	0,152
5	9,1	27,2	55,2	6,4
6	69,9	176,3	139,4	15,1
7	2,8	2,9	6,5	2,3
8	9	12,6	26,9	5,3
9	-	0,003	0,009	0,006

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: 2013

Türkiye'nin Suriye'den gerçekleştirdiği ithalatın USTS'ye göre dağılımının gösterildiği Tablo 8 değerlendirilecek olursa, 2010 yılında 2009 yılına göre en fazla artış % 205 ile canlı hayvanlar ve gıda maddeleri sınıfında ve tek azalış ise % 17,5 ile hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar sınıfında kendisini göstermiştir. 2011 yılında 2010 yılına göre en fazla artış % 200 ile USTS'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar) sınıfında ortaya çıkmışken, en fazla azalış % 79,7 ile hayvansal, bitkisel katı ve sıvı yağlar, mumlar sınıfında görülmektedir.

2012 yılında 2011 yılına göre tek artış % 7,4 ile canlı hayvanlar ve gıda maddeleri sınıfında söz konusuysen, en fazla azalış % 100 ile içki ve tütün sınıfında meydana gelmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2013).

Tablo 8 değerlendirilmeye devam edilecek olursa, söz konusu sınıflar, Türkiye'nin 2012 yılında Suriye'den gerçekleştirdiği toplam ithalatın sırasıyla, yaklaşık olarak % 17,6'sına, % 0, % 38,6'sına, % 0,27'sine, % 0,22'sine, % 9,6'sına, % 22,5'ine, % 3,4'üne, % 7,9'unave % 0,008'ine denk gelmektedir. Bu durumda Türkiye'nin Suriye'den en fazla Akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler sınıfını ithal ettiği anlaşılmaktadır (Türkiye İstatistik Kurumu, 2013).

Türkiye'nin dış dünyaya toplam ithalatının USTS'ye göre dağılımının gösterildiği Tablo 7 incelendiğinde, Türkiye'nin söz konusu sınıfların yine sırasıyla % 0,18'ini, % 0'ını, % 0,13'ünü, % 0,0003'ünü, % 0,007'sini, % 0,02'sini, % 0,04'ünü, % 0,003'ünü, % 0,04'ünüve % 0,00007'sini Suriye'den ithal ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, 2012 yılında ithalatta Suriye'nin Türkiye için önemli bir ortak olmadığını göz önüne sermektedir. Şöyle ki; Türkiye söz konusu dönemde dış dünyadan yaptığı ithalatın yaklaşık olarak % 0,02'sini Suriye'den gerçekleştirmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2012).

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Türkiye'nin Suriye ile siyasi ilişkileri dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Suriye ile olan ekonomik ilişkileri de bu durumdan etkilenmiştir ve 1969-2012 döneminde dış ticarete zaman zaman dalgalı seyirler yaşanmıştır.

Bu bağlamda, GAP'ın hayata geçirilmesini engellemek veya geciktirmek için Suriye'nin PKK terör örgütüne destek vermesi, 80'lerden 90'ların sonuna kadar Türkiye ve Suriye arasındaki ilişkilerin zaman zaman bozulmasına neden olmuştur ve söz konusu dönemde iki ülke arasındaki dış ticarete dalgalanmalar yaşanmıştır. Terör örgütü liderinin Suriye'den çıkartılması ve hemen ardından iki ülke arasında 1998 yılında imzalanan Adana Mutabakatı neticesinde ilişkiler rayına oturmaya başlamış ve dış ticaret hacmi 2011 yılına kadar artış göstermiştir. Fakat Suriye'de yaşanan ayaklanmalara karşı Suriye yönetiminin gün geçtikçe sert tedbirler alması, Türkiye'nin aynı şekilde sert tepkiler vermesine neden olmuş ve en son Temmuz 2012'de iki ülke arasındaki sınır, kritik bir kararla Türkiye tarafından kısmen kapatılmıştır. Ayrıca, Suriye tarafından gelen tehditlere karşı zamanında ve süratle hareket etmek amacıyla Ekim 2012'de bir tezkere çıkartılmıştır. Bu durumların etkisiyle gelişen ekonomik ilişkiler bozulmaya başlamış ve iki ülke arasındaki dış ticaret durma noktasına kadar gelmiştir.

2012 yılında Türkiye, Suriye'den en fazla mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler sınıfını ihraç etmişken, Suriye'den en fazla akaryakıt hariç yenilmeyen hammaddeler sınıfının ithalatı yapılmıştır. Bununla birlikte, USTS sınıfları arasında Türkiye'nin dış dünyaya yaptığı ihracatın içinde Suriye'ye gerçekleştirilen ihracatın payları % 0,03 ile % 2,5 arasındadır. İthalatta ise bu oranlar, % 0,00007 ve % 0,18 arasında değişmektedir.

Buradan hareketle, Suriye'nin hem Türkiye'nin ihracatında hem de ithalatında önemli paylara sahip olmadığı görülmektedir. Şöyle ki; Türkiye'nin söz konusu dönemde Suriye'ye gerçekleştirdiği ihracat dış dünyaya gerçekleştirdiği ihracatın yaklaşık olarak % 0,3'ünü oluşturmaktayken, Türkiye'nin söz konusu dönemde Suriye'den yaptığı ithalat dış dünyadan yaptığı ithalatın yaklaşık olarak % 0,02'sini oluşturmaktadır.

2012 yılında 2011 yılına göre Türkiye'nin içki ve tütün ve USTS'de sınıflandırılmamış eşyalar (tedavülde olmayan paralar, parasal tabanlı altınlar) sınıfları hariç diğer bütün sınıflarda Suriye'ye ihracatında ve canlı hayvanlar ve gıda maddeleri sınıfı dışında diğer bütün sınıflarda Türkiye'nin Suriye'den ithalatında azalmalar meydana gelmiştir. Bundan dolayı, Türkiye'nin Suriye'ye ihracatı % 68,8 oranında azalmışken Suriye'den ithalatı ise % 80 oranında azalmıştır. 2011 yılı başından beri Suriye'de devam eden iç savaşa Türkiye'nin kayıtsız kalmaması ve Temmuz 2012 itibariyle Suriye ile sınırını kısmen kapatması, bu durumun nedeni olarak gösterilebilir.

KAYNAKÇA

AYDIN, M. ve ARAS, D. (2004), "Ortadoğu'da Ekonomik İlişkilerin Siyasi Çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye İle Bağlantıları", **Uluslararası İlişkiler**, 1 (2), 103-128.

Birleşmiş Markalar Derneği (2012), **Suriye Ülke Raporu**, İstanbul: BMD Yayınları.

Central Bureau of Statistics in Syria (2013), **Dış Ticaret İstatistikleri**, Şam: CBSSYR Yayınları.

CIA-The World Factbook (2012), "Syria", <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>, (30.11.2012).

GAYTANCIOĞLU, K. (2008), **Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Ortadoğu Politikasına Etkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

<http://birlesmismarkalar.org.tr/images/UF/file/hedef-ulke-raporlari/Suriye.pdf>, (21.12.2012).

KURAN, B. S. (2006), **Türkiye'nin Komşuları İle Ticari İlişkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Statistical Centre of Iran (2012), **Nüfus İstatistikleri**, Tahran: SCI Yayınları.

SÜER, B. (2012), "Suriye'de Değişim Çabaları: Bir Bağlam ve Süreç Analizi", **Orta Doğu**, 6 (2), 1-20.

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı (2012), "Türkiye – Suriye Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-suriye-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>, (08.10.2013).

Türkiye İstatistik Kurumu (2013), **Dış Ticaret İstatistikleri**, Ankara: TÜİK Yayınları.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2012), **Ekonomik Rapor 2011**, Ankara: TOBB Yayınları.

United Nations Commodity Trade (2013), **Dış Ticaret İstatistikleri**, New York: Comtrade Yayınları.

1925- 1950 DÖNEMİNDE TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİ ve İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI KONJONKTÜRÜN TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİNE ETKİLERİ

Ersan BOCUTOĞLU¹
Mehmet DİNÇASLAN²

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, 1925-1950 dönemi arasında Türk havacılık endüstrisinin genel durumunu ortaya koymak ve İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktürün Türk havacılık endüstrisine etkilerini incelemektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktür; Truman Doktrini, Marshall Planı ve bu kapsamda Türkiye'ye gelen Thornburg, Hilts ve Barker gibi uzmanların raporları ile etkilerini Türkiye üzerinde hissettirmiştir. Söz konusu uluslararası konjonktür, doğrudan doğruya, Türkiye'nin izlemekte olduğu ithal ikameci sanayileşme politikasını hedef almış, Türkiye'de ağır sanayinin kurulmasını engellemeyi hedeflemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Uluslararası konjonktürün Türk havacılık endüstrisi üzerindeki etkileri ise dolaylı bir etki olup, ithal ikameci sanayileşme politikası terk edilirken, bu politikanın önemli bir alt bileşeni olan havacılık endüstrisi de ortadan kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Havacılık Endüstrisi, İkinci Dünya Savaşı, Truman Doktrini, Marshall Planı, Hilts Raporu, Thornburg Raporu, Barker Raporu

TURKISH AVIATION INDUSTRY DURING 1925-1950 PERIOD and THE EFFECTS of POST - WORLD WAR II CONJUNCTURE on TURKISH AVIATION INDUSTRY

ABSTRACT

The aims of this paper are actually twofold: to overview general structure of Turkish aviation industry during (1925-1950) period and to analyze the effects of post-World War II conjuncture on the Turkish aviation industry. The international conjuncture dominating the World in the post-World War II era had worked through itself on Turkey via Truman Doctrine, Marshall Plan and the Hilts, Thornburg, Barker Reports prepared by the delegations that visited Turkey during that time. So-called international conjuncture had directly opposed to the Turkish industrialization policy depended on import substitution model and managed to prevent it. It can be concluded that the Turkish aviation industry as a sub-sector of import substitution industry was indirectly eliminated while the conjuncture had directly challenged the import substituted Turkish industrialization policy.

Keywords: Turkish Aviation Industry, Truman Doctrine, Marshall Plan, Hilts Report, Thornburg Report, Barker Report

¹ Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisat Bölümü, Ayrıntılı bilgi için: ersanbocutoglu.net
İletişim: ebocutoglu@ktu.edu.tr

² Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, İletişim:
mehmetdincaslan@ktu.edu.tr

GİRİŞ

Trablusgarp Savaşı, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı ile askeri teknolojilerin önemi ortaya çıkmış, bu amaçla, havacılıkla ilgili kurumsal altyapıyı oluşturma faaliyetlerine girilmiştir; ithalat, hibe, lisanslı üretim ve yerli üretim gibi politikalarla uçak endüstrisine ağırlık verilmiştir. Türk Hava Kurumu (THK), TOMTAŞ, Vecihi Hürkuş ile Nuri Demirağ'ın faaliyetleri, THK Etimesgut Uçak Fabrikası ve THK Gazi Uçak Motor Fabrikası bu faaliyetler arasında sayılabilir.

İkinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında bu faaliyetleri gerçekleştiren Türkiye, savaş sonrasında yaşanan gelişmelerin etkisiyle elde ettiği kazanımlarını kaybetme durumuna düşmüştür. İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde dış ilişkilerde takip ettiği iki Bloğa eşit mesafeli, esnek, inisiyatifi elinde tutan politikadan uzaklaşmak zorunda kalan Türkiye, bu hususta manevra kabiliyetini kaybetmiştir (Şahin, 2007: 98). Sovyet tehditlerinin de önemli etkileri sonucu Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile Batı Bloğuna yönelmiştir. Bu dönemde adı geçen planlar ve yardımlar kapsamında ABD'den gelen uzmanların direktifleri doğrultusunda, ağır sanayi hedefleri Türkiye'nin kalkınma planlarından çıkarılmış, Türkiye için tarım sektörünü önceleyen kalkınma politikası hedefleri belirlenmiştir. Bu bağlamda havacılık endüstrisinden de vazgeçildiği için, Türkiye'nin havacılıkta uzun mücadeleler sonucu elde ettiği birikim, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktürün önemli etkisi ve çeşitli iç sebeplerin de tetiklemesiyle yok olma aşamasına gelmiştir.

Bu makale, 1925-1950 döneminde Türk havacılık endüstrisinin gelişimini ana hatlarıyla ortaya koymayı, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan konjonktürün Türk havacılık endüstrisine etkilerini değerlendirmeyi ve Türk havacılık endüstrisinin başarısızlığa uğramasında rol oynayan başlıca dış etkenleri ortaya koymayı amaç edinmektedir.

Bir kere daha vurgulanmalıdır ki makalede havacılık endüstrisi girişimlerinin sektöre uğramasında rol oynayan iç etkenler analiz dışı bırakılmış ve sadece uluslararası konjonktürün şekillendirdiği dış faktörlere odaklanılmıştır. Bu bağlamda Truman Doktrini, Marshall Planı ve bu kapsamda Türkiye'ye gelen uzmanların raporları ön plana alınmıştır.

Çalışma, zaman açısından 1925-1950 arası dönemle sınırlandırılmıştır. Böylece Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulduğu tarihten, İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde Türkiye'ye gelen uzmanların raporlarının son bulunduğu dönemin incelenmesi hedeflenmiştir.

Çalışma, giriş ve sonuç hariç, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Türk havacılık endüstrisinin gelişimi başlığı altında Türkiye'de uçak sanayi alanında gerçekleştirilen özel ve kamu girişimlerine temas edilmekte; ikinci bölümde ise İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan konjonktürün Türk havacılık endüstrisi üzerindeki

doğrudan ve dolaylı etkileri üzerinde durulmakta, nihayet ulaşılan sonuçlar sonuç bölümünde özetlenmektedir.

1. 1925-1950 DÖNEMİNDE TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİNİN GENEL DURUMU

Osmanlı Devleti'nin özellikle 20. yüzyılın başlarında devlet öncülüğünde sanayileşme yönünde atılımları olmuş, ancak bu süreçte yapılan Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları bu atılımların önünde engeller oluşturmuştur. İstiklal Savaşı'nı kazanan Türkiye'nin kurucu kadroları da geçmişin muhasebesini yaparak asıl bağımsızlığın iktisadi alanda olması gerektiğinin farkına varmıştır. Nitekim Mustafa Kemal, siyasi ve askeri başarılar ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle taçlandırılmazsa bu başarıların sürekli olamayacağını ifade etmiştir (Türkiye İktisat Kongresi, 1981: 251).

Sanayileşme alanında Türkiye, 1925-1950 döneminde önemli ilerlemeler kaydetmiş olup, havacılık endüstrisi de bu alanda yer almaktadır. Havacılık endüstrisi, Türkiye'nin esasında uçağın kullanılmaya başladığı 1903 yılından beri ilgisini çekmektedir. Bu ilgiye paralel olarak Türkiye, gerek kamu ve özel sektör teşebbüsleri, gerekse de bağış ve hibe uçakları ile yabancı mühendislik bilgisinden istifade etme yolunda çeşitli yöntemleri uygulama alanına koymuştur. Aşağıda bu yöntemlerin uygulama alanına intikal ettiği girişimlere temas edilmektedir.

1.1. Türk Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu - THK)

İstiklal Savaşı'nın kazanılmasından sonra Türkiye, her alanda olduğu gibi havacılık alanında da yeniden yapılanmaya gitmiş, bunun ilk meyvesi 16 Şubat 1925 yılında Türk Tayyare Cemiyeti'nin (TTC) kurulması ile alınmıştır. Mustafa Kemal'in, "İstikbal göklerde; çünkü göklerini koruyamayan devletler yarınlarından asla emin olamazlar" ifadesi bu cemiyetin açılışında kayıtlara geçmiştir (Güneşen, 2003: 16, 20).

TTC'nin ilk genel başkanlığına, Rize milletvekili Fuat Bey seçilmiştir. Atatürk döneminde altı büyük kongre yapılmış ve bu dönemler içerisinde Fuat Bey, genel başkanlık görevini sürdürmüştür. Fuat Bey, I. Büyük Kongre'de Türk Havacılığının meydana getirilmesi için yapılması gereken işleri; "pilot yetiştirmek için sivil bir okul açmak, bu yolla aerodinamik ve malzemeye ait muayeneleri yapabilecek, motorların arızalarından anlayacak, gerekirse planlarını hazırlayabilecek mühendisleri yetiştirmek, uçak yapımı için özel laboratuvar yapmak, askeri ve milli bir gözlem teşkilatı kurmak, halka gerekli şekilde havacılığı öğretmek ve tanıtmak maksadıyla gerekli yayın teşkilatını kurmak, Türk Hava Yollarını (THY) kurmak, Hava Spor Kulüplerini açmak" olarak sıralamıştır (Yüceer, 2004: 10-11).

TTC, 1935 yılında Türk Hava Kurumu (THK) adını almış ve aynı yıl içerisinde sivil havacılık okulu mahiyetinde olan Türkkuşu'nu kurmuştur (THK, 2014). Bu dönemde açılan kampanyalar sonucu halkın zekât, fitre ve sadakaları ile bazı hayırseverlerin bağışladığı paralarla satın alınan uçaklar Türk Hava Kuvvetleri'nin güçlenmesine önemli

katkıda bulunmuştur (Aydın, 2011: 52). THK, kuruluşunda belirtilen hedefleri 1950 yılına kadar geçen süreçte gerçekleştirmiştir.

1.2. Kayseri Uçak Fabrikası (TOMTAŞ)

TTC kurulduktan hemen sonra bir uçak fabrikası da kurulmak istenmiştir. Fakat Türkiye’de bu girişimin altından kalkacak yeterli sermaye ve teknik eleman eksikliği vardır. Buna karşın Birinci Dünya Savaşı’nı müteakip, mağlup Almanya’nın uçak ve harp sanayi Versailles Antlaşması (11 Kasım 1918) ile kısıtlanınca, Almanya içinde faaliyet gösteremeyen Alman firmaları, başka ülkelerde fabrikalar kurarak üretimlerine devam etme eğilimine girmişlerdir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında güçlü bir ordu ve hava kuvvetlerine ihtiyaç bulunmaktadır. Sermaye ve teknik eleman eksikliği nedeniyle, yabancı sermaye ile ortak bir girişim zorunluluk halini almıştır. Berlin Büyükelçisi Kemaleddin Sami Paşa da Alman makamlarıyla iki ülke arasındaki yakın ekonomik işbirliği fırsatlarını ele almış ve bu meyanda Junkers firması ile görüşmelere başlamıştır (Uçar, 2012: 75).

Alman Uçak üretiminde Junkers firması çok iddialı ve güven duyulan bir isimdir. 1925 yılında Atina’da da bir uçak fabrikasının açılmasının dengeleri bozabilme ihtimali nedeniyle de 1925 yılı yaz aylarında Türkiye ile Junkers firması arasındaki görüşmeler tamamlanmıştır. Firma ile yapılan anlaşmaya göre, sermaye tutarı yaklaşık 3,5 milyon TL (7 milyon Mark) olacak ve taraflar arasında eşit katılım sağlanacaktır (Yalçın, 2008: 73). Türk-Alman ortaklığı olan şirketin adının, Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) olması kararlaştırılmıştır. TOMTAŞ’ın resmi açılışı devlet töreniyle 6 Ekim 1926’da olmuştur (Yalçın, 2010). Fabrikanın her türlü teçhizatı ve personelinin bir kısmı Almanya’dan getirilmiş olup, personel ihtiyacı 5 mühendis, 120 Alman ve 240 Türk işçisi ile karşılanmıştır (Taşkesen, 2006: 75).

Fabrika bünyesinde patenti Junkers firmasına ait uçakların parça montajı ve bazı parçalarının üretimi yapılmıştır. Ancak faaliyetlerin başında Türk tarafında Almanlarla birlikte çalışacak yeterli teknik bilgiye sahip, mühendis ve teknisyen kadrosu mevcut olmadığından ortaklık anlaşmasından yeterince faydalanılamamıştır (Uçar, 2012: 82). TOMTAŞ’ın faaliyetleri ise uzun soluklu olamamıştır. Bunun nedenleri arasında, fabrikada çalışan Alman ve Türk işçileri arasındaki ücret farkı ve Junkers firmasının anlaşma gereği doğan yükümlülüklerini yerine getirmemesi vardır. Bu nedenle şirket, 28 Haziran 1928 yılında lağvedilmiştir (Güneşşen, 2003: 22). TOMTAŞ’ın tasfiye sürecinde, Junkers firması belirli bir bedel karşılığı haklarından feragat etmiş ve hisselerini TTC’ne devretmiştir. TOMTAŞ, Kayseri Uçak Fabrikası adı altında 1931’de Milli Müdafaa Vekâletine (MMV) bağlı olarak yeniden açılmıştır.

Junkers tecrübesinden sonra, uçak sanayiinde bu dönemde büyük gelişmeler gösteren ABD’deki Curtiss şirketi ile MMV arasında 1932’de Hawk ve Fledling tipi uçak yapılması konusunda anlaşma sağlanmıştır. Fabrikada 1936’da Alman Gotha 145 tipi, 1937’de Polonya PZL-23 tipi, 1939’da İngiliz Miles ve Magister tipi uçaklar üretilmiştir

(Yalçın, 2010). Kayseri Uçak Fabrikası'nda TOMTAŞ dönemi de dâhil olmak üzere 1926-1941 yılları arasında yedi ayrı tipte yaklaşık 212 adet uçak imal edilmiştir (Yavuz, 2013: 38). İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte, üretimden ziyade onarım ve bakım işleri ön plana çıkmıştır. Fabrika birçok değişim geçirdikten sonra günümüzde Kayseri Hava İkmal Bakım Merkezi Komutanlığı olarak faaliyetini sürdürmektedir. Pervaneli uçakların fabrika seviyesi bakım, onarım ve imalat işlemleri burada yürütülmektedir (Yalçın, 2010).

TOMTAŞ'ın faaliyetlerinden Türkiye'nin çeşitli kazanımları olmuştur. Bunlardan birisi de fabrikada çalışan yerli personelin eğitimidir. Bu konuda TOMTAŞ, Junkers firmasının Dessau'daki ana fabrikasına teknisyenler göndererek eğitim almalarını sağlamıştır. Zaman şartlarına göre, bu durum Türkiye için büyük kazanımdır (Uçar, 2012: 81).

1.3. Vecihi Hürkuş (1896-1969)

Atatürk döneminde havacılık alanında ilk sivil girişimci, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nda görev alan Türk pilotu Vecihi Hürkuş'tur. Hürkuş, 25 Haziran 1926'da, Yunanlılardan kalan ve elde mevcut uçak aksamını bir araya getirerek ilk sivil uçağı üretilip, amatörce uçurmuştur (Dervişoğlu, 2010: 52). TTC'nin kurulmasında da rol alan Hürkuş, TOMTAŞ'ın test pilotluğunu da yapmıştır (Yavuz, 2013: 45).

Hürkuş, 21 Nisan 1932'de ilk Türk Sivil Havacılık Okulu'nu kurmuştur. İki kız olmak üzere 12 öğrenci kaydolduğu okulda 27 Eylül 1932'de eğitim ve öğretime başlanır. Okulun gayesi Türk gençliğini havacılığa alıştırmak, tayyareci kuşaklar yetiştirerek Türkiye Cumhuriyeti hava ordusunun yedek gücü olmaktır. Bu okulda, ilk Türk kadın pilotu Bedriye Gökmen de yetişmiştir. Vecihi Sivil Tayyare Okulu parasal sorunlardan ve yetiştirdiği öğrencilerin diplomalarına denklik verilememiş olmasından kapanmıştır (Hürkuş, 2008: 6,8).

Hürkuş 1933 yılında, Kadıköy'de kurduğu fabrikada kendi projesi ilk Türk spor-eğitim uçağı Vecihi-XIV, XV, XVI tipinde uçaklar imal etmiştir (Yavuz, 2013: 46).

Hürkuş, 29 Kasım 1954'de Hürkuş Hava Yolları'nı kurdu. Türk Hava Yolları'nın seferden kaldırdığı uçaklardan sekizini Ziraat Bankası kredisiyle satın aldı. Çeşitli güçlükler, kazalar ve sabotajların meydana gelmesi sebebiyle Hürkuş Hava Yolları'nın uçakları uçuştan men edilmiştir (Hürkuş, 2008: 9).

1.4. Nuri Demirağ (1886- 1957)

Atatürk döneminde havacılık alanındaki son bireysel girişimci Nuri Demirağ'dır. 1886 yılında Sivas'ın Divriği ilçesinde doğan Nuri Demirağ, Cumhuriyet'ten önce çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra ticarete atılmış ve ilk işi sigara kâğıdı imalatı olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise devletin demiryolu inşası ihalelerinde düşük fiyat önererek bu alanlardaki yabancı tekeli kırması ve sermaye birikiminin büyük kısmını bu süreçte gerçekleştirmiştir. Çimento fabrikası ihalesinde önerdiği düşük fiyatlar ile de bir

başka tekelin kırılmasına vesile olmuştur. Atatürk döneminde Keban Barajı ve Boğaz Köprüsü ile ilgili projeler üretmiş, fakat bunları hayata geçirememiştir. Demirağ, İnönü ve Menderes dönemlerinde ise daha çok siyasi düşünceleri ve projeleri ile gündeme gelmiştir. İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde ise kendine ait uçak fabrikasının kapatılması sonucu Demirağ kalkınma ve sanayileşme davasını, kurmuş olduğu Milli Kalkınma Partisi (MKP) aracılığıyla sürdürmeye çalışmıştır. MKP, çok partili hayata geçişte ilk muhalefet partisi olmuş, ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarına getirdiği çözüm önerileriyle de siyasi hayatta önemli bir işlevi yerine getirmiştir (Dinçaslan, 2012: 148-149).

Nuri Demirağ'ı Türkiye'nin sanayileşme sürecinde önemli kılan husus, hiç şüphesiz onun uçak sanayii girişimidir. THK'nun 1935 yılında, planör ve uçak imalatı için ihale açması üzerine, Demirağ da kendi imkânları ile Eskişehir'de iki kişilik uçak imal eden Mühendis Selahattin Alan ile ortak olarak bu ihaleye girmişler ve ihaleyi kazanmışlardır (Yıldız ve Kenaroğlu, 2011: 53).

İhaleyi kazanan Demirağ, THK'na taahhüdünü yerine getirmek üzere, 17 Eylül 1936'da etüt atölyesi, uçak fabrikası ve hava alanı inşaatı için harekete geçmiştir.

Uçak fabrikasında süratle başlatılan imalat çalışmaları sonunda, 12 adet Nu. D.36 tipi uçak kısa sürede teslimata hazır hale getirilmiştir. Buna karşılık THK, deneme sürüşünde bir uçağın kaza geçirmesi nedeniyle, uçakların sözleşmedeki nitelikleri taşımadığını ileri sürerek uçak alımından vazgeçmiştir. Nuri Demirağ'ın THK'na açtığı davada bilirkişiler, Demirağ'ın ürettiği Nu.D.36 uçaklarının sözleşmedeki şartlara sahip olduğu yönünde karar vermelerine rağmen, THK, kararında ısrar etmiştir.

Siparişlerin alımından vazgeçen devlet, Demirağ'a bu dönemde fabrikasını yaşatmak amacıyla Hava Kuvvetleri tarafından Lysander uçaklarının kanat, gövde ile bazı parçalarının onarım işlerini vermiştir ve siparişler 1942 yılına kadar devam etmiştir. Nuri Demirağ'ın uçak fabrikası, talep yetersizliği nedeniyle 1944 yılında devletçe istimlak edilmiştir (Taşkesen, 2006: 82).

Nuri Demirağ, bu gelişmelerden dolayı MMV'ni eleştirmiş, MMV'nin uçak endüstrisini körelttiğini ve şahsi teşebbüse karşı olduğunu ileri sürmüştür. MMV ise bu eleştirileri reddetmiştir (BCA, 1944a: 6085).

Nuri Demirağ, THK tarafından uçak siparişlerinden vazgeçilmesi üzerine bu uçaklarla Gök Okulu'nu kurmuştur. Gök Okulu'nda yetişen bir pilot olan Mehmet Kum; açıklamalarında, Atatürk'ün vefatından sonra işlerin biraz tersine döndüğünü ve THK'nun uçakları yetersiz bularak teslim almadığını vurgulamıştır. Kum, bu olaylara öğrencisi olduğu Gök Okulu'nda şahit olduğunu belirtmiştir. Kum, devletin bu uçakları reddinin teknik olmayan sebeplere dayandığını, yine de devletin, kabul etmediği uçaklarla Gök Okulu'nda yüzlerce gencin pilot olarak yetiştirilmesine rıza göstermesinin, en azından engel olmamasının da hatırlanması gereken bir husus olduğuna değinmiştir. (Yıldız ve Kenaroğlu, 2011: 53). 1944 yılında faaliyetlerine son verilen Gök Okulu ile ilgili

MMV'nin raporunda bu okulun Genelkurmay Başkanlığından izin alınmadan açıldığı da belirtilmektedir (BCA, 1944a: 6085).

Gök Okulu tecrübesinden sonra, 11 Ekim 1944 tarihinde ilk yerli yolcu uçağı olan ve motoru hariç bütün parçaları Demirağ'ın Beşiktaş'taki uçak fabrikasında imal edilen Nu. D.38 adlı uçak piyasa arz edilmiştir. İstanbul-Ankara arasını 1 saat 15 dakikaya indiren bu uçaklara (Şakir, 1947: 139), İspanya, İran ve Irak'tan da talepler olmuş ise de devletçe uçakların satışına izin verilmemiştir (Yalçın, 2009: 766).

Demirağ tecrübesi üzerinde ayrıntılı akademik çalışmaların yapılmasını gerektiren Lakatoscu bir bilimsel araştırma programı olarak araştırmacıların ve akademisyenlerin ilgisini beklemektedir.

1.5. THK Etimesgut Uçak Fabrikası

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Türkiye, başta Almanya'dan ve Doğu Avrupa ülkelerinden olmak üzere çok sayıda ilim adamını ülkeye kabul etmiştir. Bir kısım uçak mühendisi ve teknik eleman bu kapsamda Türkiye'ye gelmiş ve yaptıkları incelemeler sonucunda, Türkiye'de uçak üretilebileceğine karar vermişlerdir (Yalçın, 2008: 95-96).

Uzman heyetin aldığı kararlar doğrultusunda THK Etimesgut Uçak Fabrikası 1939 yılında kurulmuş ve 1941 yılında da faaliyete geçmiştir (Yavuz, 2013: 130). Başlangıçta 70 kişinin çalıştığı fabrika zamanla genişletilerek 113 mühendis ve teknisyenle 221 kişinin çalıştığı bir cesamete ulaşmıştır. İlk üretim, lisansı İngiltere'den satın alınan "Magister" okul tayyareleri ile başlamıştır. 1944'de 30 uçaklık ilk partinin üretimi tamamlanmıştır. 1944-1947 yılları arasında Etimesgut Uçak Fabrikası'nda pek çok farklı tip ve tasarımda uçak ve planör projesi hazırlanmıştır ve üretimi gerçekleştirilmiş (Yalçın, 2008: 95-97).

Bu dönemde THK Etimesgut Uçak Fabrikası'nın ürettiği THK – 5 ambulans uçağı 1950 yılında Danimarka'ya ihraç edilmiştir (Yavuz, 2013: 187). Yine arşivlere göre bir başka gelişme THK Etimesgut Uçak Fabrikası'nda üretilen mektep uçaklarına Fransa'nın da talip olmaya *niyetlenmesidir*. Buna göre; Fransız Kurtuluş Komitesi'nin Ankara'daki delegasyonun, Etimesgut Uçak Fabrikası'nda imal edilen mektep uçaklarından Yakın Doğu Fransız Hava Kuvvetleri için 100 adet kadar THK'na sipariş vermek arzusunda bulduklarını sözlü olarak ifade ettiği bildirilmiştir (BCA, 1944b: 64132M). Bu niyet bile tek başına, Türkiye'nin uçak sanayiinde ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından manidardır.

Yabancıların İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'den ayrılmaları, fabrikanın kapanma nedenleri arasında en önemli paya sahip bulunmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'den ayrılanların ülkelerine değil, Amerika'ya transfer edilmeleri ve uçak üretimine orada devam etmeleri manidar olan ikinci bir husustur. Türkiye'nin bu durumdan tesadüfen haberdar olduğu düşünülmektedir (Yalçın, 2008: 97). Uçak

üretiminde önemli başarılar sağlayan Etimesgut Uçak Fabrikası ve Uçak Motor Fabrikası 1952 yılında bir kanunla Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumuna (MKEK) devredilmiştir. MKEK'na devredilen Uçak Motor Fabrikası da 1954'te Traktör Fabrikası'na, Uçak Fabrikası 1968 yılında Tekstil Makineleri Fabrikası'na dönüştürülmüştür (Yavuz, 2013: 172, 187).

1.6. THK Gazi Uçak Motor Fabrikası

Polonya'nın Almanlar tarafından işgali üzerine Türkiye'ye iltica eden R.W.D. Tayyare Fabrikası mühendisleri 1940 yılında THK Başkanlığı'na müracaat ederek Türkiye'de bir havacılık sanayi kurmayı teklif etmişlerdir. Bu durum Başbakanlığa da arz edilmiştir. Polonyalı yetkililer tekliflerinde, 5 yıl içerisinde değişik tiplerde 810 adet uçak üretmeyi ve bunun 10 yıl içerisinde kendi desteklerine ihtiyaç kalmadan yapılabilecek duruma getirileceğini ve uçak motor fabrikasını kurmaya zemin hazırlayacaklarını taahhüt etmişlerdir. Fakat MMV bu girişime; Kayseri Uçak Fabrikası'nın bir sivil teşebbüse teslim edilemeyeceği, R.W.D. Fabrikasındaki Polonyalı yetkililerin kabiliyet eksikliği ve güven vermemesi gibi nedenlerden ötürü olumlu yanıt vermemiştir. Yine de THK, bu süreçte boş durmamış bu mühendislerden bir kısmını İngiltere ve Almanya'dan getirmiş, gelenlerden bir kısmı Etimesgut Uçak Fabrikası'nda çalışmış bir kısmı da Uçak Motor Fabrikası kurma çalışmalarında yer almıştır (BCA, 1948: F9).

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti tarihinde küçük ve bireysel denemeler dikkate alınmaz ise, THK'nun Gazi Orman Çiftliği'nde 1945 yılında kurmuş olduğu THK Gazi Uçak Motor Fabrikası aynı zamanda Türkiye'nin ilk motor fabrikası olmuştur. Bu fabrika, 1948 yılında çalışmaya başlamıştır (Yalçın, 2008: 101-102).

Fabrika yılda 200 adet "De Havilland" ve "Gypsy Major" uçak motoru üretecek kapasitededir. 1950 yılında Amerika'da üretilen bütün uçakların sayısının 4314 olduğu ve bunlardan ancak 2040'nın güçlerinin 200 beygirden fazla olduğu dikkate alındığında Türkiye'nin attığı adımın önemli olduğu anlaşılmaktadır (Yalçın, 2008: 104).

THK Gazi Uçak Motor Fabrikasının da uzun ömürlü olmadığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye'nin kalkınmasında tarımın önemli bir sektör olabileceği savunulmuş ve Türkiye'de bir traktör fabrikasının kurulması zorunluluğu yetkililere kabul ettirilmiştir. Bu fabrikanın uçak ve motor fabrikası yerine kurulmasının kolaylıkları ortaya konularak yılların ürünü olan ve savunma için önemli atılım olan uçak ve motor fabrikaları traktör fabrikasına dönüştürülmüştür (Yalçın, 2008: 108). Nitekim THK Gazi Uçak Motor Fabrikası hakkında Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti'nin 1948 yılında yayınladığı rapor, uçak motor fabrikasının traktör fabrikasına dönüşme nedenini ortaya koymaktadır. Bu raporda, fabrikanın eksik ve atıl çalıştığı, gelecek için de ümit vadetmediği ifade edilmiştir. Ayrıca bu fabrikaya MMV ve Genelkurmay Başkanlığı da pek sıcak bakmamıştır. THK'nun buna rağmen işe giriştiği anlaşılmaktadır. Yine heyet raporunda, üstün bir sanayi kolu olan bir motor fabrikası kurulmasında fırsatlardan istifadeden ziyade ihtiyaç ve zaruretin asıl rolü oynaması gerektiği belirtilmiştir. Bu fabrikanın aslına

uygun olarak işletilmesi, bu sağlanamaz ise bazı ilave ve düzenlemelerle ileride kurulacak olan makine sanayi alanına çevrilmesi gerektiği ifade edilmiştir (BCA, 1948: F9). Aynı bir traktör fabrikası kurmak yerine mevcut uçak fabrikası yerine traktör fabrikasının kurulması dikkatleri çeken bir husus olmuştur (Yalçın, 2008: 108).

1.7. Türk Havacılık Endüstrisinin Gelişimi Üzerine Genel Bir Değerlendirme

1925-1950 döneminde Türk havacılık endüstrisinin temel birikimleri; Türk Hava Kurumu (THK), TOMTAŞ, Vecihi Hürkuş ile Nuri Demirağ'ın faaliyetleri, THK Etimesgut Uçak Fabrikası ve THK Gazi Uçak Motor Fabrikası'dır. Bu birikimlerin oluşmasında, gelişmesinde ve sona ermesinde çeşitli faktörlerin önemli etkisi olmuştur.

Türkiye'nin 1923-1945 arasındaki havacılık endüstrisi alanındaki girişimlerini her şeyden önce başlangıç seviyesindeki beşeri ve fiziki altyapı yatırımları olarak görmek gerekir. Bu dönemde ortaya konan havacılık endüstrisi çıktılarının çok iddialı, uluslararası arena rekabet gücü yüksek ürünler olduğu çıkarımında da bulunmamak gerekir. Bu bağlamda üretilen uçaklar genellikle başlangıç düzeyinde, motoru içeride üretilmeyen ve yapımı çok girift olmayan ürünlerdir. Bununla birlikte hem Demirağ'ın hem de THK'nun uçak fabrikalarının ürettiği uçaklara dış talep bulunması altı çizilmesi gereken bir başarıdır.

Türk havacılık endüstrisinin gelişiminde dikkate alınması gereken bir başka husus, Türkiye'nin izlediği sanayileşme politikasıdır. Bu meyanda Türkiye, uluslararası arenada özellikle de sanayileşmenin finansmanı hususunda dengeli bir politika izlemiştir. Nitekim Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda (1933-1937) Rusya ve İngiltere'den; uçak imalatı ve tedarikinde Fransa, Almanya, İngiltere ve ABD'den istifade edilmesi bunun göstergeleridir. Buna karşın işbirliği yapılan ülkelerin de kendi açılarından önemli kazanımları olmuştur. Versailles Antlaşması gereği ülke içerisinde harp sanayi üretimi yasaklanan Almanlar, bu yolla, teknik bilgilerini kullanma imkânı elde etmişlerdir. Türkiye ile işbirliği yapan ülkelerin temel amaçları arasında; iktisadi kazanç elde etme, yeni kurulan bir ülkede nüfuz sahibi olma ve İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'yi saflarına kazanma hedefleri dikkat çekmektedir.

Türkiye'de havacılık endüstrisi ile ilgili girişimlerde, özellikle dış finansmandan ve yabancı ülkelerin teknik-mühendislik birikimlerinden istifade edilmiştir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, ülkeye gelen yetişmiş bilim insanları bazı alanlarda Türkiye'nin sosyo-ekonomik gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkma ihtimali, dış finansman imkânlarını ortadan kaldırdığı için, İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı yürürlüğe konamamıştır. Bu durum havacılık alanındaki girişimlerin sekteye uğramasında önemli bir etken olmuştur. İkinci Dünya Savaşı döneminde (1939-1945) Türkiye, devlet eliyle bir havacılık endüstrisi oluşturmaya çalışmış ise de, bu dönemde hibe olarak verilen uçaklar ve Lend-Lease (ödünç verme-kiralama) yardımları bu çabaların etkisini kırmıştır.

Savaş sonrası dönemde Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye gelen yetkililer; Türkiye'nin havacılık endüstrisi yatırımlarını da içeren 1945 ve 1947 İktisadi Kalkınma Plan'larından ağır sanayi unsurlarının çıkarılması durumunda Türkiye'ye yardım edebileceklerini belirtmişlerdir. 1947 Planında bu doğrultuda yapılan düzeltmeler sonucunda Türkiye, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'na dâhil edilmiştir.

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI KONJONKTÜRÜN TÜRK HAVACILIK ENDÜSTRİSİNE ETKİLERİ

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan uluslararası konjonktürün Türk havacılık endüstrisine etkileri doğrudan olmayıp, ABD'nin Türkiye'nin izlediği ithal ikameci sanayileşme politikasına itirazlarının sonucu olarak ortaya çıkan dolaylı bir etkidir. ABD'nin Türkiye'ye dayattığı tarım ve madencilik sektörü ağırlıklı kalkınma stratejisinin sonucu olarak, ithal ikameci sanayileşme politikası gündemden düşürülmüş, bu politikanın temel bileşenlerinden biri olan yerli havacılık endüstrisi de böylece akamete uğratılmıştır.

Birinci Dünya Savaşının acı tecrübelerini hafızasında tutan genç Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Dünya Savaşına girmemek için mümkün olan bütün çabaları göstermiş ve savaşın doğrudan yıkımının dışında kalmayı başarmıştır. Bununla birlikte, savaş sonrası ortaya çıkan "Soğuk Savaş" konjonktüründe, SSCB'ne karşı güvenliğini sağlamak amacıyla ABD önderliğindeki Batı Bloğu'na yönelmesi, kendine yeterli bir Türkiye kurmayı hedef alan ithal ikameci sanayileşme politikasının sonunu getirmiştir. Aşağıda bu durum izah edilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı tüm dünyayı etkileyen önemli sonuçlar doğurmuştur. ABD, bu dönemde süper güç olarak İngiltere'nin mirasını üstlenmiş, müttefiklerine çeşitli yardımlarda bulunarak onları safına çekmeye çalışmıştır. Bu çalışmalara en açık örnek, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren müttefiklerini Lend-Lease yardımlarıyla ekonomik ve askeri bakımdan desteklemesidir. Başkan Roosevelt'in, 29 Aralık 1940 tarihinde yaptığı bir konuşmada Lend-Lease yardımının tarafsız ülkelere de verilebileceği yönünde açıklamada bulunması üzerine, Türkiye, ABD'den yardım alabileceği yönünde umutlanmıştır. Nitekim Roosevelt, Savaş Bakanı'na 23 Mart 1941 tarihinde gönderdiği mektubunda Türkiye'nin Amerika'nın güvenliği ve çıkarları açısından önemli olduğunu belirtmiş ve bu ülkeye de Lend-Lease yardımlarının yapılması yolunda talimat vermiştir. Böylece ABD ve Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Yeni dönemde ABD, Türkiye'yi Lend-Lease yardımı kapsamına alarak müttefikler blokunda tutmak istemiştir (Gürbüz, 2010: 144-145).

İkinci Dünya Savaşı süresince İngiltere, Türkiye'yi kendi safına çekebilmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Churchill'in Türkiye'yi müttefik saflarında harbe sokabilmek için 30 Ocak 1943 tarihinde Türkiye'ye gelmesi ve Adana'da İsmet İnönü ile iki gün süren görüşmeler yapması bu girişimler arasındadır. Churchill ile yapılan görüşmelerde, havacılık endüstrisini de kapsayan bazı konularda anlaşılmıştır. Bunlar genel olarak, Türk ordusunun modern silahlarla teçhiz edilmesi ve eksiksiz savaşa

girmesi için gerekli olan alt yapı, teçhizat, kadro, ilave yeni durumlar ve gerekli olan bütün işlerin değerlendirilmesini kapsamaktadır (Yalçın, 2011: 708-709, 713).

Türkiye'nin savaş sürecinde ABD ve İngiltere ile yakınlaşması sonucunda, Lend-Lease yardımlarıyla birlikte, ABD'nin Türk Hava Kuvvetleri'nin güçlendirilmesinde doğrudan ve dolaylı katkıları olmuştur. 1942-1945 yılları arasında Türkiye, İngiltere'den 57 bombardıman uçağı, Amerika'dan 24 adet PP-40D Kitty Hawk savaş uçağı ve 72 adet Martin Baltimore-187 bombardıman uçağı satın almıştır (Gürbüz, 2010: 146). Hem satın alınan hem de hibe edilen bu uçaklarla yerli üretimin sıkıntıya girdiği açıktır.

İkinci Dünya Savaşı konjonktüründe bu gelişmeler yaşanırken, savaş sonrasında ABD ve SSCB süper güç olarak farklı kutupların iki güçlü aktörü olarak ortaya çıkmıştır. Savaş döneminde sanayi üretimini %170 artıran ABD, ihracat pazarları bulmada sıkıntıya düşmüştür. ABD'nin başlıca ihracat pazarları olan Avrupa ülkeleri ise savaştan harap olarak çıkmıştı. Bu sebeple dünyada barışı sağlamak ve uluslararası ticareti kolaylaştırmak için ABD'nin bazı kurumların oluşumuna öncülük etmesi gerekmiştir. Bu kurumlar; Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Para Fonu (IMF), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (daha sonra Dünya Bankası adını almıştır – IBRD veya WB), Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (daha sonra OECD adını almıştır) ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO)'dür (Tekeli ve İlkin, 2004: 365-366).

Türkiye'nin savaş sonrası iktisat politikası arayışlarında, uluslararası konjonktür oldukça etkili olmuştur. SSCB'nin tehditleri sonucu Türkiye, savaş sonrası dönemde Batı Bloğu içinde yer alma tercihini netleştirmiş ve Batı'da kurulan yeni düzen içinde yer almak için siyasi, askeri ve iktisadi anlaşmalara katılma çabası içine girmiştir (Şahin, 2007: 98).

Türkiye'nin, Batı'da kurulan yeni düzen içinde yer almak çabaları, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası uygulamaya geçirdiği Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında değerlendirilmelidir. Türkiye'nin ekonomik yapısını değiştirmesi, sanayileşmeyi ve spesifik olarak da havacılık endüstrisini etkilemesi bakımından özel bir önem arz eden Truman Doktrini, Marshall Planı ve bunların Türkiye'de uygulanmasına zemin hazırlayan ABD'li farklı uzmanların oluşturduğu raporlar aşağıda ele alınmaktadır.

2.1. Truman Doktrini

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB, ABD ile birlikte oluşan iki kutuplu dünyada önemli bir süper güç haline gelmiştir. Nüfuz alanını artırma isteğinde olan SSCB, Türkiye için önemli bir tehdit unsuru oluşturmuştur. SSCB'nin Türkiye üzerindeki bu politikası 1945 yılında netleşmiş ve SSCB verdiği notayla Türkiye'den Boğazlarda üs ve doğu bölgelerinde toprak talep etmiştir. Türkiye, SSCB'nin bu taleplerine karşın Batı dünyasından destek aramaya yönelmiştir. Batı devletleri arasında, Türkiye'ye ihtiyacı olan desteği verecek ülke, savaştan dönemin en büyük gücü olarak çıkan ve Sovyetlerin yayılma politikasından rahatsızlık duymaya başlayan ABD olmuştur (Ertem, 2009: 378).

ABD, SSCB'nin yayılmacı politikalarından endişe duymuş ve özellikle Orta Doğu ve Balkan politikaları için stratejik öneme sahip olan Türkiye ve Yunanistan'a yardım etmek için Kongre'yi toplamıştır (Gürbüz, 2010: 148). Başkan Truman, 12 Mart 1947'de Kongre'de yaptığı, daha sonra "Truman Doktrini" olarak anılacak olan tarihi konuşmasında, Türkiye'nin ABD ve Batı dünyası için taşıdığı önemin altını çizmiştir. Truman, Türkiye'nin Orta Doğu için taşıdığı öneme ve Türkiye'nin savaş ve savaş sonrası dönemde özellikle savunma alanında İngiltere ve ABD'den yardım talebine temas ederek, İngiltere'nin içinde bulunduğu güç durum nedeniyle, Türkiye'ye daha fazla mali ve iktisadi yardım yapamayacağından bahisle, ABD'nin bu konuda sorumluluk alması gerektiği hususunda Kongre'yi ikna etmeye çalışmıştır (Ertem, 2009: 387).

"Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Yasası" veya "Public Law 75" içinde şekillenen Truman Doktrini, 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe girmiş ve ABD ile SSCB arasındaki "Soğuk Savaşı" açıkça ilan etmiştir. Yasa, ABD Başkanı'na Türkiye ve Yunanistan'a mali yardımla birlikte malzeme, hizmet ve bilgi yardımı da yapma, bu arada askeri ve teknik uzmanlar gönderme yetkisini vermiş ve bunun için 400 Milyon dolarlık bir tahsisat ayırmıştır. Yardımın başlaması için gerekli antlaşma, Türkiye ile ABD arasında, 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. Antlaşmanın 4. Maddesine göre, Türkiye'ye yardım olarak verilen malzemelerin mülkiyeti ABD'ne aittir ve bu malzemeler, verilme amacı dışında kullanılamayacaktır (Ertem, 2009: 389-390; Tekeli ve İlkin, 2004: 368). Böylece Türkiye, soğuk savaş döneminde Batı Bloğu içinde yer almıştır.

Truman Doktrini ile Türkiye'de özellikle CHP iktidarı; savaş yıllarında yıpranan prestijini düzeltmek, yapılan eleştirileri ortadan kaldırmak ve yükselen muhalefet karşısında tekrar güçlenmek için önemlice bir fırsat yakalamıştır. Savaş yıllarında borç verme ve kiralama yöntemi ile alınan harp malzemelerinin borçlarının önemlice bir kısmının silinmesi, kısa vadede siyasi iktidarın prestijini yükseltecek ekonomik iyileştirmeler yapma ihtiyacı, Türkiye'de siyasi gücü elinde bulunduranlar için yardımları daha da cazip kılmıştır (Kalyon, 2010: 13).

Truman Doktrini sonucu alınan yardımların Türkiye bakımından bazı sıkıntılara yol açtığı gözlemlenmiştir. Türkiye'ye antlaşma sonrası karşılıksız olarak 100 milyon dolarlık savaş artığı malzemenin verilmesi, üstelik verilen malzemenin bakım ve idamesi için yedek parçaların ABD'den temin edilmesi; iki problem doğurmuştur: İlk olarak, bakım ve idame için gerekli yedek parçalar bütçeye her yıl ilave bir yük getirmiştir. İkinci olarak ta, yedek parçanın yurt dışından gelmesi Türk Silahlı Kuvvetleri'ni de dışa bağımlı hale sokmuştur (Kalyon, 2010: 19).

2.2. Marshall Planı

5 Haziran 1947'de ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın Harvard Üniversitesi'nde yaptığı Avrupa'nın kalkınmasının ABD'nin çıkarlarına uygun olduğunu

savunan konuşmasıyla açıklanan Marshall Planı, Truman doktrininin ekonomik alandaki yüzü olarak görülmüştür (Tekeli ve İlkin, 2004: 368-369).

Marshall, konuşmasında Avrupa'nın içinde bulunduğu duruma kısaca değindikten sonra, ABD'nin Avrupa uluslarını ortak bir imar plânı içinde bir araya getirme kararlılığını taşıdığını ifade etmiş ve SSCB de dâhil olmak üzere tüm Avrupa ülkelerini bu plâna dâhil olmaya davet etmiştir. Marshall Planı'nda üç nokta göze çarpmaktadır: Birincisi, Truman Doktrininden farklı olarak, Marshall Planında, Avrupa'nın ekonomik tamirine vurgu yapılmıştır. Yeni politika, açlık, fakirlik ve kaosla mücadeleyi hedef almakta olup, herhangi bir askeri yardımı kapsamamaktadır. İkincisi, Plan'da ulusal düzeyden, bütün Avrupa kıtasını kapsayan bölgesel düzeye çıkmıştır. Tek başına ülkeler değil, Avrupa kıtasında yer alan ülkeleri kapsayan bir bölge kapsama alanına alınmıştır. Nihayet, bu girişimi engellemeye kalkışacak olan hükümetler, siyasal partiler ya da grupların ABD'nin direnişiyle karşılaşacağı hususu planda açıkça ifade edilmiştir (Erhan, 1996: 278-279).

Marshall Planı, Türkiye'nin döviz stoklarını yeterli ve ödemeler dengesini tatmin edici gördüğü için, ilk 15 ayda, yalnızca ABD'den kendi kaynakları ile makine almasında öncelik tanımıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin taleplerini yansıtan "1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı" genellikle Marshall Planı dışında tutulmuştur. (Tekeli ve İlkin, 2004: 369). Dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak ise, Türkiye'nin ihtiyaçlarını oluşturan hususların beş yıllık planlara dayandığını ifade etmiş, Marshall Planı'nın ise milli bir iktisadi kalkınma planı olmayıp, savaştan harap olarak çıkan Avrupa'nın yeniden inşa planı olduğunu ifade etmiştir (Tekeli ve İlkin, 1974: 12-13). Türkiye'nin Avrupa'nın yeniden inşasına, tarım ve madencilik sektörleri ile katkıda bulunabileceği görüşünün dış yardım çevrelerinde egemen olması, Türkiye'nin Marshall Planı kapsamına alınmasının temel nedeni olarak kabul edilebilir. Nitekim planın karayolu ağının geliştirilmesi ve traktör temini politikaları, tarım sektörünün geliştirilmesine yönelik olup, bu temel nedeni doğrular niteliktedir (Kepenek ve Yentürk, 2000: 93).

2.3. Hilts, Thornburg ve Barker Raporları

Marshall Yardım Programı çerçevesinde Türkiye'ye gelen ABD'li bazı uzmanlar; Türkiye'nin devletçi, müdahaleci iktisat politikasını eleştirmiş ve bir takım telkin ve önerilerde bulunarak hükümeti iktisat politikası değişikliğine sevk etmiştir. Türkiye'nin Marshall Yardım Programına alınması ve dış kaynak kullanabilmesi için devletçilikten vazgeçilmesi ve ekonomide liberalleşmeye gitmesi gerektiği açıkça ifade edilmiştir (Şahin, 2007: 99). Bu değerlendirmeler ışığında, Türkiye'ye gelen H. G. Hilts, Max Weston Thornburg ve James M. Barker gibi ABD'li uzmanlar ülkenin genel sosyo-ekonomik yapısını tetkik etmişler ve Türkiye'nin yeni iktisadi kalkınma planının oluşturulmasında etkili olmuşlardır.

Hilts Raporu (Güven, 1998), 1948 yılında ABD Federal Karayolları Örgütü Genel Müdür Yardımcısı Hilts'in başkanlığındaki bir heyetin Türkiye'deki araştırmalarına

dayanmaktadır. “Türkiye’nin Yol Durumu” başlığını taşıyan bu raporla Türkiye’de karayolunun yaygınlaştırılması amaçlamıştır. Aynı yıllarda Türkiye gibi diğer bazı az gelişmiş ülkeleri ziyaret eden başka ABD karayolları heyetlerinin de bu ülkelerde aynı yönde telkinlerde buldukları tespit edilmiştir. ABD’li uzmanların telkin ve yönlendirmeleri Türkiye’de olduğu gibi bu ülkelerde de etkili olmuş ve dünyanın en gelişmiş karayolları az gelişmiş ülkelerde kurulmuştur. Bolivya, Guatemala, El Salvador, Kolombiya, Nikaragua, Venezuela, Peru, Tayland gibi ülkeler buna örnek olarak verilebilir (Güven, 1998: 9, 19). Bu vesileyle ABD başta olmak üzere Batı, motorlu taşıt ürünleri ihracatını artırmış; zaten döviz sıkıntısı olan bu ülkelerde, otomotiv ve yedek parçaları ile petrole olan talebin artmasına neden olmuş ve kronik cari açıkların oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

Thornburg’un 1948 tarihli “Türkiye Nasıl Yükselir?” (Thornburg, 1948) ve 1950 tarihli “Türkiye’nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Eleştirisi” (Thornburg, 1950) başlığını taşıyan iki raporu mevcuttur. Bu raporlar, ABD’de uzun yıllar California Standart Oil Şirketi’nin Mühendisler Meclisi Başkanlığını ve aynı şirketin Ortadoğu Şubelerinin Başkan Yardımcılığını yapmış olan Max Weston Thornburg tarafından hazırlanmıştır. Thornburg daha sonra ABD Dışişleri Bakanlığı’nda petrol danışmanlığına getirilmiştir (Güven, 1998: 25).

Thornburg’un 1948 tarihli “Türkiye Nasıl Yükselir?” adlı raporunda, Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısını etraflıca tasvir ettikten sonra, Türkiye’nin beş yıllık sanayileşme planlarını eleştiren Thornburg; Karabük demir-çelik fabrikasından övgüyle bahsetmekte fakat böyle bir fabrikanın hammadde ve enerji kaynakları yetersizliği ile sahile uzak olması gibi nedenlerle, ithal edilen çelikle rekabet edemeyeceğini belirtmiştir. Bu gibi yatırımları, kısa görüşlü askerî ve siyasî fikirlerin işlere hâkim olması ve ağır sanayinin gelişmesinin sunî bir şekilde hızlandırılması olarak değerlendiren Thornburg, oluşturulan bu kurumları gelişmiş Batı ülkelerindeki kurumlara şeklen benzediğini ve bunların bir göstergesi yansıttığını iddia etmiştir. Thornburg, böyle ağır sanayi yatırımlarına girişmeden önce eğitim, sağlık, altyapı gibi temel kurumların oluşturulmasını önermiştir (Thornburg, 1948: 6-9).

Thornburg, 1950 tarihli “Türkiye’nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Eleştirisi” adlı raporda ise, “hakikate uymayan projeler” başlığı kapsamında Türkiye’de Sümerbank ve Etibank’ın kurduğu fabrikaların ABD’li sermayedarlarca tavsiye edilemez girişimler olduğunu ifade etmiş; Türkiye’de uçak ve dizel motorları ve sair girift makinelerin üretimi için Ankara’da kurulan fabrikalar ile lokomotif üretimi gibi ağır sanayi yatırımlarını da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Thornburg, bu gibi yatırımları düşünenlere ve planlayanlara ABD’lilerin iyi bir mesai arkadaşı olarak bakmayacağını ve bu tip projelere kaynak tahsis eden hükümetin de yabancı yatırımcılar için güven ortamı oluşturmayacağını vurgulamıştır (Thornburg, 1950: 136-137).

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan konjonktürde Türkiye için değerlendirilmesi gereken bir başka rapor, Barker Raporu (Güven, 1998)’dur. Dünya Bankası Raporu

olarak da bilinen ve 1950 tarihli "Türkiye Ekonomisi" başlığını taşıyan bu Rapor, Raporu hazırlayan ABD'li heyetin başkanı James M. Barker'in adıyla anılmaktadır. 1949 Haziran ayında Türk Hükümeti, ABD'den bir heyetin Türkiye'ye gelerek ekonomik bir etüt hazırlamasını talep etmiştir. Dünya Bankası Barker'i bu heyetin başkanlığına getirmiştir. ABD heyeti, 1950 Mayıs seçimlerini izleyen ayda Türkiye'ye gelmiş ve Ankara'ya yerleşerek saha etütlerine başlamıştır. Raporun amacı; "Türk ekonomisi üzerinde geniş bir inceleme yapmak ve Dünya Bankası'ndan Türk hükümetine uzun vadeli politikalar konusunda önerilerde bulunmak " şeklinde ifade edilmiştir. Hilts ve Thornburg Raporlarında olduğu gibi Barker raporunda da, Türkiye'nin bir tarım memleketi olduğu ve kalkınmasındaki önceliği tarıma vermesi gerektiği görüşü sürekli telkin edilmektedir (Güven, 1998: 107-110).

Türkiye'de gerçekleştirilen yatırımlar arasında koordinasyonsuzluk olduğunu iddia eden Barker Raporu, Türkiye'nin zorunlu bir ihtiyacı olmaması, gerekli ham maddesinin ve teknik yetenek ve bilgi birikiminin bulunmamasına rağmen uçak motoru, suni ipek ve yün mensucat fabrikaları gibi çeşitli endüstriler kurduğunu, bunlardan özellikle uçak motor fabrikasının hiçbir şekilde savunulamaz olduğunu belirtmiştir (Güven, 1998: 113).

Raporda, her çeşit lüks mallar, ağır makine ve metal işleri endüstrisi, ağır kimya endüstrisi, selüloz ve kâğıt endüstrisi Türkiye'nin şu aşamada *geliştirmemesi* gereken endüstriler arasında sayılmaktadır (Güven, 1998: 115).

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bu çalışmada, 1925-1950 döneminde Türk havacılık endüstrisinin genel durumu ortaya konmuş ve İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktürün havacılık endüstrisine etkileri incelenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktür; Truman Doktrini, Marshall Planı ve bu kapsamda Türkiye'ye gelen Thornburg, Hilts ve Barker gibi uzmanların raporları ile etkilerini Türkiye üzerinde hissettirmiştir. Söz konusu uluslararası konjonktür, doğrudan doğruya, Türkiye'nin izlemekte olduğu ithal ikameci sanayileşme politikasını hedef almış, Türkiye'de ağır sanayinin kurulmasını engellemeyi hedeflemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Uluslararası konjonktürün Türk havacılık endüstrisi üzerindeki etkileri ise dolaylı bir etki olup, ithal ikameci sanayileşme politikası terk edilirken, bu politikanın önemli bir alt bileşeni olan havacılık endüstrisi de ortadan kaldırılmıştır.

Truman Doktrini ve bu doktrinin ekonomik prensiplerinin bir tür uygulama belgesi olan Marshall Planı, Avrupa'nın iktisadi tamirinde; Türkiye'ye karşılaştırmalı üstünlükler teorisi kapsamında, tarım ve madencilik sektörleri yardımı ile destekleme rolü vermiştir. Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye gelen Hilts, Thornburg ve Barker gibi uzmanların raporları, Türkiye'de demiryolu ulaşımına karşı karayolu ulaşımının, sanayi sektörüne karşı tarım ve madencilik sektörlerinin geliştirilmesini salık vermiş, özellikle Thornburg

ve Barker Raporları, dolaylı olarak Türk havacılık endüstrisinin ortadan kaldırılmasında başat bir rol oynamıştır.

Soğuk Savaş konjonktüründe, bütün bu gelişmeler karşısında Türkiye'yi yönetenlerin çaresizliği, akılda tutulması gereken ibretlik bir örnektir. Tam da bu nedenle Türk havacılık endüstrisinin öyküsü Türkiye'nin genç kuşaklarına ayrıntılı olarak anlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

AYDIN, Abdurrahman Fahimi (2011), Tayyareden Uçağa: Milli Havacılık Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar, *Karadeniz Araştırmaları*, (31), 51-84.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (1944a), *Fabrikasına İş Verilmiyor Diye Şikâyet Eden Nuri Demirağ'a Şimdiye Kadar Verilen İşlerin Dökümü*, 6085, 30..10.0.0, 58.396..11.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (1944b), *Fransız Kurtuluş Komitesi Delegatesinin, Etimesgut Uçak Fabrikası'nda Yapılan Okul Uçaklarından 100 Tane Sipariş Vermek İstedğine Dair Mektubu*, 62132M, 30..10.0.0, 61.410..24.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (1948), *Türk Hava Kurumuna Ait Uçak Motoru Fabrikası Hakkında Hazırlanmış Rapor*, F9, 30..1.0.0, 100.619..5.

DELİORMAN, Necmettin (1957), *Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri*, İstanbul: Nu. D. Matbaası.

DERVİŞOĞLU, Fatih M. (2010), *Türkiye'nin Havacılık Efsanesi: Nuri Demirağ*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

DİNÇASLAN, Mehmet (2012), Türkiye'de Milli Burjuvazinin Girişimci Tipolojisi Olarak Nuri Demirağ ve Uçak Fabrikası Örnek Olayı, *Yüksek Lisans Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

ERHAN, Çağrı (1996), Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 51 (1), 275-287.

ERTEM, Barış (2009), Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 377-397.

GÜNEŞŞEN, N. Metin (2003), Cumhuriyetten Günümüze Türk Kara Havacılığı, *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

GÜRBÜZ, Vedat (2010), Türk-Amerikan İlişkilerinde İttifak Sürecinin Başlaması, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(19) , 139-170.

GÜVEN, Sami (1998), *1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri*, Bursa: Ezgi Kitabevi.

KALYON, Levent (2010), Truman Doktrini Üzerine Bir Analiz, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (11), 7-26.

KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan (2000), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ŞAHİN, Hüseyin (2007), *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

ŞAKİR, Ziya (1947), *Nuri Demirağ Kimdir?*, İstanbul: Kenan Matbaası.

TAŞKESEN, Gökhan (2006), Türk Havacılık Tarihine Eleştirel Yaklaşım, *Doktora Tezi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (1974), *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları.

TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (2004), *Cumhuriyetin Harcı, İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

THORNBURG, Max Weston (1948), *Türkiye Nasıl Yükselir?*, İstanbul: Kardeşler Basımevi.

THORNBURG, Max Weston (1950), *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi* (Çev: Nail Artuner), Ankara.

TÜRK HAVA KURUMU, Tarihçe, http://www.thk.org.tr/web2011/thk_sg2014.html. (Erişim Tarihi: 19.03.2014).

UÇAR, Emre (2012), Türk Havacılık Sanayiinde Kayseri Uçak Fabrikası'nın Yeri, *Kayseri Ticaret Odası Dergisi*, (10), 74-83.

YALÇIN, Osman (2008), Türk Hava Harp Sanayi Tarihi, *Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

YALÇIN, Osman (2009), Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (44), 743-769.

YALÇIN, Osman (2010), Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Uçak Fabrikası Kurma Mücadelesinde İlk Girişim: Tayyare Ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) Ve Kayseri Uçak Fabrikası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26 (78).

YALÇIN, Osman (2011), İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (47), 701-731.

YAVUZ, İsmail (2013), *Mustafa Kemal'in Uçakları Türkiye'nin Uçak İmalat Tarihi (1923-2012)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

YILDIZ, Arzu ve KENAROĞLU, Yüksel (2011), Havacılık Sanayimiz ve Unutulan Tarihi, *Mühendis ve Makina*, 52(614), 49-56.

YÜCEER, Saime (2004), Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti-Bursa Örgütü, *Atatürkçü Bakış*, 2(3), 7-42.

KÜRESEL İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN EKONOMİK ETKİLERİ¹

Aykut BAŞOĞLU²

ÖZET

İklim değışikliği, insan faaliyetleri nedeniyle çevrenin ekolojik sınırlarının zorlanması sonucu iklimin kendi doğal değışkenliği dışında yapay bir şekilde değışmesi olarak tanımlanmaktadır. Temelde fosil yakıt tüketilmesi sonucu artan sera etkisi nedeniyle gerçekleşen iklim değışikliği tüm canlılar, ülkeler ve ekonomiler için ciddi tehditler yaratmaktadır. Bu bakımdan son yıllarda gerek bilimsel gerekse de siyasi çevrelerce iklim değışikliğinin mevcut ve muhtemel etkilerinin ortaya konulması yönündeki çabalar giderek artmaktadır.

Özellikle iklime bağılı tarım, turizm ve enerji gibi sektörler; emek verimliliği; istihdam ve sonuç olarak ekonomik büyüme iklim değışikliğinden olumsuz yönde etkilenmektedir. Çalışmanın amacı bu etkileri genel hatlarıyla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Küresel İklim Değişikliği, Sektörler, Emek Verimliliği, İstihdam, Ekonomik Büyüme

THE ECONOMIC EFFECTS of GLOBAL CLIMATE CHANGE

ABSTRACT

Climate change is defined as a changing of climate, out of own natural variability with a consequence of forcing the limits at ecological environment by human activities. In particular, by the reason of increasing greenhouse effect which is the result of consuming fossil fuel, climate change creates critical threatening for all creatures, states and economies. In this regard, both scientific groups and political groups' efforts have been increasing for presenting existent and possible effects of climate change for recent years.

Sectors that particularly depending on climate such as agriculture, tourism and energy; labor productivity; employment and economic growth are affected negatively by climate change. The aim of this paper is to reveal these effects.

Keywords: Global Climate Change, Sectors, Labor Productivity, Employment, Economic Growth

¹ Bu makale 04.06.2014 tarihinde sunulan ve jüri tarafından kabul edilen "Küresel İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri Üzerine Model Denemesi ve Ekonometrik Bir Analiz" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilimdalı, basoglu@ktu.edu.tr

GİRİŞ

20. yüzyılın başlarında ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkelerin hızla büyümesi, artan enerji ve hammadde ihtiyacını gündeme getirmiştir. Bu süreçte, enerji ihtiyacının kömür ve petrol gibi fosil yakıtlarla, hammadde ihtiyacının ise doğanın bilinçsizce kullanılarak tahrip edilmesi pahasına yine doğadan karşılanması ve hızlı nüfus artışı, su ve hava kirliliği gibi bir takım çevre sorunlarını ortaya çıkarmıştır.

Bölge veya ülke ölçeğinde ortaya çıkan çevre sorunları, önceleri pek az kesimin ilgilendiği bir konu olmuştur. Bu duruma, doğanın serbest bir mal olduğu ve dolayısıyla da fiyatının olmadığı yönündeki anlayışın yanı sıra teknolojiye yaşanan hızlı gelişimin çevre sorunlarının üstesinden geleceği inancının yol açtığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu dönemde, çevre sorunlarının küresel ölçekte hissedilir bir seviyede olmaması çevre konusuna gereken ilginin gösterilmemesinin bir başka nedenidir.

Ancak 1970'lerden sonra, ozon tabakasının incelindiğinin hatta delindiğinin ortaya konulması, asit yağmurlarının görülmesi, tropikal ormanların tahribatının ciddi boyutlara ulaşması, endüstriyel süreçlerin zararlı etkilerinin kanıtlanması çevreye ve çevre sorunlarına olan ilgiyi artırmıştır. Ne var ki, hiç bir çevresel sorun *iklim değişikliği* kadar gündem yaratmamıştır. İklim değişikliği; bölgesel etkilerinin yanında, tüm insanlık üzerinde tehdit oluşturmasıyla küresel bir kimlik kazanmıştır. Bu sebeple, kimi çevrelerce insanlığın bugüne kadar karşılaştığı en ciddi kriz olarak görülen bu çevre sorunu "*küresel iklim değişikliği*" şeklinde adlandırılmaktadır.

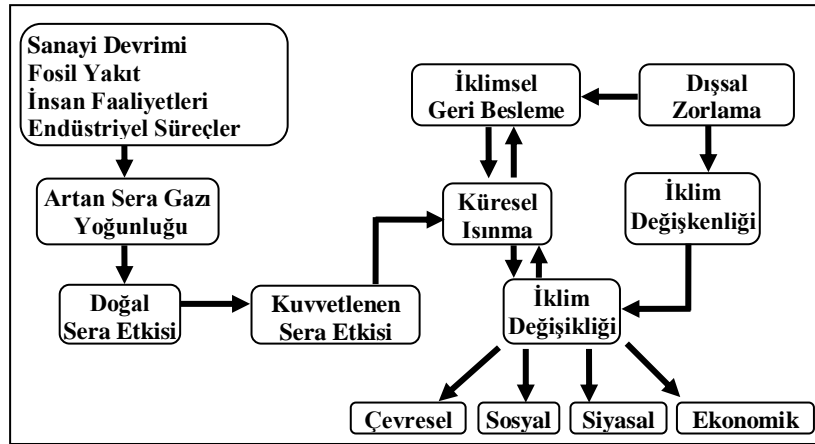
Bu çalışmanın amacı, iklim değişikliğinin mevcut ve muhtemel ekonomik etkilerini ortaya koymaktır. Bu amaçla, önce iklim değişikliği sürecine değinilmiş, daha sonra ise ekonomi bağlamında iklim değişikliğinin sektörler, emek verimliliği, istihdam ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri irdelenmiştir.

1. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İklim uzun yıllar içinde ve yavaş gelişen süreçler sonunda doğal olarak değişebilen dinamik bir yapıya sahiptir. Kendiliğinden gelişen ve insan faktörünün bulunmadığı bu süreç iklim değişkenliği kavramıyla ifade edilmektedir (Duffy, 2008: 545). İklim değişikliği ise, karşılaştırılabilir bir zaman diliminde³ gözlenen iklimin doğal değişkenliğine ilaveten, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde atmosferin bileşimini değiştiren insan faaliyetleri sonucu iklimde meydana gelen değişimdir (Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi [BMİDÇS], 1992: 3). Tanımlardan yola çıkıldığında, geçmişte iklimde görülen değişimlerin kaynağının doğal etmeler; günümüzde yaşanan değişimlerin ise insan (antropojenik) faaliyetleri olduğu söylenebilir. Nitekim Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), istatistiksel açıdan %95 güvenle iklim değişikliğinin insan aktivitelerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır (Black ve Weisel, 2010: 8).

³ Dünya Meteoroloji Örgütü'ne göre ortalama 30 yıl kabul edilmektedir.

Şekil 1: İklim Değişikliği Süreci

Kaynak: Yazar tarafından çizilmiştir.

Şekil 1'e göre, Sanayi Devrimi sonrası yaşanan hızlı makineleşme süreci, üretim ve tüketim yapısının değişmesi, nüfus artışı ve kentleşme gibi gelişmeler yoğun enerji ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ülkelerin ekonomik büyüme istekleri enerji ihtiyacının daha da artmasını beraberinde getirmiştir. Bu enerji ihtiyacının çoğunlukla kömür, petrol ve bunların türevleri gibi fosil yakıtlarla karşılanması, çevrenin tahrip edilmesine ve atmosferin bileşiminin değişmesine yol açmıştır. Yaşanan süreçte, fosil yakıt kullanımı sonucu ortaya çıkan ve sera gazı olarak adlandırılan karbondioksit (CO₂) gazının atmosferdeki yoğunluğu giderek artmıştır. Nitekim sanayi devrimi öncesi dönemde 280 ppm⁴ seviyesinde hemen hemen sabit olan CO₂ yoğunluğu 2014 yılı itibariyle 400 ppm seviyesini aşmıştır (<http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>). Bunun yanı sıra ormansızlaşma, tarımsal faaliyetler, yanlış arazi kullanımı ve endüstriyel süreçler sonucu metan, azot (nitro) oksit, florlu gazlar gibi diğer sera gazlarının atmosferik yoğunlukları da bu dönemde giderek artmıştır.

Yukarıda sıralanan sera gazlarının atmosferik yoğunluklarının artması, dünyanın enerji dengesini sağlayarak canlıların yaşayabileceği bir ısıda olmasına imkân veren doğal sera etkisinin kuvvetlenmesine yol açmaktadır (Türkeş, 2001: 189). Kuvvetlenen sera etkisi ise dünyanın enerji dengesini bozarak yeryüzünün beklenenden fazla ısınmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda ortalama yüzey sıcaklığı 20. yüzyılın başından günümüze doğrusal bir trendle yaklaşık 0,9°C artmıştır (IPCC, 2013: 37). Küresel ısınma olarak adlandırılan ortalama yüzey sıcaklığının yükselmesi bir yandan iklim değişikliğine neden olmakta, diğer yandan da değişen iklim nedeniyle küresel ısınma süreci artarak devam etmektedir. Ayrıca güneş etkinlikleri, volkanik aktiviteler ve

⁴ Milyonda bir parçacık (parts per million)

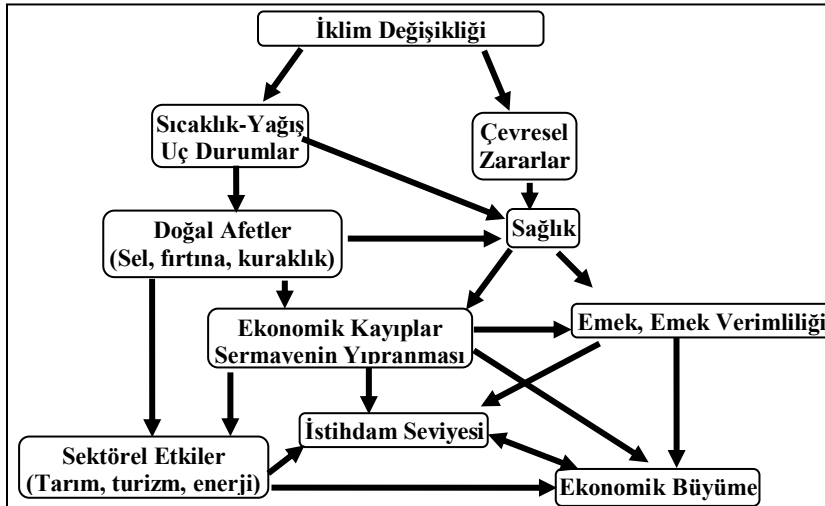
dünya yörüngesinde görülen değişimler gibi dışsal zorlamaların harekete geçirdiği bir takım iklimsel geri besleme mekanizmaları da ısınma sürecini şiddetlendirmektedir. Yukarıda ifade edilen dışsal zorlamalar nedeniyle kendi doğal seyrinde yaşanan iklim değişikliğine ek olarak insan faaliyetleri sonucu yaşanan küresel ısınma bugün karşı karşıya kaldığımız küresel iklim değişikliğine zemin hazırlamıştır.

Konuşulması muhtemel tüm sistemleri (ekonomi, çevre, sosyal, siyasi sistemler), kısaca tüm insanlığı ve insan aktivitelerini çevreleyen ve sınırlayan dünya sistemi (ekosistem) ikliminin değişmesi şüphesiz çevresel, siyasal, sosyal ve ekonomik etkiler/yansımalar meydana getirecektir.

2. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN EKONOMİK ETKİLERİ

İklim değişikliğinin ekonomi üzerindeki etkileri ve etkileme mekanizması Şekil 2’de gösterilmiştir. Buna göre, iklim değişikliğinin ilk etkileri sıcaklık artışları ve yağış rejiminde meydana gelen dalgalanmalarla ortaya çıkmaktadır. Bu iklim elemanlarında görülen aşırılıklar kuraklık, sel ve fırtına gibi iklim kaynaklı doğal afetlerin sıklığını ve şiddetini artırarak ciddi ekonomik kayıplara yol açmaktadır. Nitekim 1980-2012 döneminde yaşanan doğal afetlerin yaklaşık %87’si iklim kaynaklı doğal afetlerdir. Bu doğal afetlerin %44’ü fırtına; %41’i sel ve %15’i ise kuraklık kaynaklıdır. Yaşanan bu doğal afetlerin aynı dönemde neden olduğu ekonomik kayıp ise yaklaşık 2,8 trilyon dolardır (Munich RE, 2013: 52-53). Yıllık bazda incelendiğinde bu rakamın 85 milyar \$’a tekabül ettiği görülmektedir. İklim değişikliğinin neden olduğu bu ekonomik kayıpların 2050’lilerde yıllık ortalama 1 trilyon dolar civarında olacağı öngörülmektedir (Hallegatte ve diğerleri, 2013: 802).

Şekil 2: İklim Değişikliğinin Ekonomik Etkileri

Kaynak: Yazar tarafından çizilmiştir.

Ekonomiler için önemli olan tarım, turizm ve enerji sektörleri iklim değişikliğinin etkilerine yoğun bir şekilde maruz kalmaktadır. Bu sektörlerden tarım ve turizm doğrudan, enerji ise dolaylı olarak iklime bağlıdır. Bazı bölgelerde ılıman bir iklim değişikliğinin tarım ve turizm üzerinde başlangıçta olumlu etkisi beklense de küresel ölçekte net etkisi olumsuz yönde olacaktır. Şüphesiz bu durum, istihdam seviyesini de olumsuz yönde etkileyecektir. Bütün bu gelişmeler ekonomilerin başarı göstergesi niteliğindeki ekonomik büyüme üzerinde de bir takım etkiler meydana getirecektir. Takip eden başlıklarda yukarıda özetlenen iklim değişikliğinin ekonomik etkilerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmektedir. Bu bağlamda, iklim değişikliğinin sektörler, emek verimliliği, istihdam ve büyüme üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

2.1 Sektörel Etkiler

İklim değişikliğinin gelecekte de devam edeceği dikkate alındığında, halihazırda iklim değişikliğinden etkilenmeyen hatta yarar sağlayan bazı ülkelerin de bu durumdan olumsuz etkilenmesi beklenmektedir. Her ne kadar iklim değişikliğinin ekonomi üzerinde yaratabileceği etkileri açıklayan mekanizma üzerinde uygulamada ve teoride görüş birliği oluşmasa da bazı göstergeler bu etkilerin büyüklüğünü belirlemede öncü rol oynayabilecektir. İklimde duyarlı sektörlerin ekonomi içindeki payı ve iklim değişikliğinin iklime duyarlı olmayan sektörler üzerindeki dolaylı etkileri bunlardan bazılarıdır (Lecocq ve Shazili, 2007: 41).

2.1.1. Tarım

İklim, tarımsal üretimin gerçekleşmesini sağlayan birincil faktördür. Bu nedenle, sıcaklık, yağış ve atmosferdeki CO₂ miktarındaki değişmeler, ekstrem olayların sıklığı ve şiddeti ile deniz suyu seviyesindeki yükselmeler tarım sektörünü etkilemektedir. Bu etkileri şu şekilde sıralamak mümkündür (Dellal ve McCarl, 2007'den aktaran; Dellal, 2008: 105):

- Sıcaklık, yağış, CO₂ seviyesi ve ekstrem hava olayları bitkilerde verimi, hasat zamanını ve meralar açısından otlama verimini değiştirmektedir. Kuraklık ya da aşırı yağışlar sık ve şiddetli gerçekleştiğinde tarımsal kayıplar artmaktadır. Bu sebeplerle üretim miktarında görülecek değişimler tarımsal ürün fiyatlarını etkilemektedir.
- Sıcaklık artışıyla, hayvanlarda ısı üretimi ve ısının kullanılması arasındaki denge bozulabilmektedir. Bu da ölüm oranı, yem tüketim oranı, canlı ağırlık artışı ve süt üretimi üzerinde bir takım etkiler yaratabilmektedir.

- Sıcaklıktaki artış buharlaşmayı artırmakta ve böylece sulama suyu hacminin düşmesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra sıcaklık artışları, kar yağış zamanını ve süresini etkilemekte; böylece yaz döneminde ihtiyaç duyulan su miktarını azaltmaktadır.

Bunlara ilaveten iklim değişikliği nedeniyle deniz suyu seviyesinin yükselmesi, sahil şeridinde bulunan tarım alanlarının sel ve tuzlu su baskınlarına maruz bırakılmaktadır. Bu durum söz konusu alanlarda verimliliği azaltabilmekte; artan fırtına ve sel olayları tarıma elverişli toprakların erozyon nedeniyle zarar görmesine sebep olabilmektedir. Yaşanabilecek bu problemler, yer altı su kaynaklarını da olumsuz yönde etkileyebilecektir. Diğer taraftan yüksek sıcaklıklar ve kuraklık, orman yangını riskinin artmasına, zararlı haşerelerin türemesine ve tarım alanlarının çölleşmesine neden olabilecektir (Reti, 2007: 54-55).

IPCC (2007a: 11-12)'nin raporuna göre, orta ve yüksek enlemlerde 1-3°C arasındaki bölgesel sıcaklık artışının tarımsal üretimi olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Buna karşın, alçak enlemlerde 1-2°C arasındaki bölgesel sıcaklık artışının tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyeceği tahmin edilmektedir. Bunların yanı sıra sıcaklık ve yağışlarda görülebilecek aşırı oynaklıklara bağlı olarak tarım sektörü tüm ülkelerde olumsuz etkilenebilecektir. Nitekim Cline (2007), 2080'li yıllarda ortalama kara sıcaklığının 4,5-5°C arasında artacağı tahminine göre yaptığı çalışmada, tarım sektöründeki verimliliğin tüm dünyada düşeceğini tespit etmiştir.

Cline (2007)'nin araştırma sonuçları Tablo 1'de özetlenmiştir. Buna göre, CO₂'nin bitkilerin büyümesi ve gelişmesi üzerindeki olumlu etkisi ihmal edildiğinde, 4,5-5°C sıcaklık artışı küresel tarım verimliliğinin yaklaşık %16 oranında azalmasına neden olacaktır. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere göre sıcaklık artışından daha çok etkilenmesi beklenmektedir. Nitekim gelişmekte olan ülkelerde verimlilik kaybı yaklaşık %21 olarak hesaplanmışken, gelişmiş ülkelerde bu oran %6 civarındadır. Konu bölgeler bazında ele alındığında çalışmaya dahil edilen bölgelerdeki verim kaybının gelişmiş ülkeler grubu hariç dünya ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. İklim değişikliğinden %27,5 verim kaybı ile en çok etkilenecek bölge ise Afrika bölgesidir. Öte yandan, CO₂'nin bitkiler üzerindeki olumlu etkisi dikkate alındığında verimlilik kayıpları azalmaktadır. Tablo 1'de görüleceği üzere, karbon etkisi ve sıcaklık artışı beraber değerlendirildiğinde iklim değişikliği gelişmiş ülkelerde verimliliği %7,7 civarında artıracaktır. Ancak karbonun bu olumlu etkisine rağmen dünya genelinde ve gelişmekte olan ülkelerde tarım verimliliğinde azalmalar devam edecektir.

Cline (2007)'nin bu çalışmasına benzer şekilde, IPCC'nin 2013 yılında yayınlanan son raporunda tarımsal fiyat artışlarına vurgu yapılmıştır. IPCC (2013)'e göre CO₂'nin ürün verimliliği üzerindeki olumlu etkisi dikkate alınmadığında, 2050 yılına kadar iklim değişikliği nedeniyle küresel gıda fiyatlarında %84'e (%3-84) varan oranlarda fiyat artışları yaşanabilecektir. CO₂ etkisi hesaba katıldığında ise bu artışlar %45 düzeyine

gerilemektedir (Porter ve diğerleri, 2014: 3). İklim değişikliği nedeniyle tarımsal verimlilikte ve üretimde yaşanacak kayıplar, bir yandan işlenmiş gıda fiyatları diğer yandan da tarım sektörü ile ilişkili olan diğer sektörlerde maliyet artışlarına neden olabilecektir. Nitekim 2007 yılından sonra sıcaklık ve kuraklık nedeniyle düşen tarımsal üretim ile birlikte dünya gıda fiyatlarında ciddi yükselişler yaşanmıştır.

Tablo 1: 2080’li Yıllarda İklim Değişikliğinin Tarım Verimliliğine Etkileri (%)

Bölge	Karbo n (-) ^a	Karbo n (+) ^b
Dünya	-15,9	-3,2
Gelişmiş (Sanayileşmiş) Ülkeler	-6,3	7,7
Gelişmekte Olan Ülkeler^c	-21	-9,1
Afrika	-27,5	-16,6
Asya	-19,3	-7,2
Orta Asya ve Kuzey Afrika	-21,2	-9,4
Latin Amerika	-24,3	-12,9

a) Karbonun olumlu etkisi dikkate alınmamıştır. b) Karbonun olumlu etkisi dikkate alınmıştır. c) Avrupa ülkeleri hariç.

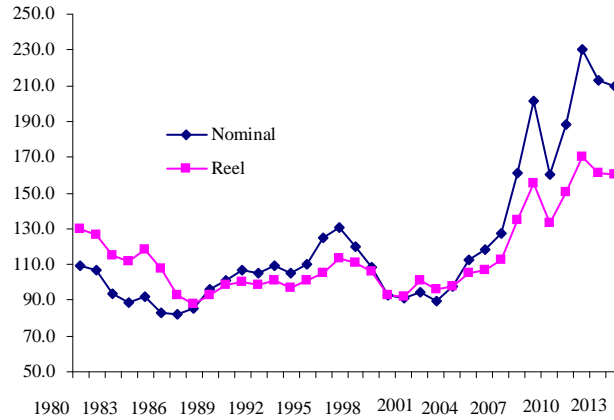
Kaynak: Cline, 2007: 96

Dünya gıda fiyatları endeksinin 1980-2013 döneminde izlediği seyir, nominal ve reel değerler şeklinde Grafik 1’de gösterilmiştir. FAO tarafından 2002-2004 yılları ortalama fiyatları baz alınarak oluşturulan gıda fiyatları endeksi 2007 yılına kadar yatay bir seyir izlerken, bu tarihten sonra hızlı bir artış eğilimine girmiştir. Bu artış eğiliminde, bir yandan artan sıcaklıklar ve azalan yağışların neden olduğu kuraklıkların gıda üretimini ve stoklarını azaltması (Boran ve Sevilmiş, 2012: 27), diğer yandan enerji fiyatlarındaki yükselme nedeniyle biyoyakıt kullanımının artması (Dellal, 2008: 109) etkili olmuştur. Grafik 1’den görüleceği üzere fiyat endeksi 2000’li yılların başında 90 civarındayken, 2008 yılında 201; 2011 yılında ise 230 seviyesine yükselerek dünyada gıda fiyatı krizini yaşamıştır (FAO, 2013: 1). Bu durum, tüketim seviyesinin ve beslenme kalitesinin düşmesini tetikleyerek sağlık ve beşeri sermaye üzerinde olumsuzluklar yaratabilmektedir. Ayrıca bu tür gıda fiyatı krizleri, yaşanan ekonomik krizleri besleyerek güçlendirebilmektedir (Kibritçioğlu, 2011: 4).

Tarımsal ürünlerde görülen azalmalar, işlenmiş gıda fiyatlarını artırarak fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine ve dolayısıyla enflasyon baskısına neden olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde gıda ürünlerinin toplam tüketici harcamalarındaki yüksek payı, bu ülkelerde tüketici enflasyonunun gelişmiş ülkelere kıyasla daha hızlı bir artış göstermesine yol açmaktadır. Bu durum birçok ülkede para otoritesinin enflasyon

üzerindeki kontrolünü güçleştirmektedir (Başkaya ve diğerleri, 2008: 2-3). Bu bağlamda, gıda fiyatlarının dünya enflasyonuna katkısı 2006 yılında %27, gelişmiş ülkelerde %12,4, Asya'da %37,7 ve Avrupa'da %22'dir. Oysaki bu oranlar, gıda krizinin yaşandığı 2007 yılında sırasıyla %44, %19,5, %67,5 ve %34,9 düzeyinde gerçekleşmiştir (International Monetary Fund [IMF], 2008: 62). İşlenmiş gıda fiyatlarında son dönemde gözlenen yüksek oranlı artışlarda, talep gelişmelerine kıyasla arz yönlü etkenlerin daha belirleyici olduğu görülmektedir (Başkaya ve diğerleri, 2008: 2-3). Gıda fiyatlarında bu arz yönlü etkinin büyüklüğü iklimin/iklim değişikliğinin tarım sektörü üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Grafik 1: Dünya Gıda Fiyatları Endeksi (1980-2013)

Kaynak: Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (FAO), 2013

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tarım, iklim değişikliğinden en fazla etkilenecek sektörlerin başında gelmektedir. Tarım sektörünün ekonomik ve sosyal açıdan ülke içindeki önemi, iklim değişikliğinin tarım sektörü üzerindeki etkileri açısından, Türkiye'yi hassas ülkelerden biri yapmaktadır. Öte yandan Türkiye'nin Akdeniz havzasında yer alan yarı-kurak bir ülke olması bu hassasiyeti artırmaktadır. Türkiye'de tarım gıda temini, tarıma dayalı sanayiye hammadde sağlaması, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), ihracat ve istihdam açısından önemli bir sektördür (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı [ÇŞB], 2013: 182). Nitekim TÜİK verilerine göre 2013 yılında GSYH'nin %9,2'si ve istihdamın %21,2'si tarım sektörü tarafından yaratılmıştır. Bu bakımdan iklim değişikliği ile ortaya çıkabilecek tarımsal üretimdeki değişiklikler, geçimini tarımdan sağlayan kesimin ekonomik ve sosyal yapısında olduğu kadar, ülke ekonomisinde de önemli yansımaları olabilecektir (ÇŞB, 2012: 5).

İklim değişikliği nedeniyle tarımsal ürünlerin verimliliklerinde görülen düşüşler ve buna paralel olarak ortaya çıkan fiyat dalgalanmaları, belirsizlik yaratarak merkez

bankasının enflasyonla m¼cadele esnekliğini azaltmaktadır. Bu durum, fiyat istikrarının sağlanmasını g¼çleştirebilmekte ve hem merkez bankasının kendisinin hem de uyguladığı para politikasının güvenilirliğini sorgulanır hale getirebilmektedir. Ayrıca, toplam istihdam içinde %25 civarında bir paya sahip olan tarım sektörünün istihdam yaratma kapasitesi iklim değişikliği nedeniyle giderek d¼şebilecektir.

2.1.2. Turizm

Turizm sektör¼ de tarım sektör¼ gibi iklimsel değişime yüksek oranda bağlı bir faaliyet alanıdır. Birçok turizm aktivitesi açık havada yapılmaktadır. Ayrıca temiz bir çevre ve elverişli hava koşulları turist memnuniyeti ve turizm bölgesinin devamlılığı için oldukça önemlidir (United Nations World Tourism Organization [UNWTO], 2007: 1). Bu bakımdan turizm sektör¼ ve bölgeleri iklim değişkenliğine ve değişikliğine son derece duyarlıdır. Birçok yerde çevre koşulları turizm bölgeleriyle yakından ilgilidir. Kış şartları, yaban hayatının verimliliği, biyoçeşitlilik, su seviyesi ve kalitesi gibi turizm faaliyetlerinde önemli etkileri bulunan doğal kaynaklar, iklimden ve iklim değişikliğinden etkilenmektedir. Diğer yandan, iklim değişikliğinin neden olacağı bulaşıcı hastalık riski, orman yangınları, zararlı böcekler, denizlerin ve doğanın zararlılar tarafından istilası gibi durumlar turistlerin kararlarını ve turizm sektör¼nü olumsuz etkileyebilecektir (UNWTO, 2008: 28).

Turizm faaliyetleri, tatil imkanı sağlayarak bireylerin yaşam kalitelerinin yükselmesine yardımcı olmanın yanı sıra önemli ekonomik sonuçlar da ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki turizm, servetin zengin ÷lkelerden yoksul ÷lkelere, kentsel alanlardan kırsal alanlara ve kuzeyden güneye yeniden dağılımında önemli rol oynamaktadır. Ayrıca turizm gelirleri özellikle ada ÷lkeleri ve gelişmekte olan ÷lkelerin ödemler dengesi içinde büyük bir öneme sahiptir. 50 az gelişmiş ÷lkenin 46'sı döviz gelirlerini turizm sektör¼nden elde etmektedir. Bu bakımdan gelişmekte olan ÷lkelerde turizm önemli istihdam olanakları ve yoksulluğu önleme potansiyeli sunmaktadır. Gelir kazandırıcı bir faaliyet olarak turizm, d¼nyanın doğal güzelliklerini ve kültürel miraslarının korunmasını da teşvik etmektedir (UNWTO, 2007: 2)

İklim değişikliğinin, yaz ve kış turizm faaliyetlerinin yapıldığı günümüz popüler turistik bölgelerini önemli ölç¼de etkilemesi beklenmektedir. Özellikle kış turizmi, iklim değişikliği ve küresel ısınma nedeniyle potansiyel olarak en çok etkilenecek turizm tür¼ olarak öngörülmektedir (Özdemir, 2008: 146). Kış turizminin yapıldığı bölgelerdeki turizm talebi önemli ölç¼de azalabilecektir. Artan sıcaklık nedeniyle sezon kısılacak ve talep daha yüksek enlemlere kayacaktır (UNWTO, 2003: 8). Nitekim 2°C dereceden az bir sıcaklık artışıının Kuzey Alp'lerde kar örtüsünün 5 aylık bir sürede 40 gün kullanılamayacağı ve Almanya Bavariyan Alp'lerinde kış sporu potansiyelinin %60'sının kaybedileceği tahmin edilmektedir (UNWTO, 2007: 7). Buna karşın, konferans ve iş seyahatleri gibi turizm faaliyetleri iklim değişiklinden en az etkilenecek faaliyetler olacağı tahmin edilmektedir (UNWTO, 2003: 22).

İklim değişikliğinin turizm sektörü üzerindeki etkileri birçok ekonomik ve sosyal etkileri de tetikleyecektir. Turizm talebinde yaşanacak azalma, bu bölgelerde işgücüne olan talebin de azalması yoluyla sektörel işsizliğe yol açabilecektir. Ayrıca yapılaşma, altyapı tesisleri ve ulaşım ağı gibi yatırımlarda azalmalar görülebilecektir. Bu zincirleme etki, örneğin turizm sektörünün tarımsal ürün talebini, bölgesel el ürünlerini ve küçük işletmeleri etkileyerek daha geniş ekonomik ve sosyal etkiler yaratabilecektir (UNWTO, 2003: 8).

Hizmetler sektörü içinde yer alan turizm faaliyetleri Türkiye ekonomisi içinde önemli bir yere sahiptir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre 2013 yılı itibarıyla Türkiye’de turizm faaliyetleri 30 milyar Dolar’ın üzerinde bir gelir yaratmaktadır. Turizm gelirlerinin GSYH’ye oranı %4 civarındadır. Turizm sektöründe kayıt altında çalışanların toplam istihdam içindeki payı ise yaklaşık %7,3’tür (Türkiye Otelciler Federasyonu [TÜROFED], 2014: 26). Turizm faaliyetleri gelir ve istihdam yaratma fonksiyonu yanında ülkelerin cari işlemler dengesine olumlu katkı yaparak açıkların finanse edilmesine yardım etmektedir. Nitekim Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği verilerine göre, 1996-2012 döneminde turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapatma oranı ortalama %58’dir.

Turizm sektörünün ekonomi içinde yüklendiği fonksiyonlar dikkate alındığında, gelecek dönemlerde iklim değişikliğinin ortaya çıkaracağı olumsuzluklar, bir yandan istihdam ve gelir kayıplarına yol açabilecek, diğer yanda da turizm gelirlerinin ödemler bilançosuna olan pozitif katkısının giderek azalmasına neden olabilecektir.

2.1.3. Enerji

İklim değişikliği nedeniyle artan hava ve su sıcaklığı, yağış rejiminde görülen değişiklik, sıcaklık ve yağış rejimine bağlı olarak bazı bölgelerde görülen su seviyesindeki düşüşler, fırtınaların ve sellerin artan sıklığı ve şiddeti ile deniz suyu seviyesindeki yükselmeler enerji arzı ve talebi üzerinde de önemli etkiler yapabilmektedir. İklim değişikliği enerji arzı ve talebini etkilemesi yanında enerji kaynaklarını, tesislerini ve transferini de doğrudan etkileyebilmektedir.

Hidroelektrik üretim tesisleri, bir yandan yağış rejiminde görülen değişimler sonucu azalan su seviyesi, diğer yandan artan ortam ve su sıcaklığının suyun soğutma etkinliğini düşürmesi nedeniyle iklim değişikliğinden olumsuz yönde etkilenebilmektedir (Cuba ve diğerleri, 1996: 367). Nitekim Cayan ve diğerleri (2006: 32), Kaliforniya’daki hidroelektrik üretimi üzerine yaptıkları çalışmalarında, 4°C bir sıcaklık artışı senaryosu altında yüzyılın sonuna doğru akarsu akışlarında %28 oranında bir azalma olacağını ve bu durumun enerji üretimini %30 düşüreceğini tespit etmişlerdir. Öte yandan, su seviyesindeki düşüşler nedeniyle hidroelektrik üretiminde görülen azalmalar, Türkiye gibi enerjide dışarıya bağımlı ülkelerin ödemler bilançosuna ilave yük getirebilecektir. Şöyle ki, zaten yetersiz enerji arzı olan bu tip ülkeler, mevcut enerji üretim kapasitelerinin azalması sebebiyle ortaya çıkan ilave arz açığını enerji ithal ederek karşılama yoluna

gitmektedirler. Bu süreç ise bu ülkelerin cari işlemler dengesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Sahil şeridinde kurulu olan enerji tesisleri deniz suyu seviyesinin yükselmesi ve artan fırtınalar nedeniyle risk altındadır. Bu tesislerdeki elektrik, petrol ve gaz üretimi, rafine işlemleri ve dağıtım hizmetleri ile değişen yağış rejimine, artan sıcaklığa ve kuraklığa bağlı olarak biyoenerji, güneş, rüzgar ve hidroelektrik gibi yenilenebilir enerji kaynakları iklim değişikliğinden olumsuz yönde etkilenebileceklerdir. Çünkü bu enerji türleri doğrudan veya dolaylı olarak iklimle alakalıdır (Ebinger ve Vergara, 2011: 26). Elektrik taşıma ve dağıtım tesisleri, artan sıcaklıklar dolayısıyla verimliliklerini kaybedebilecek ve fırtınalar ile seller sebebiyle fiziki zararlar görebilecektir (Zamuda ve diğerleri, 2013). Bu durum geniş çaplı ve uzun süreli elektrik kesintileri dolayısıyla iş kesintilerine yol açarak ekonomik aktiviteleri olumsuz bir şekilde etkileyebilecektir.

Güneş enerjisi üretimi doğrudan iklim değişikliğinden etkilenmemektedir. Ancak artan sıcaklıklar atmosferdeki su buharı yoğunluğunu ve bulutluluk seviyesini artırmaktadır. Bulutların yansıtıcı özelliğinden dolayı enerji üretimi için gerekli güneş ışınımında bu yolla azalma olabilecektir. Petrol ve petrol ürünleri de iklim değişikliği ile doğrudan ilişkili olmamakla beraber, petrole ulaşım, işleme ve dağıtım işlemleri ile bunlara ilişkin altyapı tesisleri iklim değişikliğinden olumsuz yönde etkilenebilecektir (Ebinger ve Vergara, 2011: 29-30; Zamuda ve diğerleri, 2013: 9).

Nükleer enerji santrallerinde soğutma amacıyla büyük miktarlarda su kullanılmaktadır. İklim değişikliği nedeniyle su seviyesinde görülen azalmalar bu tip enerji santrallerinin etkin kullanılmasını ve enerji üretimini kesintiye uğratabilecektir (Griffiths ve diğerleri, 2009: 15). Bu tesisler sel, fırtına ve kuraklık gibi olayların tehditlerine maruz kalarak ciddi zararlar görebilmektedir (Keskin, 2011: 69). Nitekim 2002 yılındaki kuraklık Avustralya Queensland'da elektrik üretimini, 2003 yılında ise Avrupa'daki sıcak hava dalgasından dolayı nehir sularının ısınması Fransa'daki nükleer enerji üretimini önemli derece azaltmıştır (Stern, 2007: 143).

İklim değişikliği nedeniyle mekanların ısıtma ve soğutma gereksiniminde görülecek değişimler de enerji kullanım yapısını yeniden şekillendirerek enerji talebini etkileyebilecektir. Tüm dünyada artan sıcaklıklar bir yandan ısınma ihtiyacı için enerji talebini azaltırken, diğer yandan artan sıcaklıklar daha fazla soğutma ihtiyacını gündeme getirerek enerji talebini artıracaktır (Morrisson ve Mendelsohn, 2004: 209). Bu bağlamda yüksek enlemlerdeki ülkelerde ısınma ihtiyacı için enerji talebi azalırken, alçak enlemlerdeki ülkelerde soğutma ihtiyacı için enerji talebi artacaktır (Stern, 2007: 142). Nitekim 1,3-2,9°C'lik bir sıcaklık artışının, iklim değişikliği sonucu sıcaklık artışı olmayacağı duruma kıyasla, 2050 yılında İngiltere'de doğal gaz kullanımını %7-10 oranında azaltacağı tahmin edilmektedir. Benzer şekilde 0,8°C'lik bir sıcaklık artışı ABD'nin MINK bölgesinde fosil yakıt talebini %7-16 arasında azaltabilecektir (Cuba ve diğerleri, 1996: 337). 3°C'lik bir sıcaklık artışı 2080 yılında İtalya'da ısınma için enerji

talebini %20 oranında azaltabileceken, soğutma için enerji talebini ise %50 oranında artıracaktır (Hanson ve diğerleri, 2007: 172-173).

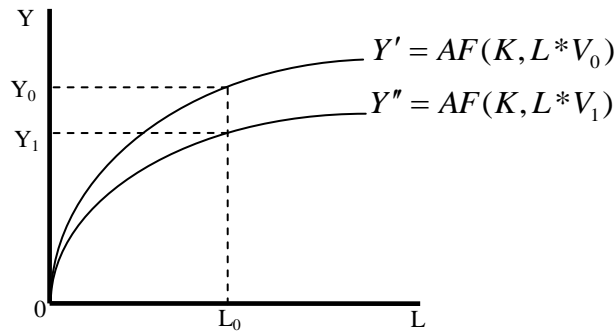
İklim değişikliği enerji arzını ve talebini etkileyerek enerji fiyatları üzerinde de etkili olabilecektir. Katrina Kasırgası nedeniyle ABD’de enerji üretim sürecinin ve dağıtımının kesintiye uğraması ve enerji fiyatlarının artması bu duruma uygun bir örnektir. Diğer yandan, kışın karlılıkta ve bahar aylarında yağışlarda görülebilecek azalma su seviyesini düşürerek nispeten ucuz olan hidroelektrik enerjisi üretiminin yetersiz kalmasına neden olabilecektir. Bundan dolayı, enerji fiyatlarının yukarı yönlü baskıya maruz kalması muhtemel gözükmemektedir. Ancak uzun dönemde yeni teknolojilerin ortaya çıkması enerji fiyatlarının üzerindeki baskıyı ortadan kaldıracaktır. Bu bakımdan enerji fiyatlarının ileride nasıl bir seyir izleyeceği belirsizliğini korumaktadır (Bhatt ve diğerleri, 2006: 78).

2.2. Emek Verimliliği Üzerine Etkileri

İklim değişikliğinin tetiklediği sağlık sorunları ile artan sıcaklığa bağlı olarak ortaya çıkan ısı stresi, nemlilik ve diğer aşırı hava olayları emek verimliliği üzerinde etkili olabilmektedir. Yetersiz havalandırma koşulları nedeniyle özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde çalışanlar, sıcaklık etkilerine daha fazla maruz kalmaktadırlar. Küresel ısınma nedeniyle günlük sıcaklıklarda ve nemlilikte görülen artışlar ile yağış rejiminde görülen dalgalanmalar bu etkilerin daha sık ve şiddetli yaşanmasına neden olmaktadır.

Üretimi artırmanın iki geleneksel yolu, üretim faktörlerinin verimliliğini veya girdi miktarını artırmaktır. Verimlilik artışı ile beraber girdi miktarını değiştirmeden de büyüme söz konusu olabilmektedir. Ancak iklim değişikliği, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, çalışanların performanslarını dolayısıyla verimliliklerini olumsuz etkileyerek mevcut sermaye girdisi ve veri teknoloji seviyesinde üretimi azaltabilir. Bu durum Şekil 3’te gösterilmektedir.

Şekil 3: Emek Verimliliğinin Üretim Seviyesine Etkisi

Kaynak: Yazar tarafından çizilmiştir.

K; sermaye, L; emek, V; emeğin verimliliği, A; toplam faktör verimliliğini belirleyen etmenler (teknoloji düzeyi) ve Y; üretim seviyesini göstermek üzere üretim fonksiyonu $Y = AF(K, L*V)$ şeklinde yazılabilir. Buna göre L_0 kadar emek, veri teknoloji seviyesi ve sermaye miktarında, Y_0 kadar çıktı üretmektedir. Şekil 3'e göre iklim değişikliğinin olumsuz etkileri nedeniyle emek verimliliğindeki bir azalış, aynı miktar emek ve sermaye ile veri teknoloji seviyesinde üretim miktarını Y_0 'dan Y_1 'e düşürecektir. Emek verimliliğinde görülen azalış, verimliliğin V_0 'dan V_1 'e düşmesi ile gösterilmiştir ($V_1 < V_0$).

Günümüzde iklim değişikliğinin emek verimliliği üzerindeki olumsuz etkisinin neden olduğu maliyetin dünya GSYH'ye oranı yaklaşık olarak %0,5 ve yıllık 300 milyar dolar civarındadır. Emek verimliliğindeki düşüşten en çok etkilenen ülkeler ise, Çin, Hindistan, Endonezya ve Meksika gibi gelişen ekonomiye sahip ülkelerdir. Bu ülkelerde verimlilikteki düşüş tek başına yıllık 200 milyar dolar kayba yol açarak söz konusu ülkelerin gelişme potansiyellerini etkilemektedir. 2030 yılında Çin ve Hindistan'da bu kaybın her bir ülke için yaklaşık yarım trilyon dolar olacağı beklenmektedir. Öte yandan sıcaklığın $0,6^{\circ}\text{C}$ artacağı varsayımı altında, emek verimliliğinde yaşanacak düşüşlerin neden olacağı küresel maliyetin 2030 yılında yaklaşık 2,5 trilyon dolar civarında olacağı tahmin edilmektedir (DARA, 2012: 139).

2.3. İstihdam Üzerine Etkileri

İklim şartlarında meydana gelen değişimler istihdamı doğrudan etkileyebildiği gibi, hükümet düzenlemeleri yoluyla dolaylı olarak da etkileyebilmektedir. Ayrıca iklim şartları ve hükümet düzenlemeleri tüketici alışkanlıklarını ve tercihlerini etkileyerek de istihdam üzerinde bir takım etkiler meydana getirmektedir.

İklim değişikliğinin emek piyasasına doğrudan etkileri değişen iklim şartları ve yaşanan şiddetli iklim olayları ile ortaya çıkmaktadır. İklim değişikliği nedeniyle, iş çevrelerinde ve ekonomik aktivitelerde görülecek kapasite azalışı, işgücü talebini önemli ölçüde azaltacaktır. Belirtilen gelişmeler, özellikle iklime karşı yüksek duyarlılığa sahip tarım, turizm ve enerji sektörlerinde görülebilecektir (Medhurst, 2009: 4; Miranda ve Larcombe, 2012: 33).

Hizmetler sektöründen sonra ikinci en büyük istihdamı sağlayan tarım sektöründe dünya genelinde 1 milyardan fazla kişi çalışmaktadır (International Labour Office [ILO], 2008: 27-28). Bu istihdamın %70'inden fazlası Asya; yaklaşık %20'lik kısmı ise Sahra Altı Afrika bölgesindedir. Bu bakımdan belirtilen bölgelerdeki işgücü iklim değişikliğinden daha fazla etkilenebilecektir. Diğer yandan konaklama, gıda ve turizm sektörleri küresel bazda en hızlı büyüyen sektörlerin başında gelmektedir. Turizm sektörü dünya GSYH'nin yaklaşık %10'unu yaratmaktadır. Bunun yanı sıra turizm sektörü emek yoğun bir faaliyet olduğundan geniş çaplı iş yaratma potansiyeline de sahiptir. Bu sektör, toplam küresel iş gücünün %8'inden sorumludur. Turizm sektörü de tarım sektörü gibi

iklim değişikliğine karşı oldukça duyarlıdır. Deniz suyu seviyesindeki yükselme, kıyı erozyonu ve su kıtlığı gibi iklim değişikliğinin neden olduğu olumsuzluklar turizm sektörünü ve bu sektördeki istihdamı olumsuz etkilemektedir (Olsen, 2009: 4-5).

İklim değişikliği ile mücadele kapsamında yapılan/yapılacak düzenlemeler ve politika uygulamaları mal ve hizmet arz ve talebini etkileyecektir. Bir sonraki aşamada ise bu düzenleme ve politikaların etkileri emek piyasasına yansımaları olacaktır. Örneğin bir karbon vergisi ya da emisyon ticaret sistemi uygulaması, maliyetleri yükselterek piyasalara fiyat sinyali gönderecektir. Karbon vergisi, nispi fiyatlarda önemli değişiklikler yaparak hem nihai ve ara malı hem de emek talebini etkileyebilecektir. Bu bağlamda, enerji ve enerji yoğun mal ve hizmetlerin fiyatları yükselecektir (Chateau, 2011: 6). Fiyat mekanizması sayesinde üretici ve tüketiciler daha çevreci ürünleri üretmeye ve tüketmeye yöneleceklerdir. Bu durumda emek talebinin özelliklerinden dolayı özellikle enerji yoğun ve kirlenici sektörlerde çalışanlar işsiz kalabilecektir. Şöyle ki, emek talebi türev talep niteliğindedir. Üretimine katıldığı mallara olan talep emek talebini de belirlemektedir. Bu bağlamda, istihdam seviyesi kirlenici ürünlerin üretildiği sektörlerde bu ürünlere talebin azalmasından dolayı düşebilecektir.

Öte yandan tüketicilerin tercihlerindeki çevre dostu ürünlere dönük değişim sadece kamu düzenlemeleri ile olmayabilecektir. İklim değişikliği konusunda küresel farkındalığın artması, piyasa veya hükümet düzenlemelerine bakılmaksızın, önemli ölçüde sosyal bilinç yaratabilecektir. Bu sosyal bilinç politikaları, düzenlemeleri, tüketici tercihlerini, sektörleri ve nihayet emek piyasasını yönlendiren bir faktör olabilecektir (Martinez-Fernandez ve diğerleri, 2010: 7; Miranda ve Larcombe, 2012: 34-35).

İklim değişikliğinin istihdam üzerindeki olumsuzluklarına karşın yeni iş imkânları da ortaya çıkabilecektir (Miranda ve Larcombe, 2012: 33-34). Bu yeni iş imkanları ise iklim değişikliğine adaptasyon ve uyum, sahil şeridini koruma, üst ve alt yapı güçlendirme, su yönetimi ve emisyon azaltım girişimleri, yenilenebilir enerji ve düşük karbon teknolojilerine yönelik yatırımlar sonucu ortaya çıkabilecektir. Ancak bu gibi yatırımların istihdama net etkisinin ne yönde olacağı önemli ölçüde belirsizliğini korumaktadır (Martinez-Fernandez ve diğerleri, 2010: 9). Kısa dönemde iklim değişikliği ile mücadele karbon yoğun sektörlerde iş kaybı yaratabilecektir. Düşük karbonlu sektörlerin geleneksel sektörlerle göre daha emek yoğun olacağı ve yeni iş imkanları sağlayacağı düşünülmektedir (IPCC, 2007b: 47). Ancak düşük karbonlu sektörler daha rekabetçi ve teknolojik oldukça beklenen iş yaratma kapasitesi giderek azalabilecektir. Yoğun ve karmaşık teknolojiler nedeniyle emeğin hareketliliğinin azalması ve bilgi stokunun kullanışsız hale gelerek yıpranması (Bretschger ve Valente, 2011: 834) yanında, gelişen yeni teknolojiye sahip endüstriler için gerekli bilgi ve beceri (know-how)⁵ açığının giderilmesinin zaman alması, ekonomide yapısal işsizliğe yol açabilecektir (Martinez-Fernandez ve diğerleri, 2010: 17).

⁵ Know-how, mevcut teknolojiyi kullanma yeterliliği olarak tanımlanabilir.

Diğer yandan, iklim değişikliğinden etkilenen ve etkilenmesi beklenen bölgelerden dışarıya göçler yaşanabilecektir. Bu göçler, iklim değişikliğinden etkilenen bölgelerde, beşeri sermaye kaybına yol açarak iklim değişikliğinin ilk etkilerinin artmasına neden olabilecektir. Bu durum, özellikle iklim değişikliğinin negatif ekonomik etkileri hissedilmeye başlandıktan sonra yüksek bilgi ve verimliliğe sahip emeğin değişen iklime tepki olarak göç etmesi sebebiyle ortaya çıkacaktır. Çünkü yüksek beşeri sermayenin mobilitesi de yüksektir (Hallegatte, 2012: 5).

2.4. Büyüme Üzerine Etkileri

Ekonomik büyüme reel çıktıda görülen yıllık artışlardır. Ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerin kabaca girdilerin miktarı ve etkinlikleri olduğu söylenebilir. $Y=f(A,K,L,E,S)$ şeklinde ifade edilen bir üretim fonksiyonunda Y, çıktı miktarını (GSYH); A, toplam faktör verimliliğini; K, fiziksel sermayeyi; L, işgücünü; E, doğal sermayeyi ve S, sosyal sermayeyi göstermektedir. Buna göre, fiziki ve doğal (çevre kalitesinin) sermayenin, emeğin ve emek verimliliğinin artması ile teknolojik gelişme ve güçlü kurumsal yapı çıktıyı dolayısıyla ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Aksi durumda ise çıktı ve büyüme azalacaktır. Bu bağlamda, iklim değişikliği ile beraber ortaya çıkan sıcaklık ve yağış ortalamalarındaki değişim ile beklenmedik şiddetli ve sık hava olayları, üretim faktörlerinin miktarını ve bunların verimliliklerini etkilemektedir. Bu ise üretim seviyesi ile üretimin artış trendini değiştirebilmektedir (World Bank, 2010: 40).

Nüfusun sabit kabul edilmesi durumunda, fiziksel sermayede görülecek artışlar sermaye stokunu artıracaktır. Büyüyen sermaye stoku, çıktı miktarını artırarak ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilecektir. Sermaye stoku ise, yapılan yeni yatırımlar ve sermayenin yıpranması tarafından belirlenecektir. Ancak sermayenin yıpranması sermaye stokunu olumsuz etkilemektedir⁶. Bu bağlamda iklim değişikliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri sermaye stoku hususunda kendini gösterebilecektir.

İklim değişikliğiyle birlikte artan fırtınalar, seller, sıcak hava dalgaları ve kuraklık gibi aşırı doğa olayları, fiziksel sermayenin beklenen yaşam süresinden önce kullanım dışı kalmasına neden olabilecektir. Binalar, makineler ve altyapı tesisler gibi sabit sermaye unsurları belli bir ısı ve çevre koşullarında belirlenmiş kullanım ömrüne sahiptirler. Bu bağlamda örneğin sıcaklık artışı, şiddetli sel ve fırtına gibi afetler sermayenin yıpranmasını hızlandıracaktır (Bretschger ve Valente, 2011: 826). Ayrıca süreklilik gösteren iklim değişikliğinin olumsuz etkileri daha sık sermaye yatırımı ayarlamalarını gündeme getirebilecektir (Fankhauser ve Tol, 2005: 4). Böyle bir etki, özellikle GSYH'lerinin yıllık %20'si civarında sabit sermaye yatırımı yapan gelişmiş ülkelerde önemli sermaye zararlarına yol açacaktır (Stern, 2007: 149).

⁶ Net Yatırım=Gayrisafı Yatırım-Yıpranma (Amortismanlar)

Eğer bir ekonomide tasarruf oranı sabitse, iklim değişikliğinin çıktı üzerindeki negatif etkisi sonucu ekonomide toplam yatırım oranı azalacaktır. Uzun dönemde yatırımların azalması sermaye stokunu azaltarak, daha düşük GSYH'ye ve kişi başı tüketime neden olabilecektir. İçsel büyüme modeli kapsamında düşük yatırım düzeyinin teknolojik ilerlemeyi, emek verimliliğini ve emek miktarını azaltma ihtimali durumunda sermaye miktarındaki azalmanın ekonomi üzerindeki etkisi daha da büyük olabilecektir (Fankhauser ve Tol, 2005: 2). Öte yandan, ekonomide tasarruf oranları sabit kalmayabilecektir. İklim değişikliğinin negatif etkileri, örneğin birincil üretim kaynaklarının kaybı ve verimliliğinin azalması GSYH'yi düşürerek hem düşük gelir seviyesi nedeniyle tasarrufları hem de sermaye talebinin düşmesi ile yatırımları azaltacaktır. Bu ikisi arasında ortaya çıkabilecek herhangi bir fark ise dış borç stokunu ve dış ticaret dengesini değiştirebilecektir (Eboli ve diğerleri, 2010: 6).

İklim değişikliği nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi, özellikle kıyı şeridinde altyapı tesislerinin zarar görme risklerini artıracak ve sermayenin yıpranmasını hızlandırabilecektir. Ayrıca deniz suyu seviyesindeki yükselme nihai toprak dolayısıyla doğal sermaye donanımı kaybına da yol açabilecektir (Darwin ve Tol, 2001: 126). Bunların yanı sıra, balıkçılık gibi piyasa değerine sahip bazı ekosistem hizmetleri üzerinde ve doğal hayatta da tehditler meydana gelebilecektir. Toprak ve ekosistem hizmetleri, doğal sermaye (E) ve üretim girdisi olduğu için E'de görülecek bir azalma sermayenin azalması anlamına gelmektedir. Bu ise, çıktı üzerinde negatif etkiye sahiptir. Toplam sermaye stokunda görülecek bu kayıplarda ekonomik büyümeyi azaltabilecektir. Nitekim Strobl (2008), fırtınaların neden olduğu toprak kayıplarının, Amerika'nın sahil eyaletleri seviyesinde, ekonomik büyümeyi ortalama %0,8 oranında azalttığını ortaya koymuştur. Doğal sermaye kayıpları fiziksel sermayede görülecek artışlarla karşılanabilir. Böylece ekonomik büyüme doğal sermaye kayıplarından zarar görmeyebilir. Ancak gerekli yatırımların yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan kaynaklar tasarruf artışı veya ek vergi yükünü gündeme getirecektir. Bu süreç, tüketimin azalmasına ve dolayısıyla refah kaybına sebep olabilecektir (Hallegatte, 2012: 2).

İklim değişikliği hastalıklar, yetersiz beslenme, su kıtlığı ve erken ölümler gibi nedenlerle nüfusu ve dolayısıyla emeği ve emek verimliliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Böylelikle en azından kısa ve orta vadede beşeri sermaye vasıtasıyla ekonomik büyüme üzerinde önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Nüfusun azalması veya iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmesi eşanlı bir şekilde beşeri sermayeyi de azaltacaktır. Böylece, hem fiziksel çıktının hem de yeni beşeri sermayenin artışı sınırlanacaktır. Öte yandan, beşeri sermayede görülecek bir kerelik azalmanın uzun dönemde büyümeyi etkilememesi eğitime yapılacak yüksek yatırımlara bağlıdır (Lecocq ve Shazili, 2007: 35-40). Ancak olumsuz iklim koşullarının neden olduğu yetersiz ekonomik performans, hükümetlerin elde edebileceği muhtemel gelirleri azaltabilecektir. Kamu gelirlerinde görülecek azalma hükümet harcamalarını azaltabilecek; özellikle beşeri sermaye yatırımlarına ayrılacak kaynakları olumsuz yönde etkileyebilecektir.

Böylece yaşam standartlarını yükselten eğitim, beslenme ve sağlık harcamaları gibi hizmetlerde azalmalar meydana gelebilecektir. Bu durum ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerinden olan beşeri sermaye ve emek verimliliğini azaltarak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilecektir (Bernauer ve diğerleri, 2010: 11).

İklim değişikliği fiziki, beşeri ve doğal sermayeyi etkilediği gibi, kurumsal yapıları da etkileyerek istikrarlı büyümenin önünde engel teşkil edebilmektedir. Şöyle ki, iklim değişikliği nedeniyle bazı ülkelerde iklim değişikliğinin, özellikle deniz suyu seviyesindeki yükselmelerin, etkilerinden korunmak için ilave harcamalar gerekecektir. Bu ilave harcamalar ise sosyal ve siyasi tansiyonu yükseltebilecektir. Bu harcamalarının nüfusun bir kısmı tarafından uygun görülmemesi ve yapılması gereken diğer yatırımların yapılamaması toplumda ayrımcılığa yol açabilecektir (Hallegatte, 2012: 3). Böyle bir gelişme iyi bir ekonomik yapı için gerekli sosyal ve siyasi istikrarı bozarak, daha iyi kurumsal yapıya sahip ülkelere göre daha düşük ekonomik performansa neden olabilecektir (Rodrick, 1998: 407).

İklim değişikliğinin olumsuz etkilerine maruz kalan ülkeler, bazı kaynaklarını korumak ve iklim değişikliğine uyum sağlamak için harcadıkça alternatif maliyetler ortaya çıkacaktır. İklim değişikliğinden korunma yatırımları talep yoluyla GSYH'yi arttırabilecektir. Ancak bu yatırımlar, korunma amaçlı harcamalar niteliğinde olduğundan refah artışına yol açmayabilecek; diğer üretken yatırım ve ar-ge harcamaları üzerinde bir dışlama (Crowding-Out) meydana getirebilecektir. Bu dışlama etkisi, ilerleyen dönemde verimlilik artışını düşürerek ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilecektir (Hallagatte, 2012: 3-4).

İklim değişikliğinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkileme ihtimaline karşın, çevrenin iklim değişikliğinin etkilerinden korunması çabalarının ekonomik büyümeye doğrudan katkı yapmasının da mümkün olduğuna savunulmaktadır. Çünkü çevre ya da daha teknik bir ifadeyle doğal sermaye üretim fonksiyonunda girdi olarak yer almaktadır. Çevrenin korunmasıyla çevre kalitesinin iyileştirilmesi, doğal sermaye anlamında girdi miktarının artmasına yol açarak, çıktı ve gelir seviyesini yükseltebilecektir (Tol, 2009: 29).

Çevresel varlıkların kullanılması, dışsallıklar altında piyasa başarısızlıklarıyla karakterize edilmektedir. Nitekim günümüzdeki küresel ısınma ve iklim değişikliği en büyük dışsallık kaynağı olarak görülmektedir. Bu bağlamda piyasa başarısızlıklarının düzeltilmesi, etkin doğal sermaye arzını arttırabilecektir. Üretim fonksiyonunun önemli bir bileşeni olan doğal sermaye arzında görülecek artışlar çıktı miktarını arttıracaktır. Her ne kadar çevre kalitesi geleneksel GSYH hesaplarında yer almasa da refahın kaynaklarındandır. Çevre kalitesinde görülecek artışlar aynı zamanda hava, su ve toprak kalitesini arttırarak refah üzerinde olumlu bir etkiye neden olacaktır (Hallegatte ve diğerleri, 2011: 3).

İklim değişikliğinin etkilerini azaltmak için yapılacak mücadeleler sermayenin, emeğin ve çevrenin verimliliğini artıracaktır. Çevreyi korumaya yönelik politikalar bir yandan çevre kalitesini artırırken, diğer yandan hava ve su kalitesinde görülecek iyileşmeler çalışanların sağlık durumlarını iyileştirerek emeği ve verimliliğini artıracaktır. Aynı zamanda çevrenin iyi yönetilmesi doğal felaketlerden kaynaklanan fiziki sermaye yıpranmasını ve kayıplarını azaltabilecektir. Ayrıca iklim değişikliği ile mücadelede kapsamında çevreyi koruma çabaları piyasa başarısızlıklarının düzeltilmesine ve kaynak kullanım etkinliğinin gerçekleşmesine imkan sağlayarak, üretim faaliyetlerinde verimliliğin artmasına zemin hazırlayacaktır. Böylece üretim maliyetlerinin azalmasında, verimlilik ve rekabet edilebilirliğin yükselmesinde teşvik edici bir rol oynayabilecektir. Nitekim Zenghelis (2011: 13), ülkelerin resesyon dönemlerinde ekonomiyi teşvik etmek için çevre koruma politikalarının harekete geçirilmesini önermektedir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Uzun süreçler sonunda gerçekleşen iklim değişikliğinin etkileri iklimin yapısı gereği uzun yıllar sonunda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu etkiler sıcaklık, yağış ve bunlara bağlı olarak kuraklık, sel fırtına gibi olaylar yoluyla kısa sürelerde de canlılar, ülkeler ve ekonomiler üzerinde hissedilebilmektedir. Bugün gelinen nokta da iklim değişikliği küresel bir kimlik kazanmış ve yadsınamaz bir gerçek olarak tüm insanlığı etkiler hale gelmiştir. Şüphesiz dünya sisteminin değişen iklimi, bu sistemin içerisinde yer alan ekonomiyi de etkileyerek, bir takım yansımalar meydana getirmektedir.

Bu çerçevede iklim değişikliğinin tarım, turizm ve enerji gibi sektörler/alt sektörler; emek verimliliği; istihdam ve ekonomik büyüme üzerinde önemli yansımaları olduğu görülmektedir. Özellikle sıcaklık artışı ve yağış rejiminde görülen aşırı dalgalanmalar neticesinde iklim değişikliği ekonomiler üzerinde ciddi etkiler meydana getirmektedir. Ilıman bir ısınma süreci nispeten soğuk olan yüksek enlemlerdeki ülkelerde bazı olumlu etkiler meydana getirmesine rağmen, iklim değişikliğinin küresel net etkisinin olumsuz yönde olduğu görülmektedir.

İklim değişikliği sorunu ve yarattığı olumsuz etkiler, bugün bazı ülke ve bölgelerde ciddi düzeylerde hissedilmektedir. İlerleyen süreçte bu olumsuz etkilerin, bütün dünyada önemli sonuçlar ortaya çıkarması kaçınılmazdır. Bu olumsuz tablo, iklim değişikliği ile etkin ve acil bir mücadelenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Şüphesiz enerji ve su tüketiminin azaltılması, daha çevreci eylem ve taleplerin olması iklim değişikliği ile mücadele kapsamında bireysel olarak yapılabileceklerden bazılarıdır.

Ancak, iklim değişikliği ile mücadelenin başarısı, hukuki bağlayıcılığı olan, kararlı ve samimi bir uluslararası işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Ne var ki iklim değişikliği ile mücadelede gerek ulusal gerekse de uluslararası boyutta atılan adımların henüz istenilen düzeyde olduğunu söylemek güçtür. Küresel iklim değişikliği ile mücadelede bağlayıcılığı olan tek uluslararası sözleşmenin “*Kyoto Protokolü*” olması bu noktada düşündürücü bir durumdur. Dahası 2013 yılında Polonya’nın başkenti Varşova’da yapılan

19. Taraflar Toplantısında Kyoto Protokolü'nden sonrası için kesin bir anlaşmaya varılamamış, bu protokol sonrası acilen uygulamaya geçmesi beklenen yeni emisyon hedeflerinin ise ancak 2020 yılında hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu gibi kararlar, ülkelerin iklim değişikliği ile mücadele konusundaki samimiyet ve kararlılıklarının sorgulanmasına neden olmaktadır.

Bunların yanı sıra iklim değişikliği ile mücadele, “çevrenin ekonominin bir alt sistemi olduğu” düşüncesinin terk edilerek, “ekonominin çevrenin bir alt istemi olduğu ve ekonominin sınırlarının ekolojik taşıma kapasitesi tarafından belirdiği” düşüncesinin kabul edilmesi yönünde zihinsel bir değişimin de yaşanmasını zorunlu hale getirmektedir. Buna göre çevrenin doğal sermaye arz fonksiyonu yanında, atıkları depolama fonksiyonu da dikkate alınarak ekonomi politikaları şekillendirilmelidir.

Boulding (1966)'in deyimiyle, vahşi üretim ve tüketim yapısını yansıtan “Kovboy Ekonomisi”, iklim değişikliğinin temel nedeni olarak görülmektedir. Bu yapının sürdürülmesi durumunda ise ekolojik taşıma kapasitesinin aşılaçağı düşünülmektedir. Bu bağlamda yine Boulding (1966)'in ifadesiyle, üretim ve tüketim yapısını nicel olarak sınırlayan ancak nitelik olarak sürdürülebilmesine olanak sağlayan “Uzayadamı Ekonomisi” ne geçilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Başkaya, Yusuf Soner ve diğerleri (2008), “Küresel Isınma, Küreselleşme ve Gıda Krizi-Türkiye’de İşlenmiş Gıda Fiyatları Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, **Central Bank Review**, 2 (2008), 1-32.

Bernauer, Thomas ve diğerleri (2010), “Climate Change, Economic Growth, and Conflict”, **The Conference on Climate Change and Security, Royal Norwegian Society for Science and Letters**, http://ncgg.princeton.edu/IPES/2010/papers/S1115_paper1.pdf (26.04.2014).

Bhatt, Vatsal ve diğerleri (2006), “Possible Indirect Effects of Climate Change on Energy Production and Use in The United States” **Effects of Climate Change on Energy Production and Use in The United States Synthesis and Assessment Product 4.5 içinde** (63-80), http://web.ornl.gov/sci/sap_4.5/energy_impacts/sap4.5draft.pdf (27.04.2014).

Black, Brian C. ve Weisel, Gary J. (2010), **Historical Guides to Controversial Issues in America: Global Warming**, 1st. Ed., California: Greenwood.

BMİDÇS (1992), **United Nations Framework Convention on Climate Change**, <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf> (26.04.2014).

Boran, Şebnem ve Sevilmiş, Gözde (2012), “Küresel Gıda Krizi Korkutuyor”, **İzmir Ticaret Odası Ar&Ge Bülten Aralık Sayısı**, 27-31, <http://www.izto.org.tr/portals/0/argebulten/2kureselgidakrizi.pdf> (27.04.2014).

Bretschger, Luca ve Valente, Simone (2011), “Climate Change and Uneven Development”, **The Scandinavian Journal of Economics**, 113 (4), 825-845.

Cayan, Dan ve diğerleri (2006), “Scenarios of Climate Change in California: An Overview”, **A Report From: California Climate Change Center**, 1-47, <http://www.energy.ca.gov>

/2005publications/CEC-500-2005-186/CEC-500-2005-186-SF.PDF (27.04.2014).

Chateau, Jean ve diğerleri (2011), "Employment Impacts of Climate Change Mitigation Policies in OECD: A General-Equilibrium Perspective", **OECD Environment Working Papers**, 32, 1-31.

Cline, William R. (2007), **Global Warming and Agriculture: Impact Estimates by Country**, 1st Ed., Washington D.C.: Peterson Institute.

Cuba, Roberto A. M. ve diğerleri (1996), "Industry, Energy, and Transportation: Impacts and Adaptation", **Climate Change 1995: Impacts, Adaptations and Mitigation of Climate Change: Scientific-Technical Analyses**, 1st Ed. içinde (365-398), New York: Cambridge University Pres.

ÇŞB (2012), **Türkiye'de İklim Değişikliğinin Tarım ve Gıda Güvencesine Etkileri: Türkiye'nin İklim Değişikliği II. Ulusal Bildiriminin Hazırlanması Projesi**, Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.

_____ (2013), **Türkiye İklim Değişikliği 5. Bildirimi**, Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.

DARA (2013), **Climate Vulnerability Monitor: A Guide to the Cold Calculus of a Hot Planet**, 2nd Ed., Madrid: DARA International.

Darwin, Roy F. Ve Tol, Richard S.J. (2001), "Estimates of the Economic Effects of Sea Level Rise", **Environmental and Resource Economics**, 19, 113-129.

Dellal, İlkey (2008), "Küresel İklim Değişikliği ve Enerji Kısıcında Tarım ve Gıda Sektörü", **İGEME'den Bakış**, 35, 103-111.

Duffy, Philip B. (2008), "Internal Climate Variability", **Encyclopedia of Global Warming and Climate Change** içinde, 1-3, (545-546), California: Sage Publications.

Ebinger, Jane ve Vergara, Walter (2011), **Climate Impacts on Energy Systems: Key Issues for Energy Sector Adaption**, 1st Ed., Washington D.C.: World Bank Publications.

Eboli, Fabio ve diğerleri (2010), "Climate Change Feedback on Economic Growth: Explorations with a Dynamic General Equilibrium Model", **The Center for Research on Energy and Environmental Economics and Policy at Bocconi University Workin Paper**, 29, 1-32.

Fankhauser, Samuel ve Tol, Richard S.J. (2005), "On Climate Change and Economic Growth", **Resource and Energy Economics**, 27, 1-17.

FAO (2013), **Food Outlook: Biannual Report on Global Food Markets**, Caracalla: FAO Publications.

Griffiths, James ve diğerleri (2009), "Water, Energy and Climate Change: A Contribution from the Business Community", **World Business Council for Sustainable Development**, http://www.worldwatercouncil.org/fileadmin/world_water_council/documents/programs_hydropolitics_sdgs/WaterEnergyandClimateChange.pdf (28.04.2014).

Hallegatte, Stephane (2012), "A Framework to Investigate the Economic Growth Impact of Sea Level Rise", **Environmental Research Letters**, 7, 1-7.

Hallegatte, Stephane ve diğerleri (2011), "From Growth to Green Growth: A Framework", **World Bank Policy Research Working Paper**, 5872, 1-37.

Hallegatte, Stephane ve diğerleri (2013), "Future Flood Losses in Major Coastal Cities", **Nature Climate Change**, 3 (9), 802-806.

Hanson, C.E. ve diğerleri (2007), "Modelling the Impact of Climate Extremes: An Overview of the MICE Project", **Climatic Change**, 81 (1), 163-177.

- ILO (2008), **Promotion of Rural Employment for Poverty Reduction**, 1st Ed., Geneva: ILO.
- IMF (2008), **World Economic Outlook April 2008: Housing and the Business Cycle**, Washington D.C.: IMF.
- IPCC (2007a): **Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, 1st Ed., Cambridge ve New York: Cambridge University Press.
- _____ (2007b), **Climate Change 2007: Mitigation. Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, 1st Ed., Cambridge ve New York: Cambridge University Press.
- _____ (2013), **Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the of the Intergovernmental Panel on Climate Change**, 1st Ed., Cambridge ve New York: Cambridge University Press.
- Keskin, Tülün (2011), “İklim Değişikliği ve Enerji Sektörü”, **Mühendis ve Makine**, 52 (617), 64-69.
- Kibritçioğlu, Aykut (2011), “2006-2011 Küresel Ekonomik Krizinin Bileşenleri ve Karmaşıklıkđı”, **Munich Personal RePEc Archive**, 33515, 1-8, http://mpira.ub.uni-muenchen.de/33515/1/MPRA_paper_33515.pdf (27.04.2014).
- Lecocq, Franck ve Shazili, Zmarak (2007), “How Might Climate Change Affect Economic Growth in Developing Countries?: A Review of the Growth Literature with a Climate Lens”, **World Bank Policy Research Working Paper**, 4315, 1-52.
- Martinez-Fernandez, Cristina ve diğerleri (2010), “Gren Jobs and Skills: The Local Labour Market Implications of Addressing Climate Change”, **OECD Working Document**, <http://www.oecd.org/regional/leed/44683169.pdf> (27.04.2014).
- Miranda, Gabriela ve Larcombe, Graham (2012), “Enabling Local Green Growth: Addressing Climate Change Effects on Employment and Local Development”, **OECD Local Economic and Employment Development Working Papers**, 01, <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5k9h2q92t2r7.pdf?expires=1398603225&id=id&accname=guest&checksum=71CA5ECB214FD43A7530FA0D35F3A428> (27.04.2014).
- Morrison, Wendy N. ve Mendelsohn, Robert (2004), “The Impact of Global Warming on US Energy Expenditure”, Robert Mendelsohn ve James E. Neumann (Ed.), **The Impacts of Climate Change on the United States Economy**, 1st Ed. içinde (209-236), Cambridge: Cambridge University Press.
- Munich Re (2013), “Natural Catastrophes 2012 Analyses, Assessments, Positions”, **NatCatService Topics Geo 2013 Issue**, 49-55.
- Olsen, Lene (2009) “The Employment Effects of Climate Change and Climate Change Responses: A Role for International Labour Standards?”, **International Labor Office Discussion Paper**, 12, 1-28.
- Özdemir, Erkan (2008), “Küresel Isınmanın Etkilerine Karşı Bir Önlem: Hava Türevleri ve Pazarlama Stratejilerinde Yardımcı Olarak Kullanımı”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 10 (1), 141-162.
- Porter, John R. ve diğerleri (2014), “Food Security and Food Production Systems”, **Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change IPCC 2014 içinde** (1-82), <http://ipcc-wg2.gov/AR5/images/uploads/>

WGIIAR5-Chap7_FGDall.pdf (29.04.2014).

Reti, Muliagatele Joe (2007), "An Assessment of the Impact of Climate Change on Agriculture and Food Security in the Pacific: A Case Study in Vanuatu", **FAO SAPA**, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/011/i0530e/i0530e02.pdf> (27.04.2014).

Rodrick, Dani (1998), "Where Did All the Growth Go? External Shocks, Social Conflict, and Growth Collapses", **Journal of Economic Growth**, 4 (4), 385-407.

Stern, Nicholas (2007), **The Economics of Climate Change: The Stern Review**, 1st. Ed., Cambridge: Cambridge University Pres.

Strobl, Eric (2008), "The Economic Growth Impact of Hurricanes Evidence from US Coastal Counties", **Institute for the Study of Labor Discussion Paper Series**, 3619, 1-41, <http://ftp.iza.org/dp3619.pdf> (27.04.2014).

Tol, Richard S. J. (2009), "The Economic Effects of Climate Change", **Journal of Economic Perspectives**, 23 (2), 29-51.

Türkeş, Murat (2001), "Hava, İklim, Şiddetli Hava Olayları ve Küresel Isınma", **T.C. Başbakanlık Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü 2000 Yılı Seminerleri, Teknik Sunumlar Seminerler Dizisi**, 1 187-205.

Türkiye Otelciler Federasyonu (2014), **Turizm Raporu 2013**, 3 (7), <http://www.turofed.org.tr>

[/PDF/DergiTr/Turizm_Raporu-TUR%C4%B0ZM%20RAPORU%20C5%9EUBAT%](PDF/DergiTr/Turizm_Raporu-TUR%C4%B0ZM%20RAPORU%20C5%9EUBAT%202014.pdf)

<202014.pdf> (28.04.2014).

UNWTO (2003), "Climate Change and Tourism", **1st International Conference on Climate Change and Tourism, Tunisia**, [http://sdt.unwto.org/sites/all/files/pdf/tunisia_finrep_en](http://sdt.unwto.org/sites/all/files/pdf/tunisia_finrep_en.pdf)

[.pdf](pdf) (28.04.2014).

_____ (2007), **Tourism and Climate Change Confronting the Common Challenges**, <http://sdt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/docuconfrontinge.pdf> (28.04.2014).

_____ (2008), **Climate Change and Tourism Responding to Global Challenges**, Madrid: World Tourism Organization.

World Bank (2010), **World Development Report 2010: Development and Climate Change**, Washington D.C.: World Bank Publications.

Zamuda, Craig ve diğerleri (2013), **U.S. Energy Sector Vulnerabilities to Climate Change and Extreme Weather**, US Department of Energy's Office of Policy and International Affairs, <http://energy.gov/sites/prod/files/2013/07/f2/20130710-Energy-Sector-Vulnerabilities-Report.pdf> (27.04.2014).

Zenghelis, Dimitri (2011), "A Macroeconomic Plan for a Green Recovery", **Policy paper, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment**, http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/publications/Policy/docs/PP_macro-economic-green-recovery_Jan11.pdf (28.04.2014).

DERGİNİN YAZIM KURALLARI

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen yazılar daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Yazılarda metnin başında Türkçe özet ve altında İngilizce başlık ve özet verilmelidir. Özetler 9 punto ile yazılmış ve 200 kelimeyi aşmayacak şekilde olmalıdır. "ÖZET" başlığı ortalanarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özetin altında Türkçe özet yer almalıdır. Özeti altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet "anahtar kelime" (keywords) bulunmalıdır. Özette denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.
3. Yazılar, MS Word 97 veya üzeri sürümlerde A4 kağıdı boyutunda, "Times New Roman" yazı stili, tek satır aralığı ve (11) punto ile yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi 0,7 cm olmalıdır. Paragraflarda sağ ve sol girintiler 0 cm, önce ve sonraki aralık ise 6 nk olmalıdır.
4. Yazıların ana başlığı ortada olacak şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Yazarın adı başlığın sağ alt kenarına konulmalı; yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın akademik ünvanı, bağlı olduğu kurumu ve e-posta adresi dipnot şeklinde ilk sayfada yer almalıdır. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar vb. de belirtilebilir.
5. Yazı, çizim veya grafiklerin yazım alanı içinde olmalarına dikkat edilmelidir. Yazılarda sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:
Üst: 6 cm
Alt: 5 cm
Sağ ve Sol: 3,5 cm
6. Yazılar, şekil ve tablolar dâhil 25 sayfayı geçmemelidir.
7. Yazılardaki resim, şekil ve grafikler "Şekil" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayar ortamında çizilmelidir. Tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.
8. Yazılarda sayfa numarası eklenmemelidir.
9. Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. "GİRİŞ", "SONUÇ VE DEĞERLENDİRME" ve "KAYNAKÇA" başlıklarına numara verilmemeli ve paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdırlar. Başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır. Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar 1,2, 3, ... gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci

derece alt başlıklar 1.1, 1.2, 1.3 ... gibi sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar 1.1.1. , 1.1.2. , 1.1.3, ... gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar da her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır.

- 10.** Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez arasında veya dipnotlarla yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı: sayfa numarası yer almalıdır. (Şahin, 2010: 200). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde "vd" kısaltması kullanılmalıdır. Eğer, yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, yıllar harfler ile farklılaştırılmalıdır. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belli değil ise, parantez içerisindeki ifadeler şu şekilde sıralanmalıdır; internet sitesinin kurumu, erişim yılı. Yabancı dilde yazılan makalelerdeki atıflarda kullanılan bağlaçlar, metin dili ile uyumlu olmalıdır.
- 11.** Metin içerisinde atıfta bulunulan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada "KAYNAKÇA" başlığı altında alfabetik sıraya göre verilmelidir. Kaynakça başlığı paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır. Yazar soyadlarının gösteriminde tamamen büyük harf kullanılmalı ve yazar isimleri açık bir şekilde belirtilmelidir. Her kaynağın ikinci ve diğer satırlarının asılı değeri 0,7 cm olmalıdır.
- 12.** Yukarıdaki formatta olmayan çalışmalar içerik açısından değerlendirilmeye alınmayacak ve editör tarafından yazarına iade edilecektir.